

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૭૦૭ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ વાઙ્મયના ઇતિહાસ

વિષય ૪-૩

નોકરીનો ઉમેદવાર.

[સચિત્ર સામાજિક નવલકથા]

લેખક અને પ્રકાશક
ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ
વઢવાણનિવાસી.
સારંગપુર, તળીયાની પોળ, અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૧ લી. પ્રત ૧૦૦૦.
સંવત ૧૯૭૪. ઇ. સ. ૧૯૧૮.

અમદાવાદ :

પ્રભબંધુ પ્રિન્ટીંગ વર્ક્સમાં ઠાકોરલાલ પરમોદરાય ઠાકોરે
છાપ્યું. ડૉ. ખાડીયા, જેઠાલાઈની પોળ.

મૂલ્ય રૂ. ૧।

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
ગુજરાતી કૌપીરાઈ-સંગ્રહ
૭૭૦૯

આ પુસ્તક મળવાનાં સ્થળો.

- મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુજી—ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ.
હરગોવિન્દાસ હરજીવનદાસ—પાનકોર નાકા-અમદાવાદ.
એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની—કાલબાદેવી રોડ-મુંબઈ.
મેઘજી હીરજીની કંપની—પાયધુણી-મુંબઈ.
વર્ધમાન એન્ડ સન્સ—પાયધુણી-મુંબઈ.
મોહનલાલ મનસુખરામ—લહેરીપુરા-વડોદરા.
પુંજલાલ ભગવાનદાસ પારેખ—વઢવાણ સીટી.

પ્રસ્તાવના.

૧૯૧૧ માં લખાઈને ‘પ્રજાબંધ’ માં કકડે કકડે છપાએલી આ નવલકથા આજે પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધિમાં આવે છે. ‘પ્રજાબંધ’ માં છપાઈને લોકાદરને પાત્ર નીવડેલી નવલકથાઓમાં આ કથાને પણ સ્થાન મળેલું છે અને વર્ષો થયાં તેની પ્રસિદ્ધિ પુસ્તકરૂપે થએલી જોવા ઇચ્છનારાઓએ આગ્રહ કર્યો હોવાથી છેવટે આ પુસ્તકને પ્રસિદ્ધિમાં મેલું છું.

‘નોકરીનો ઉમેદવાર’ એક સામાજિક નવલકથા છે. અમરંગી અને યાદુવિધ જનસમાજનું સ્વભાવચિત્ર આલેખીને તેની સાથે કથાના યુવાન નાયકને પરિચયમાં લાવી સમાજનાં જૂઠાં જૂઠાં લક્ષણો આ નવલકથામાં બતાવી આપ્યાં છે અને તે સાથે તેમાંથી નીકળતો સંસારસૂક્ષ્મરૂપે પણ માર્મિકતાથી સમજાવી છેવટચુકી વાચકના ચિત્તને ધૃષ્ટિ લક્ષ્ય બિંદુ તરફ રોકી રાખવાનો યત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આ યત્ન કેટલે અંશે સફળ થઈ શક્યો છે તે ચતુર અને વિવેકી વાચકો જોઈ શકશે. કેટલાક પ્રસંગોના ભાવને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવાને થોડાંએક ચિત્રો આપ્યાં છે.

સમાજ અને સંસારની સાથે સંબંધ ધરાવતી વસ્તુસંકલનાવાળી નવલકથાઓનું સ્થાન હાલમાં અસ્વાભાવિક ઘટનાઓવાળી અને થમ્પ્ટારિક નવલકથાઓ વધારે પ્રમાણમાં લેતી જાય છે એ એક ખેદનો વિષય છે. એવી નવલકથાઓને માટે સાહિત્યમાં સ્થાન છે ખરું, પરંતુ તેની વિપુલતા ઇચ્છવાયોગ્ય નથી, કારણકે એ પ્રકારની કથાદ્વારા વાચકોની કુતૂહલવૃત્તિને સંતોષવાનું બલકે ઉત્તેજવાનું જ બની શકે છે પરંતુ નવલકથાના મુખ્ય હેતુ તરીકે તેમની રસવૃત્તિને સન્માર્ગે દોરવાનું કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. વાચકોની રસવૃત્તિને સુધારવાનું, બગાડવાનું કે તેને હરકોઈ માર્ગે દોરી જવાનું બધે ભાગે લેખકોની કલમ ઉપર આધાર રાખે છે તે વિસરી જવું જોઈતું નથી.

સારંગપુર, તળીયાની પોળ
અમદાવાદ, તા. ૧૭-૭-૧૮. } યુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	પૃષ્ઠ.
૧ નોકરીએ સીધાવતા જ- માધરાજ ...	૧
૨ અરજદાર કે ગરજદાર?	૭
૩ કિશોરીની ચિન્તા.	૧૩
૪ ફક્ત એક ચાહનો ખાલો ! ...	૧૯
૫ પ્રમાણિકપણની વિચિત્ર પરીક્ષા. ...	૨૫
૬ કિશોરીની ધર્મપ્રિયતા.	૩૧
૭ મીલમાલેકનો પ્રાધવેટ સેક્રેટરી. ...	૩૮
૮ હંકરો ! ...	૪૫
૯ “આ પણ મારી પરીક્ષા તો નહિ હોય ?”	૫૧
૧૦ રામભટ. ...	૫૭
૧૧ ભટ્ટની પવિત્રતા !	૬૩
૧૨ મોટું પેટ અને મોટું મોં ! ...	૭૦
૧૩ નાસીપાસ !	૭૫
૧૪ ‘નોકરી’ ‘નોકરી’ ની ઝંખના ! ...	૮૨
૧૫ “ સાહેબ ! શેર બા- જરી ખાધ આપના હ- કમાં દુવા દઈશિ ! ”	૮૮
૧૬ કેકેનનું બજાર.	૯૫

પ્રકરણ.	પૃષ્ઠ.
૧૭ ધર્મ અને અધર્મનું માપ શું ? ...	૧૦૧
૧૮ છેલ્લું સાધન !	૧૦૯
૧૯ આફતનો આંચકો.	૧૧૫
૨૦ કંકાવટીના બ્રાહ્મણોની ન્યાત. ...	૧૨૧
૨૧ બાપ દીકરા વચ્ચે ઝગડો. ...	૧૨૮
૨૨ પુરુષચરિત્રનો પ્રથમ પ્રયોગ ! ...	૧૩૪
૨૩ દીકરો આપનાર દેવી !	૧૩૯
૨૪ લાડીલી લલનાનું ચરિત્ર	૧૪૫
૨૫ ધરિપતાલમાં. ...	૧૫૦
૨૬ ભૂતચેષ્ટા. ...	૧૫૬
૨૭ નિમકહલાલ નોકર.	૧૬૪
૨૮ છુપી તપાસ. ...	૧૭૦
૨૯ ભેદ ખુલ્યો ! ...	૧૭૭
૩૦ “ બદમાશોનું મંડળ. ”	૧૮૨
૩૧ દુર્ભાગ્યમાંથી ખીલેલું ભાગ્ય. ...	૧૮૭
૩૨ લટકી રહેલું વિરહદુઃખ.	૧૯૫
૩૩ ડાક્ટરની લાયકી.	૨૦૨
૩૪ વિલાયતગમન અને પૂર્ણાહુતિ. ...	૨૦૮
ઉપસંહાર. ...	૨૧૪

નોકરીનો ઉમેદવાર.

પ્રકરણ ૧ લું.

નોકરીએ સીધાવતા જમાણરાજ.

કંકાવટીમાં રતિશંકરનું સાસરું હતું. રતિશંકર-આપણી કથાના નાયક અદાર-ઓગણીસ વર્ષની ઉમરનો એક યુવક હતો અને છેલ્લી મેટ્રી-ક્યુલેશનની પરીક્ષામાં તે પાસ થયો હતો. ઉંચા ઉદ્દિવ્ય કુળનો આત્મલુ હોવા છતાં તે પૈસે ટકે સુખી નહોતો. તેની વૃદ્ધ માતા જેમ તેમ કરી પોતાનું ભરણપોષણ ચલાવતી હતી અને રતિશંકર અમદાવાદમાં એક નાગર ગૃહસ્થની મદદથી પોતાનો અભ્યાસ ચલાવી મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી શક્યો હતો. જેવી રીતે પોતાના કુટુંબમાં વૃદ્ધ માતા સિવાય તેને ખીજા કોઈની ઓથ નહોતી તેવી રીતે શ્વસુર પક્ષમાં પણ વૃદ્ધ સાસુ સિવાય ખીજું કોઈ નહોતું. બે વર્ષ પહેલાં તેનું લગ્ન થયું હતું, તે વખતે તેના સસરા કરણાશંકર શાસ્ત્રીનું જીવન હતું પણ શાસ્ત્રીજી પોતાની પુત્રી કિશોરીને રતિશંકર વેરે પરણાવીને એક જ માસમાં મરણ પામ્યા એટલે કિશોરીની માતા પણ નિરાધાર થઈ ગઈ હતી. શાસ્ત્રીજીએ કંકાવટીમાં રહીને ગીરાસીયા તથા પટેલીયાઓ પાસેથી ન્યોતિપનું કામ કરીને સારી કમાણી કરી હતી એટલે પાછળ ભરણ-પોષણને માટે ડો-સીને કાંઈ ચિન્તા નહોતી એટલું સહભાગ્ય હતું. આથી કિશોરીના આણુ પ્રસંગે પણ તેની માએ હીક-હીક દરદાગીનો કર્યો હતો.

આજે બે દિવસ થયાં રતિશંકર કંકાવટીમાં પોતાને સાસરે આવ્યો હતો, કારણકે મેટ્રીકની પરીક્ષામાં પાસ થવાથી અમદાવાદમાં કાંઈ નોકરી

કરવા માટે જવાનો તેનો વિચાર હતો અને કિશોરીને પણ તે પોતાની સાથે લેઈ જનાર હતો. આગલે દિવસે તેણે પોતાની સાસુને પત્ર લખ્યો હતો અને પોતે અમદાવાદમાં જઈને રહેનાર હોવાથી કિશોરીને તૈયાર કરી રાખવા માટે સૂચવ્યું હતું. કિશોરી પણ સ્વામીની સાથે જવા ઉઘી નીચી થઈ રહી હતી. લગ્ન પછી મોટે ભાગે રતિશંકર અબ્યાસાર્થે અમદાવાદમાં જ રહેતો અને વેકેશનમાં એકાદ માસ પોતાને ગામડે જઈ રહેતો એટલે કિશોરીને સ્વામીનો લાંબા વખતનો પરિચય પણ નહોતો. હવે પોતે હમેશને માટે સ્વામીની સાથે સ્વતંત્ર રીતે અમદાવાદમાં રહી શકશે એવા સુખસ્વપ્નમાં તે આનંદથી મહાલી રહી હતી. કિશોરી બહેલી, ડાહી અને સારા સ્વભાવવાળી હતી. સ્વામીની બરદાસ્ત કેવી રીતે કરવી, સ્વામીને કેવે પ્રસંગે કેવી રીતે આનંદ આપવો, કેવી રીતે અંસારમાં સંતોષ આપવો, એ સઘળું ઠેકઠેકાણેથી વાંચીને તેણે પોતાના મનમાં લાંબા વખતથી ગોઠવી રાખ્યું હતું પણ હજીસુધી તે અભિલાષાઓને અમલમાં મેલવાનો પ્રસંગ આગ્યો નહોતો અને એ અભિલાષાઓને પૂર્ણ કરવાનો તેને બહુ જ ઉમંગ હતો. લગ્ન પછી તે સ્વામીની સાથે માત્ર પંદર દિવસ રહી હતી અને રસિક પતિના સમાગમમાં તે પંદર દિવસો એટલી ઝડપથી ચાલ્યા ગયા હતા કે તેને તે પંદર પળોના જેવા જ લાગ્યા હતા. ત્યારપછી અનેક સ્વપ્નો અને સુખની કલ્પનાઓમાં તે નિમગ્ન રહી હતી અને સુંદર ગૃહવ્યવહાર ચલાવવાની તેની અભિલાષા તો એટલી બધી પ્રબળ હતી કે એક આખા દિવસમાં કેટલો વખત ક્યા ક્યા કામ પાછળ ગાળવો તેનો કાર્યક્રમ પણ તેણે પોતાની ડાયરીમાં લખી રાખ્યો હતો !

આજે શનિવારનો દિવસ હતો. રતિશંકરે સાસુજી પાસે રજા માગી અને હવે વધારે વખત નહિ ગુમાવતાં ઉતાવળે અમદાવાદ જઈ પહોંચ-

વાની ઈચ્છા દર્શાવી. વૃદ્ધ રામબાઈએ આંખોમાં આંસુ લાવી કહ્યું: “બહે, આવ્યા છો તો જશો તો ખરા જ ને, પણ મને કિશોરીને અમદાવાદ મોકલતાં જીવ ચાલતો નથી; જુઓને રતિશંકર! તમે ભણેલા-ગણેલા અને ડાહ્યા છો. તમે અંગ્રેજી ભણીને મેટ્રીકમાં પાસ થયા એટલે મને સંતોષ થયો. મેટ્રીક ભણેલાને જલ્દી નોકરી મળી જાય છે એટલે કાંઈ શ્રીકર જેવું તો નથી; પણ તમે બપોરે નોકરીએ જાય એટલે પછી મારી કિશોરીને એકલાં કેમ ગમે?”

“તેની ચિંતા કરવી તે નકામી છે; એ તો બે દિવસ એવું લાગે પણ પડોશમાં બીજાં બેસાં સાથે હળતાં મળતાં થવાય એટલે પછી ગમે; ચોપડી ચોપાનીયાં વાંચવામાં અને ભરત-ગુંથણમાં પણ કેટલોક વખત ગાળી શકાય.” રતિશંકરે દુઃખ પામતી વત્સલ સાસુને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું.

“એમ તે કાંઈ ગમતું હશે કે? જુઓને, હું આંધળીની આંખ અને પાંગળીની લાકડી તે મારી કિશોરી એકની એક છે. કહે છે કે અમદાવાદમાં તો દરવર્ષે પ્લેગ ચાલે છે. તમે બહુ જ સારી હવામાં રહેજો હોં. પણ મને કિશોરી વિના એક પણ વસ્તુ ગમવાનું નથી. હું તો દહાડો ને રાત રોયાં જ કરવાની. અરેરે, દીકરી થઈ એટલે પારકે ઘેર તો જવાનીસ્તો, પણ મન કહ્યું કરતું નથી! હેં રતિશંકર! ત્યારે તમે અહીં રહો તો?”

રતિશંકર હસીને બોલ્યો: “અહીં રહું? એ તે કેમ બને? મારે દિવસ અહીં કેમ જાય? અહીં હું શો ધંધો કરું?”

“હા, એ પણ ખરું. તમે મેટ્રીક ભણ્યા એટલે અહીં તમારાથી કાંઈ ધંધો પણ ન થાય. મેટ્રીક ભણેલાથી તો નોકરી જ થાય; એક રીતે સાઈ પણ ખરું; વેપારમાં ખોટ આવે અને ખેતી હોય અને વસ્ત્રાદ ન પડે તોએ સરકારનો કર તો ભરવો પડે, પણ નોકરીમાં કાંઈ જોખમ જ નહિ! મન તો દુઃખાય છે પણ તમે મેટ્રીક ભણ્યા એટલે મારી આંખો

ટાઢી થઈ-રોટલાના તો કાંઈ ઉચાટ નહિ; દર દાગીનો તો સૌ સૌના ન-
સીધ પ્રમાણે મળે. ” એમ કહી રામબાઈ ઉઠ્યાં અને આડોશી પાડો-
શીને ખૂમ મારતાં બોલ્યાં: “ અલી જમના ઓ ! મારી કિશોરી અમ-
દાવાદ જાય છે; તારે તારા ભાણીયાના કાંઈ સમાચાર આપવા હોય તો
આપી જા; અને લાલા પટેલ, ઘેર છો કે ? તમારા સાથીને કહેજો કે
ગાડું જોડે; રતિશંકર અત્યારે અમદાવાદ જવાના છે. ”

હર્ષધેલી સાસુને ભણેલા જમાઈને જોઈને અંતરમાં આનંદ આનંદ
વ્યાપી રહ્યો હતો. પોતાને પુત્ર નહોતો અને તેથી રતિશંકરને તે પો-
તાનો પુત્ર જ માનીને હર્ષિત થતી હતી. કિશોરી-તે તેની એકની એક
પુત્રી તેની આંખોના રતનરૂપ હતી અને કિશોરી અમદાવાદ ગયા પછી
પોતે બહુ નહિ જીવે તેમ તેનું હૃદય માનતું હતું, તેમાં જરા પણ અતિ-
શયોક્તિ નહોતી. નાનાં ગામોનાં સરલ હૃદયનાં સ્ત્રી પુરુષોની સહૃદયતાના
અનુભવી વાચકો રામબાઈના હૃદયની ત્રિથિની કાંઈક કલ્પના કરી શકશે.

* * * * *

લાલા પટેલનો સાથી થોડી વારમાં ગાડું જોડાં લાવ્યો અને રતિ-
શંકરના સામાન સાથે થોડી વારમાં ગાડું કંઠાવટીને પાધર નીકળ્યું-
કિશોરી નવાં વસ્ત્રાભૂષણમાં સજ્જ થઈ સ્વામીની સાથે જવાને આતુર
થતી ધરબહાર નીકળી. અને પોતાની સખીઓને, આડોશીપાડોશીઓને
સગાંસંબંધીઓને મળી, તેમના આશીર્વાદ મેળવી, ચાલી. રામબાઈ પોસ
પોસ આંસુએ રડતી ગામ બહાર તળાવની પાળપરના વડના ઝાડ નીચે
ઊભી ઊભી રતિશંકરને શિખામણો આપતી હતી: “ જુઓ રતિશંકર !
પરદેશનો વાસ છે, બહુ સંભાળીને રહેજો હોં ! મોટું શહેર, પાંચે આંગ-
ળીઓ કાંઈ સરખી હોતી નથી. કોઈ જુવ્યું લઈયું પણ હોય, માટે તે-
મનાથી ચેતીને ચાલવું અને ઘર પણ કોઈ સારા માણસના પડોશમાં

લેજો હોં ! અને જુઓ, તમે મેટ્રિક ભણ્યા છો એટલે શિખામણ આપવાની તો કાંઈ જરૂર નથી, પણ મારી કિશોરીને કોઈ વાતનું જાણું પડવા દેશો નહિ. હજી હું આજે પહેલવહેલી જ તેને ઘર બહાર કાઢું છું અને જીવ તો ઘણોએ ચાલતો નથી, પણ શું કરું ? કાંઈ છૂટકો છે ?—”

રામબાઈ આગળ બોલ્યે જ જતી હતી, એટલામાં રતિશંકર વચમાં બોલ્યો: “ તમે તે માટે કાંઈ ચિન્તા રાખશો નહિ; શું મને કાંઈ તે માટે લાગણી નહિ હોય ? તમે વડીલ છો એટલે કહેવાની તમારી ફરજ છે, પણ તેની ખૂબ ચિન્તા ન કરવી. અમદાવાદ પહોંચતાં જ હું તમને ખુશી અપરનો કામળ લખીશ. ”

“ હા, અને વળી બીજો ત્રીજો દિવસે તમારે કામળ લખતા રહેવું; કામળ વિના જો એક પણ છાશવારો ખાલી જશે તો, હા, હું તો ત્યાં દોડતી આવીશ ! અરર મા ! કિશોરીના ખબર વિના તો મને ખાવુંએ કેમ ગમે ? અને રતિશંકર ! મારી કિશોરીને તમે પાછી મારી પાસે ક્યારે મોકલશો હેં ? ” પુત્રીવિયોગના શોકથી લગભગ બહાવરી બની ગએલી વત્સલ માતા એ પ્રશ્ન પૂછીને જમાઈના મુખ ભણી જોઈ રહી અને કંતર મેળવવાને ઉત્સુક બની.

“ હજી હું જઈ છું, તે પહેલાં મોકલવાની વાત તમે કરો તે કેમ બને ? ત્યાં હું જઈશ, નોકરી શોધીશ, પછી અનુકૂળતા પ્રમાણે તમને જણાવીશ. ”

“ નોકરી શોધતાં શી વાર લાગવાની હતી ? મેટ્રિક ભણેલાં તો નોકરી મેળવવી એ રમત જેવું ગણાય ! અમારા શિવશંકરનો છોકરો મેટ્રિક ભણ્યો તો તે સવાસો રૂપિયાનો પગાર લાવતો; પણ બિચારો ગુજરી ગયો; તમનેએ એટલા અને નહિતો પાંચપચીશ આજાએ મળશે ને ? ”

“ એ તો જે મળે તે ખરું; ચોક્કસ ન કહેવાય; જેવું આપણું ન-

સીખ; હ્યો હવે તમે પાછાં વળો; હું જઈ છું.” રતિશંકરે એમ કહી છત્રી ઉઘાડી. કિશોરી એક બાજુએ ધ્રુમટો તાણી ઉભી રહી હતી ત્યાં રામબાઈએ જઈને પુત્રીને સ્નેહનાં આંસુથી નહવરાવી, અનેક અનેક શિખામણો આપી અને પછી બન્ને છૂટાં પડ્યાં. કિશોરી ગાડામાં બેઠી અને રતિશંકર ગાડાની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો, પણ રામબાઈનું મન ઘેર જતાં માને નહિ. તે ગાડાની સાથે ને સાથે ચાલવા લાગી અને રતિશંકરે જ્યારે બહુ બહુ આગ્રહ કર્યો ત્યારે તે ઉભી રહી અને જ્યાંસુધી ગાડું સામેની વૃક્ષરાજીમાં અદસ્ય થયું ત્યાંસુધી તે ત્યાં ને ત્યાં જ કિશોરીને નીહાળતી બેઠી રહી.

*

*

*

*

*

માતાની વત્સલતાથી કિશોરીનું હૃદય પણ ગદ્ગદિત બન્યું હતું. તેને પતિની સાથે જવાની બહુએ ઉત્કંઠા હતી, પરંતુ માતાથી છૂટા પડતાં તેને દુઃખ થયા સિવાય રહ્યું નહિ. પોતાને નીહાળીને ઉભી રહેલી માતાની આકૃતિને દૂરથી જોતી અને હૃદયથી રડતી કિશોરી ગાડાની સાથે આગળ ને આગળ ચાલી જતી હતી. કેટલેક દૂર ગયા પછી તેણે રતિશંકરને કહ્યું: “ત્યારે તમેએ હવે ગાડામાં બેસી જાઓને. થાકી જશો; સ્ટેશન તો હજી ચાર માઈલ દૂર છે.”

સાસુની વત્સલતાને માટે વિચારમાં પડેલો અને કોલરીજની

A mother is a mother still

The holiest thing alive

એ પંક્તિઓનું સ્મરણ કરતો છત્રીને છાંયડે રતિશંકર ચાલ્યો જતો હતો, તેનું ધ્યાન કિશોરીના ચાંદીની ઘંટડીના મધુર રણત્કાર સરખા કોમળ શબ્દોએ બેઝ્યું. પત્નીના આગ્રહથી તે ગાડામાં બેઠો. સ્વામીની સાથે એમભરી મધુર વાતચીત કરવાને કિશોરી તણપાપડ થઈ રહી હતી.

અને લગ્ન પછી આટલી દુષ્ટ પણ આજે પહેલવહેલી જ મળી હતી; પણ ગાંડું હાંકનારની લગ્ન કાંઈ મૂકી શકાય નહિ. મૌન્યમાં ને મૌન્યમાં સ્ટેશન આવ્યું.

પ્રકરણ ૨ ભું.

અરજદાર કે ગરજદાર ?

આજકાલના ભણેલાઓને નોકરી કેવી રીતે શોધવી તે કાંઈ હવે શિખવતું પડતું નથી. રતિશંકરે પણ અમદાવાદમાં સારા લક્ષ્યામાં એક ઘર ભાડે લેધને રહેવા માંડ્યું અને બીજે દિવસે નોકરીની તપાસ માટે બટકવા માંડ્યું ! નિશાળમાં સાથે અભ્યાસ કરતા કેટલાક મિત્રો મળ્યા અને તેમને જ્યારે જ્યારે રતિશંકરે પૂછ્યું કે : “ હવે હું શો ધંધો કરું ? ” ત્યારે બે ચાર જણ સિવાય બીજા સઘળાઓએ કહ્યું કે “ કોઈ નોકરી શોધી લેતી ? ” બીજાઓમાંના એકે વ્યાપારી લાઇનમાં પડવાની ભલામણ કરી, એકે વીમાની એજન્સી લેવા સૂચવ્યું અને એકે કહ્યું કે “ તું આગળ અભ્યાસ કેમ ચલાવતો નથી ? ” પણ આ સઘળી સલાહો ગરીબ બિચારા દુનિયાના બીનઅનુભવી રતિશંકરને કાંઈ કામની ન હતી. આજકાલના ભણેલાઓ કે જેઓ નોકરીની પરતંત્રતાને નિંદવાનો જ ધંધો લેઈ બેઠેલા હોય છે, તેઓને “ વ્યાપારી લાઇન ” માં પડવાની વાતો બહુ મજેની લાગે છે, પરંતુ વ્યાપારી લાઇનમાં કેમ પડાય છે, એમ જો તેમને પૂછવામાં આવે તો મૌન્યં સર્વાર્થસાધનમ્ બની જાય ! વ્યાપારી લાઇનમાં પૈસા જોઈએ, પૈસા કાઢનાર કોઈ મળી આવે તો સારી ગેરેન્ટી અને પ્રમાણિકપણા માટેનું વિશ્વાસુ સરટિફિકેટ જોઈએ, વરસદહાડો વ્યાપારમાં નફો ન મળે તો ઘેરબેઠાં ખાવાની જોગવાઈ જોઈએ; પણ એ

સધળું વ્યાપાર કરવાની બુદ્ધિવાળાને માટે જ; રતિશંકર જેવા બિચારા નિશાળીયા બુદ્ધિના યુવકને તો વ્યાપાર નામ સાંભળતાં જ ત્રાસ ઉત્પન્ન થાય ! ધરાકની દાઢીમાં હાથ ધાલીને માલ વેચવો, જૂઠ્ઠા સમ સોગંદ ખાવા, પગલે પગલે ઠગાર્થ અને ડગલે ડગલે જૂઠું બોલવું, ખોટી ખુશામત કરવી, બોલવામાં ચાલાક રહેવું અને વધારામાં એટલી સાવચેતી પણ રાખવી કે નિશાળમાંના અંગ્રેજ-ગુજરાતી મિશ્રિત ભાષા બોલવાના હમેશના પરિચયથી ધરાકની પાસે પણ એવો કાંઈ ઢેડ-ગુજરાતી ગરબડ ગોટાળો વળી જાય નહિ, નહિતો ધરાક ઉભી પૂંછડીએ નાસે અને જે ગોમતીપુરની ગરીબ ગોવાળણી હોય તો તો એમ જ જાણે કે તે બિચારાને વાર્ધ આવતી હશે ! કોઈ કહેશે કે વ્યાપારી લાઠનમાં ફાવે નહિ તો કાંઈ આડત-દલાલી કરીએ; પણ મૂળ નિશાળમાં ગણિત સાથે વૈર હોય-સ્ટોક ને શેરના દાખલા જોઈને તો ઉલટી ઉછળતી હોય, ત્યાં હીસાબ ફીતાબ કે કમીશન-આડત-દલાલીની વાતો કરવી તે શા કામની ? વીમાની એજન્સીની વાત અંગ્રેજ બણેલાને ગમે ખરી, પરંતુ વીમો ઉતરાવનારાઓને લલચાવવાની, તેમની ખુશામત કરવાની, તેમને ત્યાં ધક્કા ધપા ખાવાની અને સાચું જૂઠું બોલવાની કુનેહ તેમાં જોઈએ ત્યારે રતિશંકરમાં તે ગુણોને નામે મોટું મીઠું ! આગળ અભ્યાસ કરવાનું તો બહુએ ગમે, પણ પૈસા ક્યાં ? માખાપના લોહીનાં ટીપાંના પૈસા ખર્ચાં જાણવાનું જ જેમને જ્ઞાન છે અને જેઓ પૈસા ખર્ચાંનિ માત્ર બણવાની જ-ચોપડીઓનાં પાનાં ગોખી કાઢવાની જ બુદ્ધિ ધરાવે છે, તેઓ રતિશંકરની પૈસા ચંચળી મુશ્કેલીનો ખ્યાલ કેવી રીતે ધરાવી શકે ? છેવટે “ નોકરીના બાપુ ” બનેલાના નસીબમાં નોકરી જ નોકરી ! નોકરીની બલામણ રતિશંકરે સ્વીકારી.

અમદાવાદમાં સારી નહિ તો નાની નાની લાયબ્રેરીઓનો કાંઈ તોટો

નથી. રતિશંકરે આખો દિવસ જૂદી જૂદી લાયબેરીઓમાં ભટકીને “જોઈએ છે-Wanted” નાં મથાળાંવાળી જાહેર ખબરો વાંચવા માંડી! છાપું ઉઘાડતાં જ્યાં “જોઈએ છે” એવું જોવામાં આવતું ત્યાં તેની આંખો હર્ષભેર દોડી જતી, અને સત્તર તે વાંચીને રતિશંકર તેમાંનું સીરનામું પોતાની ડાયરીમાં લખી લેતો. પણ આજકાલના જાહેર ખબર આપનારાઓ પણ બડા ચખરાક! “જોઈએ છે” એવું મોટું મથાળું મૂકીને નીચે જણાવે કે “અમારી ફલાણ્ણી ફલાણ્ણી દવાના આહકો જોઈએ છે!” અથવા તો “અમુક તમુક બાઈશ્રીને નોકરી જોઈએ છે!” આવી જાહેર ખબરો રતિશંકર હર્ષભેર વાંચી જતો પરંતુ આખી જાહેર ખબર વાંચી ગયા પછી નિરાશ થતો. તોપણ ત્રણ ચાર દિવસમાં ઠોકઠોકાણે ફરીને નોકરીઓને માટે પચીસેક સીરનામાં તો મેળવ્યાં.

હવે ચાલ્યું અરજીઓ લખીને ટપાલમાં નાંખવાનું કામ! રતિશંકર રોજ આઠ દસ અરજીઓ સારા અક્ષરે ઉંચા કાગળપર લખીને ટપાલમાં નાંખતો અને જો કદાપિ અરજીમાં કોઈ ઠેકાણે ડાઘ પડી જતો તો તે અરજી રદ કરીને બીજી લખતો. ચાર પાંચ દિવસ એ પ્રમાણે અરજીઓ લખવાનું કામ ચાલ્યું અને હવે એકાદ નોકરીપર જરૂર ટીક્કી લાખી જશે એવી આશા રતિશંકરને ઉત્પન્ન થઈ. પણ ત્યારપછીના ચાર પાંચ દિવસમાં માત્ર પાંચ જવાબો મળ્યા અને આઠ દસ અરજીઓની સાથે જાહેર ખબરમાં માંગણી કર્યા પ્રમાણે જામે આનાની ટીકીટો બીડેલી, તેમાંના કોઈનો તો જવાબ જ મળે નહિ! જે પાંચ જવાબો મળ્યા હતા તેમાંના એક પોસ્ટ કાર્ડમાં તો લખ્યું હતું કે “તમોએ હમારી એદવરતીજમેન્ત પર ધીયાન બી આપીયું દેખાતું નહિ. હમોએ તેમાં જનાવીયુંછ કે અરજદારે રોબરમાં આવીને અરજ કરવી અને ફકટ ટપાલ મારફતે અરજ ફેંક આપનારાઓની ઉમેદવારી પર ધીયાન આપવામાં આવસે નહિ; તો-

પન તમેએ બેદરકારીથી અરજ ફેંકીછ, એતલા પરથી જ હમારી નોકરી કરવાની તમારી લાયકી દેખાઇ આવેછ ! ભાઈજી ! હવે હમારી હા-શીસે આંટોફેરો ખી ખાતા ના. અરજદારો જે ગરજદાર ન હોય તો તે અરજદાર સાના ? ”

આ જવાબ વાંચીને રતિશંકર ચમક્યો અને પોતે જાતે ત્યાં જઈ આવ્યો હોત તો ઠીક હતું એમ તેને લાગ્યું; તોપણ તેને ત્યાં બપોરના જઈ આવવાનો નિશ્ચય કર્યો. બાકીના ચાર જવાબોમાં એક જવાબમાં રતિશંકરનો ખુલ્લો અસ્વીકાર હતો. બીજામાં એક અંગ્રેજ ગૃહસ્થ મી. જોસેફ લોંગે રતિશંકરની સાથે રૂબરૂમાં વાતચીત કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી. બાકીના બે જવાબોમાં બન્નેએ જણાવ્યું હતું કે “ તમે અમારો માલ વેચશો તો અમે તમોને સાફ કમિશન અને ઘેરખેડે પગાર પણ આપીશું ! ”

“ બાપરે ! પચીસ અરજીઓનું આ પરિણામ ? આ બેટીનો બાપ કોઈ પારસી તો રૂબરૂમાં નહિ મળવા માટે છેડાઈ જ પડ્યો છે ! આ અંગ્રેજ ગૃહસ્થ કાંઈક માયાળુ જણાય છે ખરો, સાંજે વાત; તેની મુલાકાત લેઈશું ! અને આ બે તો કોઈ વ્યાપારને નામે નોકરની માંગણી કરતા જણાય છે ! હાય ! હાય ! આવી રીતે તો કાંઈ નોકરીનો જોગ લાગે તેમ જણાતું નથી ! પારકા ગામમાં નોકરી વિના તે કેટલા દિવસ ચલાવી શકાશે ? ”

એક મોટી ચિન્તા રતિશંકરના ચિત્તમાં હવે પેહી. આવી રીતે અરજ અરજ કરવાથી નોકરી મળી આવશે કે કેમ તે તેને સંશયપ્રદ જણાયું. બપોરના જમીને તે બહાર ફરવા નીકળી પડ્યો અને સૌથી પહેલાં રૂબરૂ અરજની માંગણી કરનાર ગૃહસ્થને ત્યાં ગયો. એક વિઝિટિંગ કાર્ડમાં પોતાનું નામદામ લખીને તે સાથે લખેલી અરજ પણ મોકલી આપી.

શેઠ સાહેબને છૂટા મોતીના દાણા જેવા અક્ષરો ગમ્યા તો ખરા, પણ વળી પાછું સાંભરી આવ્યું કે તે તો પેલો બેદરકાર અરજદાર છે એટલે નોકર સાથે જવાબ મોકલાવ્યો કે “ શેઠને તમારી નોકરીની જરૂર નથી ! ”

રતિશંકર આ સાંભળીને નિરાશ થયો, તોપણ વગર કંઈ શેઠની ઓશીસમાં ગયો અને સલામ કરીને ઉભો. શેઠ પૂછ્યું : “ કેમ બા ! તમે કેમ આવીયા છ ? ”

રતિશંકરે કહ્યું : “ સાહેબ, અવિનયને માટે મારી માંગતાં મારે જવાવું જોઈએ કે હું આપને રૂબરૂમાં અરજ કરવા આવ્યો નહિ તે માટે આપે મારા પર આટલો ગુસ્સો કરવો જોઈએ નહિ ! હું એક ગરીબ બ્રાહ્મણ છું અને નોકરી વિના દુઃખી થઈ છું તો જો આપ મારામાં લાન ચક્રી જોતા હો તો મારી આ એક ભૂલને માટે મને માફ કરશો. ”

શેઠ જરા નરમ થયા અને બોલ્યા : “ ખરેખર, તમે દેખાવછ તો નરમ નેચરના, પન ખરેખર તમે બેદરકાર હોવા જોઈએ. તમારા દસક તથા હું બહુ ખુશ થયો છું. વાર, ચાલો, જ્યારે તમે મુક્લીસ છેઓ, ત્યારે હું તમારી પર દયા કરસ; પન કહો, તમે પાંચસો રૂપ્યાની ગેરેન્ટી આપી સકસો ? ”

“ સાહેબ, હું ગરીબ છું અને વળી પરગામનો છું તો ગેરેન્ટી તો કેવી રીતે આપી શકું ? સાહેબ, મારી કેળવણી જુઓ, લાયકાત જુઓ ! ”

“ કેલવનીમાં ફકટ તમે મેટ્રીક થયાછ અને લાયકાત તો કામ કરવા આગમ્ય સું ખબર ? પન ગેરેન્ટી વિના તો નહિ ચાલે બા ! આ જકાલના બનેલાઓ પરમાનિક હોતા નહી અને માફ બીઝનેસ ર્યું જોખનનું. ચાલો, તમે પર દયા કરીને કહુંછ કે જો તમે સેવટ તનસો રૂપ્યાની ગેરેન્ટી આપસો તો હું તમોને મહીને દહારે તેર રૂપ્યાનો પગાર આપસ અને આવતે વરસે તેમાં બેનું પરમોસન દેઢ પંદર કરી દેવસ. ”

‘તેર’ રૂપિયાનું નામ સાંભળીને રતિશંકર ગભરાયો ! જ્યારે ગેરન્દી માંગવામાં આવે છે, ત્યારે ચાળીસ-પચાસ રૂપિયાનો પગાર હશે એમ તે માનતો હતો, પણ ‘તેર’ રૂપિયા સાંભળીને તો તે હીંચકી જ ગયો ! “ મારાથી ગેરન્દીનો જોગ તો નહિ થઈ શકે ” એમ કહીને ત્યાંથી તેણે ચાલતી પકડી.

સાબરમતીને પેલે કિનારે મી. જોસેફ લોંગનો ઈંગલો હતો, ત્યાં જ-ઈને મળવાનું હવે રતિશંકરને બાકી રહ્યું હતું. નોકરીને લગતા અનેક વિચાર તરંગોમાં ગોટવાતો-ગુંચવાતો તે ત્યાં ગયો તો જણાયું કે “ આજે તો રવિવાર હોવાથી સાહેબ કોઈની મુલાકાત લેતા નથી. ” રતિશંકર નિરાશ થઈને પાછો ફર્યો. થોડી વાર તે વિક્ટોરિયા ગાર્ડનમાં વિરામ લેતો બેઠો અને ભૂત-ભવિષ્યના અનેક વિચાર કરતો કરતો સુખ-દુઃખનાં સ્વપ્ન અનુભવવા લાગ્યો. નોકરી મેળવવાના આ પહેલા જ પ્રયાસમાં આટલી મુશ્કેલી જોતાં તે કેટલોક ખેદ પામ્યો અને પોતાની દયાજનક સ્થિતિના વિચારે તેને ક્ષણભર ગમગીન બનાવી મેલ્યો.

સાંજ પડતાં તે પાછો ઘેર આવ્યો. કિશોરી સ્વામીના આગમનની આતુરતા સાથે રાહ જોઈ રહી હતી. બે ત્રણ ઠેકાણે મળવાનું હતું એટલે એકાદ ઠેકાણે તો નોકરીની ટીકી લાગી ગઈ જ હશે એમ તે માનતી હતી, પણ જ્યારે તેણે સ્વામી તરફથી નિરાશાના ઉદ્ગારો સાંભળ્યા ત્યારે તેને પણ દુઃખ થયું. તોપણ સ્વામીને આશ્વાસન આપતાં તે બોલી : “ હશે, હજી પેલા સાહેબને મળવાનું છેની ? ત્યાં ઘણું કરીને ચોક્કસ થઈ જશે. અંગ્રેજ લોકો બહુ લાયક હોય છે અને તેઓ નોકરીની કીમત બહુ સારી પેઠે સમજે છે. ”

પતિ-પત્નીએ રાત્રિભોજન કર્યું અને રાતશંકર નિરાશાથી દુઃખી થઈ મથો હોવાથી તે તો તુરત જ બિચાનામાં પડ્યો. તરૂણાવસ્થાના આનં-

દની અભિલાષિણી કિશોરીને મન પાતને સુખે સુખ ! અત્યારે તો નહિ સુખ, નહિ આનંદ, નહિ મીઠી વાતચીત ! તે બિચારીને આ સઘળું સનું સનું જરાએ ગમતું નહિ. “ અત્યારમાં કેમ સૂઈ ગયા હે ? ” એમ કિશોરીએ બે ત્રણ વાર પૂછ્યું, પણ શોઢાતુર રતિશંકરે “ એ તો અમરસ્યો ” એટલા શબ્દો ઉપરાંત કાંઈ ઉત્તર વાળ્યો નહિ.

પ્રકરણ ૩ જું.

કિશોરીની ચિન્તા.

પ્રભાત થયું અને ટપાલવાળાએ રતિશંકરના નામની ખૂમ મારી કે તુરંત જ રતિશંકર બિછાનામાંથી ખેડા થઈ બે કાગળ બારણામાં પડેલા તે લેઈ આવ્યો. કિશોરી અત્યારે સ્નાન કરી રહી હતી અને જ્યાં અબોટિયું પહેરતી હતી, ત્યાં સ્વામીના હાથમાં બે પત્રો જોયા એટલે એકદમ દોડી આવી અને રતિશંકર તેમાંના કાગળો વાંચતો હતો તેની સામે કાંઈકે ઉત્સુક દૃષ્ટિથી નિહાળી રહી. નોકરીની અરજના જ કાંઈ જવાબો હશે એમ કિશોરી માનતી હતી અને આ કાગળોમાં નોકરીની ટીકી લાગી જશે એવી તેણે આશા રાખી હતી. ટપાલનો કાગળ વાંચવાની ઉત્સુકતા દરેક ચિત્તમાં કેટલી બધી હોય છે ? પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓ વળી તે બાબતમાં વધારે ઉત્સુકતા ધરાવે છે અને અહીં તો સ્વામીની નોકરીની બાબતમાં કોમળ હૃદયની કિશોરીની ઉત્સુકતા હતી ! આશા-નિરાશાના ઝોલામાં ઝુલતી કિશોરીએ રતિશંકરને પૂછ્યું : “ કોના એ પત્રો છે ? ”

“ નોકરી માટે કરેલી અરજના જવાબો છે. ” રતિશંકરે ઉદાસીન બાવથી કહ્યું.

કિશોરી આટલા ઉત્તરથી સંતુષ્ટ થઈ નહિ. તેણે આગળ પૂછ્યું : “ તેમાં શું લખ્યું છે ? ”

“ એક તો નોકરી મેળવી આપનાર એજન્સીનો પત્ર છે. તેમાં લખે છે કે બે રૂપિયા ભરીને અમારે ત્યાં તમારું નામ લખાવો એટલે અમે સારી નોકરી મેળવી આપીશું. આજે પત્ર એક પારસી વેપારીનો છે જે જનતા મળવા લખે છે. ”

“ નોકરી મેળવી આપનાર એજન્સી તો સારી. માત્ર બે રૂપિયા ખર્ચાએ એટલે નોકરી મેળવી આપે અને આમ તો તમે ટપાલમાં જ ત્રણ ચાર રૂપિયા ખર્ચા નાખ્યા છે ! ” કિશોરીએ ભોળે ભાવે પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો.

“ શેની સારી ? બે રૂપિયામાં જો એમ નોકરી મળતી હોય તો દુનિયામાં કોઈ નોકરી વિના ભૂખે જ ન મરે ! એ પણ એક જનતાને ધંધો છે ! નોકરી મેળવી આપનાર એજન્સીવાળો કેમ પોતે નોકરી શોધી લેતો નહિ હોય કે તે વળી એવો આડત-દલાલીનો ધંધો લેઈ એકો હશે ? બહાલી ! આ તારું સરલ શુદ્ધિનું કંઠાવટી ગામડું નથી પણ અમદાવાદ શહેર છે ! હજારો કાવાદાવા કરી લોકો પેટ ભરે છે ! ”

“ ત્યારે આજે હવે તમે ક્યાં ક્યાં જવા ધારો છો ? ”

રતિશંકર જરા સ્મિત કરતો બોલ્યો : “ એ બધું તારે પૂછવાની શી જરૂર ? ”

લજ્જાથી મંદ હસતી અને કોમળ કપોલ પ્રદેશમાં આંટી પાડતી કિશોરી વદન નીચું કરીને બોલી : “ કેમ ? અમારો તે પૂછવાનો અધિકાર પણ નહિ ? તમારી આજ્ઞામાં અમને ચિંતા કરવાનો પણ હક્ક નહિ કે ? ”

“ ચિંતા કરીને શું કરશો ? ” રતિશંકરે સ્મિત ભરી રાખતાં કહ્યું.

“ કરવાનું શું હતું વળી ? પણ નોકરીની ચિંતામાં તમે ઉદાસ રહ્યાં કરો, એટલે મારા અંતરને શું કાંઈ પણ નહિ થતું હોય ? ”

રતિશંકરે વાતચીતમાં રસ લેતાં કહ્યું : “ કિશોરી ! તને યોદ વર્ષ થયાં

હશે; આટલી નાની ઉંમરે તને એવી ચિંતા કરવાનું કોણે શિખવ્યું હેં ?”

“ શિખવતું કોણુ હશે વળી ? સંસારમાં જેમ થતું આવ્યું છે તે જોઈ જોઈને સઘળું શિખાય. સ્ત્રી સ્વામીને માટે ચિંતા ન કરે તો બીજા કોને માટે કરે ? ”

“ પણ આટલી નાની ઉંમરે ? ચૌદ વર્ષનો હું હતો, ત્યારે ત્રીજી અંગ્રેજી ભણતો હતો અને મારી મા મારા વેવીશાળ વિષે મારા પિતાને કાંઈ કહેતાં તો તે વિષે હું કાંઈ પણ સમજતો નહિ ! અને તું તો ચૌદ વર્ષની ઉંમરે સુવ્યવસ્થિત સંસાર ચલાવે છે તેમ જ મારે માટે ચિંતામાં મોટી ચિંતા રાખે છે ! રાત્રે સૂતાં સૂતાં પણ મગજમાં કાંઈ વિચાર ઊડી આવે છે ખરો કે ? ”

“ હાસ્તો. આપણે અહીં આવ્યાને એ ત્રણ દિવસ થયા ત્યાંસુધી તો તમને સારા પગારની નોકરી મળશે એટલે હું ગૃહવ્યવસ્થા કેવી રીતે ચલાવવી તેનો જ વિચાર કર્યા કરતી હતી; પણ જેમ જેમ નોકરીને માટે મુશ્કેલી જણાતી જાય છે, તેમ તેમ હવે તો નાના-મોટા પગારની નોકરી ક્યારે મળી જાય એ જ ચિંતામાં હું રાત-દિવસ ગાળું છું; અરેરે, પેટથી બધુંએ હેઠ ! પહેલું પેટ ભરાય તો પછી સઘળા પ્રકારનું સુખ અને આનંદ ! તમને મળવાને હું કેટલી ઉત્સુક હતી, કેટલી કેટલી અભિલાષાઓની ગુંથણી ગુંથી રાખી હતી, પણ પેટની ચિંતામાં સઘળું સુકાઈ ગયું ! પેટને માટે વલખાં મારવાની ચિંતા ચિંતને દબ કરી નાંખતી હોય, ત્યાં આનંદ કે મીઠાશને અવકાશ પણ ક્યાંથી રહે ? ” એમ કહેતી કિશોરી ક્ષણભર શોકમાં ગરક થઈ ગઈ ! શોક અને આનંદથી આ શીલસુરીના પ્રવાહનું કર્ણદ્વારા પાન કરતો રતિશંકર તો કિશોરીના શબ્દો સાંભળીને દિગ્મંદ જ બની ગયો ! તેના મનથી એમ જ થઈ ગયું કે આ તે કિશોરી બોલે છે કે કોઈ તત્ત્વવેત્તા નાનુંશું બાપણુ આપે છે ?

કિશોરી બોલી રહી, એટલે રતિશંકર થોડી વારે બોલ્યો: “ કિશોરી ! હું ખરું જ કહું છું કે જ્યારે હું તારા જેવડો હતો, ત્યારે તેં કહ્યું તેમાંનો એક પણ વિચાર મારા ચિત્તમાં નહોતો અને તારા ચિત્તમાં આવા વિચારો કેવી રીતે પેદા ? ”

“ અમે સમજણમાં થઈએ ત્યારથી, ભણતાં હોઈએ કે ઘરનું કામકાજ શીખતાં હોઈએ, તોપણ સ્ત્રીઓના સમાગમમાં સંસારના મુખી દુઃખી પ્રસંગોની વાતો સાંભળીએ અને તમે માત્ર નિશાળીયાઓ સાથે ભણવા-ગણવાની કે બહુ તો મોટી ઉંમરે નોકરી-ચાકરી કે ધંધાની વાતો કર્યા કરો. જેને જે જ્ઞાનની જરૂર હોય છે તેને તે સ્વાભાવિક રીતે મળી જ રહે છે. સંસારની ફરજોનું જે શિક્ષણ નિશાળમાં નથી મળતું તે સૌને ઘરઆંગણે મળે છે; પણ હવે એ વાત જવા દો, અને આજે ક્યાં ક્યાં જવાના છો તે કહો. ”

“ આજે તો લોંગ સાહેબને ત્યાં અને આજે પત્ર આવ્યો છે તે ચારસીને ત્યાં જઈશ. પણ રસોઈ જલ્દી થાય ત્યારે જ તો ! ”

કિશોરી વધુ સાંભળવાને ઊભી ન રહેતાં સત્વર રસોડામાં પેદી અને રતિશંકર કિશોરીના સરત્રતા આદિ ગુણો વિષે વિચાર કરતો દુઃખમિશ્રિત રસિકતામાં ડૂબ્યો.

* * * *

જમીને રતિશંકર નોકરી શોધવાની રખડપટ્ટી કરવા નીકળી પડ્યો. જે પારસી વેપારીએ રૂપરૂમાં મળવા માટે રતિશંકરને લખ્યું હતું, તેનું નામ કમજેરજી કડાકુટીયા હતું, જેમની વિજ્ઞાપતી દારૂ વેચવાની સુપ્રસિદ્ધ દુકાન અમદાવાદના દારૂ પીનારાઓમાં સારી પેઢે જાણીતી હતી. રતિશંકરે જતાં વાંત શેઠ કમજેરજીને સલામ કરી અને પોતાની ઓળખાણ આપી. કમજેરજી શેઠે તેને બેસવાને ખુરશી આપી અને પૂછ્યું:

“તીયારે આપને દેસી નામું કાંઈ આવરે છ કે ?”

“જી ના, કારણકે હજી હમણું જ હું મેટ્રીકમાં પાસ થયો છું.”
રતિશંકરે જવાબ આપ્યો અને કમળેરજી આગળ શું પૂછે છે તે જાણવાને કિત્તુક બન્યો.

શેઠે કહ્યું: “તીયારે તમે ફક્ત અંગરેજી-ગુજરાતી બીલો કરી આપવાના કામમાં લાગે. વાર, તમેને દારની દુકાનનો બી કાંઈ—”

રતિશંકર વચમાં જ બોલી ઉઠ્યો: “ના જી, કારણકે હજી હું પહેલવહેલો જ નોકરી કરવા બહાર પડ્યો છું.”

“ધી-ક; કોહો બા, તમેને શું પગાર જોઈએ ?”

“સાહેબ, આપનું કામ અને મારી લાયકાત બંને ઉપર નજર રાખીને આપ જ નામ પાડો.”

“તો બા, હું તમેને પંદર રૂપિયા દેવસ અને તમારે અગ્યારથી રાતના આઠ બજ્યા વેર દોકાનપર હાજર રહેવું પરસે.”

“હું આપને કાલે જવાબ આપીશ.” રતિશંકરે થોડી વાર વિચાર કરીને કહ્યું.

“ભલે, પન જરૂર કાલ તમે જવાબ દેઈ જજો, હં.” શેઠે કહ્યું અને રતિશંકર સલામ કરી ચાલ્યો ગયો.

નોકરી મળવાના વાખામાં પંદર રૂપિયાની નોકરીને પણ સ્વીકાર કરી લેવાની ઇચ્છા રતિશંકરને થઈ ગઈ હતી, પરંતુ મી. જોસેફ લોંગને મળવાનું હજી બાકી રહ્યું હતું એટલે તેણે કમળેરજી શેઠને ચોક્કસ કિતર આપ્યો નહિ. તેના મનથી કમળેરજી શેઠની નોકરી સ્હવારના અગીયા-રથી રાતના આઠ સુધી એ કાંઈક વધારે હતી.

લોંગ સાહેબને બંગલે જઈને રતિશંકર તેને મળ્યો અને સાહેબે તેનો કિતમ રીતે સત્કાર કર્યો. પોતાનું કામ પડ્યું મેલીને રતિશંકર-

રની સાથે સાહેબે વાતચીત કરવા માંડી: “મી. રતિશંકર આપનું જ નામ કે?”

“હા.”

“તમે મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા પાસ કરી છે ખરું? વાર, તમને અંગ્રેજી પત્રવ્યવહારનો કાંઈ અનુભવ છે ખરો?”

“હા ના, કારણકે હજી હું નોકરી કરવાને પહેલવહેલો જ બહાર પડ્યો છું.” રતિશંકરે જવાબ આપ્યો.

“ટાઈપીંગનું કામ કાંઈ જાણો છો?”

“કેટલાક વખત પહેલાં તે શીખ્યો હતો, પણ અત્યારે ચાલુ પ્રેક્ટીસમાં નથી.”

“વાર, પ્રમાણિકપણાને માટે તમારી પાસે કાંઈ સર્ટીફિકેટ છે?”

“હા ના; મારા શિક્ષકનું સર્ટીફિકેટ હું મેળવી શકું ખરો, પણ હું પોતે પ્રમાણિક છું તે મારા વર્તનથી જ બતાવી શકું; બીજાને મ્હોંએ ખુશામત કરીને પ્રમાણિકપણાનું સર્ટીફિકેટ બીજી લાવવાથી શું કાયદો? પ્રમાણિકપણું કાંઈ મ્હોંની મીઠાશમાં નહિ પણ પવિત્ર વર્તનમાં જ રહેલું છે.”

આ શબ્દોએ લોંગ સાહેબનું ધ્યાન ખેંચ્યું. સાહેબે કહ્યું: “વાર; તમે જાણતા હશે કે મારે ત્યાં એક અંગ્રેજી કમ્પનીની આગના વીમાની એજન્સી છે. વીમાનું કામ કરતાં તમને ફાવશે કે?”

“જિજ્ઞાસા માણસોને દરેક વસ્તુ શીખવે છે; મારી યોગ્યતા વિષે અને નિમકહલાલી વિષે હું મ્હોંએથી બોલું તે શા કામનું?”

“ઠીક, ઠીક, ત્યારે કાલે સહવારે આઠ વાગતાં જ તમે મને ફરીથી અહીં મળો, તે વખતે આપણે તમારા પગાર વિષે વાતચીત કરીશું.” સાહેબે કહ્યું અને રતિશંકર સલામ કરી ચાલતો થયો. લોંગ સાહેબને ત્યાં કદાચ નોકરીની ટીક્રી લાગી જાય, તેવી તેને આશા ઉત્પન્ન થઈ.

ચેર પાછાં ફરીને ચિંતાતુર કિશોરીને રતિશંકરે સમાચાર આપ્યા. કિ-
શોરી પણ આશાના ઝોલામાં ઝૂલતી આનંદ પામી. તે રાત્રિ કિશોરી
અને રતિશંકર ઉભયને આનંદપ્રદ-પ્રશનુમા જણાઇ.

પ્રકરણ ૪ થું.

ફક્ત ચાહુનો એક પ્યાલો !

આજે રતિશંકરને સહવારના આડ વાગતાંમાં લોંગ સાહેબને બંગલે
જવાનું હોવાથી પરોઢમાં વહેણાં ઉડીને તે સ્નાનાદિ કાર્યમાંથી પરવારી
રહ્યો. સાડાસાત થતાં તે હર્ષભેર નીકળ્યો અને આશાના તંતુએ બંધા-
એલા મન સાથે ઉતાવળે ચાલવા લાગ્યો. બરાબર આડ વાગતાં તે લોંગ
સાહેબના બંગલાના કમ્પાઉન્ડમાં આવી પહોંચ્યો અને સડસડાટ દાદર
ચડી ઓફીસમાં ગયો. ઓફીસમાં એક નોકર કચરો વાળવાના કામમાં
ગુંથાયો હતો તે સિવાય ત્યાં બીજું કોઇ નહોતું. રતિશંકર એક બાબુએ
પુરશીપર બેઠો અને આઠ-દશ મિનિટ રાહ બેઠી, પણ સાહેબ આવ્યા
નહિ, એટલે તેણે નોકરને પૂછ્યું: “ સાહેબ ક્યાં છે ? ”

નોકરે જવાબ આપ્યો કે “ શામ તો હજી હાફીશમાં આયા જ એવું
સે ? મેં બેઠા હશે. ”

રતિશંકરે કહ્યું: “ ત્યારે જરા કહી આવને કે રતિશંકર આપની
પાસે આવેલ છે અને તે ઓફીસમાં બેઠેલ છે. ”

નોકર ગયો અને થોડી વારમાં બજાર લેધને પાછો આવ્યો કે “ શામે
કયું સે કે તમે અંદર જાવ. ”

સાહેબ બેઠા હતા ત્યાં રતિશંકર ગયો. તે એક સુંદર રીતે શણગા-
રેલું દીવાનખાતું હતું-અંગ્રેજી ફેશનને અનુસરીને સુંદર-બાકી ત્યાં કંઈ

ત્રાંખા-પિત્તળનાં વાસણોની ઉતરડો ચડાવેલી નહોતી કે તોરણ ચંદ્રવદ બાંધીને ઓરડાને શણગારવામાં આવ્યો નહોતો ! એક બાળુએ એક નાના બૂકસ્ટેંડ ઉપર થોડાં પુસ્તકો ગોઠવેલાં હતા અને તેની પાસેના ગોળ ટેબલની આસપાસ પાંચ-સાત ચળકતી-પાલીશ કરેલી ખુરશીઓ પડી હતી. આસપાસ આરામ ખુરશીઓ તથા અવનવી વસ્તુઓથી ભરેલાં કબાટ વગેરે કેટલુંક ફરનીયર હતું. લોંગ સાહેબ પોતાની મુઠમ તથા પાંચ વરસની નાની લીઝી સાથે એક આરસના ટેબલની પાસે ચાહ પીતા બેઠા હતા. બટલર ચાહના બ્યાલા મૂકીને બહાર નીકળ્યો કે તુરત રતિશંકર અંદર પેડો.

“ વેલ કમ, મિસ્તર રતિશંકર ! આવો, બેસો આ ખુરશીપર. ” એમ કહી સાહેબે પોતાની પાસે પડેલી એક ખુરશી તરફ નજર ફેરવી અને રતિશંકર કાંઈક ક્ષોભ-અંકોચ પામતો બેઠો.

મુઠમે લોંગ સાહેબને પૂછ્યું : “ આપણા કેસ્યરને માટે તમે આ મિસ્તરને પસંદ કર્યા છે કે ? ”

“ હા. ” સાહેબે જવાબ આપતાં કહ્યું : “ તેમણે મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી છે અને વળી સ્વભાવના નમ્ર છે. ઠીક છે, આપણે પણ એવા જ માણસનું કામ છે. વાહ, મિસ્તર રતિશંકર ! મારે ત્યાં કેસ્યરની જગ્યા ખાલી છે અને તે જગ્યાને માટે મને એક માણસની જરૂર છે. કહો, તમે શું પગાર લેશો ? ” સાહેબે રકાબીમાંથી ચાહનો એક ક્યુટડો ભરતાં કહ્યું.

“ સાહેબ ! કેસ્યરની જગ્યા એ જોખમભરેલી છે અને આપ મારા પ્રમાણિકપણાને માટે સર્ટીફિકેટ માંગતા હતા, તો તે જોખમભરેલી જગ્યાએ પણ હું કેવા પ્રમાણિકપણાથી કામ કરું છું તે હું બતાવી આપવા હચ્છું છું. ”

“ વારૂ, પણ તેને માટે તમે પગાર શું લેશો ? ”

“ પગાર તો આપની મરજીમાં આવે તો પાંચ રૂપિયા આપજો અને આપની ઇચ્છા હોય તો પાંચસો આપજો, પણ હું માત્ર ખરી નિશ્ચયી કામ કરીને માફ પ્રમાણિકપણું જ આપને બતાવી આપવા ઇચ્છું છું. ”

આ ઉત્તર સાંભળીને મી. લોંગને હસવું આવ્યું. હસતાં હસતાં તેણે કહ્યું: “ મી. રતિશંકર ! અમે અંગ્રિજો નોકર રાખતી વખતે અને તેમને પગાર આપતી વખતે તમારા હિંદુઓ જેવા નથી થતા. મેં ઘણી વાર જોયું છે કે તમારા હિંદુ વણિક શેડીયાઓ નાણાં મંબંધી વહીવટ માત્ર પંદર-વીસ રૂપિયાના એક ગુમાસ્તાને સોંપે છે ! આ ગુમાસ્તા પાંચ પચીસ નહિ પણ લાખો રૂપિયાનો વહીવટ કરે છે. હજારો રૂપિયાથી ભરેલી ત્રીજેરીઓ પોતાને હાથે ઉઘાડે છે અને લાખો રૂપિયાની લેણદેણ ચલાવે છે. એના બદલામાં મહિને દહાડે માત્ર તેને પંદર-વીસ રૂપિયા મળે છે ! તમે જ વિચારો કે લાખો રૂપિયાની લેણદેણ ચલાવતો તે ગુમાસ્તા પોતાને માત્ર પંદર-વીસ રૂપિયા મળતા જોઈને કાંઈ ચોરી કરવાને કે રકમ ઉચાપત કરવાને અથવા બીજી કાંઈ ગરબડ સરખડ કરવાને લલચાય ખરો કે નહિ ? ”

“ ખરી વાત છે; તે લલચાય જ. ” રતિશંકરે જવાબ આપ્યો.

“ લલચાય તે સ્વાભાવિક જ છે, કારણકે તેને પેટ પૂરતું ન મળે અને હાથમાં નાણાંની છોળમછોળ રહે એટલે તેનું પ્રમાણિકપણું ડગમગે. અરે, આવા ટુંકા પગારના નોકરો કે જેમને તમારા શેડીયાઓ લાખો રૂપિયાનો વહીવટ સોંપતાં અચકાતા નથી, તેઓ પોતાના નોકરોના અપ્રમાણિકપણને માટે ફરીયાદ કરે છે, ત્યારે ન્યાયાધીશો તેમની મૂર્ખાઈઓ પર હસતા હોય એમ પણ ઘણી વાર મેં સાંભળ્યું છે. જેને જેટલી જો-અમદારી સોંપવી તેના પ્રમાણમાં તેને પગાર પણ આપવો જ જોઈએ કે

જેથી તેની નીતિ હામગે નહિ; ખાસ કરીને કેશ્વર કે જેની પાસે હમેશાં નાણાં રાખવામાં આવે છે અને જેની નીતિ સૌથી વધારે ચોક્કસ હોવાની જરૂર છે, તેને તો પૂરતો પગાર આપવો જ જોઈએ.”

“હા, સાહેબ, ખરી વાત છે. પણ હું તો માત્ર મારા પ્રમાણિકપણાની ખાત્રી માટે જ કહું છું કે આપ મને જેટલો પગાર આપશો તેટલાથી હું સંતોષ જ માનીશ.”

“નહિ, હું એવો ફરજિયાત સંતોષ કોઈને મનાવતો નથી. જુઓ, મારો જે કેશ્વર હાલમાં બિચારો મરણ પામ્યો છે તેને હું માસિક દોઢસો રૂપિયાનો પગાર આપતો હતો, તે જગ્યાએ હું તમને નીમવા ઇચ્છું છું. શરૂઆતમાં હું તમને માસિક સાઠ રૂપિયા આપીશ અને દરવર્ષે દશ દશ રૂપિયાનો વધારો કરી આપી દોઢસો સુધી પહોંચાડીશ. પણ તે બધું એ શરતે કે તમારે મને મારી તરફની એકનિષ્ઠાની ખાત્રી કરી આપવી.”

સાઠ રૂપિયાનો પગાર મળે, પછી એકનિષ્ઠ કોણ ન રહે? રતિશંકર સાઠ રૂપિયાનું નામ સાંભળતાં ખુશ ખુશ થઈ ગયો અને બોલ્યો: “સાહેબ! હું મને પાંચ રૂપિયાનો પગાર મળે કે પાંચસોનો મળે તોપણ મારા શેઠને હમેશાં એકનિષ્ઠ રહેવાની જ પ્રતિજ્ઞાવાળો છું. છતાં તે એકનિષ્ઠ માટે આપ કહો તે પ્રકારની ખાત્રી આપવા હું તૈયાર છું.”

મી. લોંગે તે એક જ મુદ્દા ઉપર આવતાં કહ્યું: “ખરેખર, તમે એકનિષ્ઠ જ છો? અને તેની ગમે તેવી ખાત્રી આપવા તૈયાર છો?”

“હા હા; હું તૈયાર જ છું. કહો, શું આગ છે?”

સાહેબે કહ્યું: “મી. રતિશંકર! ત્યારે તમારી એકનિષ્ઠાની ખાત્રીને માટે હું એવું ઇચ્છું છું કે તમારે આ ચાહનો પ્યાલો પીવો.” એમ કહી મી. લોંગે ચાહનો એક ભરેલો પ્યાલો તેની આગળ ધર્યો.

આ માંગણી સાંભળીને રતિશંકર એકાએક ગભરાઈ ગયો. અંગ્રે-

જના ધરનો ચાહનો પ્યાલો પીવો તે એક ઉચ્ચ કુળના બ્રાહ્મણને માટે કેવળ અસંભવિત કાર્ય હતું. નોકરીને માટે એવી રીતે વટલાઈ જવું તે વિચારે તેને મોટી ગુન્નવણમાં લાવી પાડ્યો. તે બોલ્યો: “ સાહેબ ! હું બ્રાહ્મણ છું અને આપનો ચાહ પી શકું નહિ કારણકે તેને હું એક પ્રકારની ધર્મબ્રષ્ટતા માનું છું. ”

“ એમાં ધર્મબ્રષ્ટતા શાની ? જેવો ચાહ તમે લોટો બનાવો છો તેવો અમારો બટલર બનાવે છે; કદાચ તેમાં મુરધીનાં એકાદ બે ઘંટાં નીચો-બ્યાં હશે, પણ તેથી શું ? તે પણ એક પ્રકારનો પ્રવાહી પદાર્થ જ છે; અને પાણી તો તમે જે વોટરવર્ક્સનું પીઓ છો, તે જ વોટરવર્ક્સનું હું પીઉં છું. પછી તેમાં શું વાધો છે ? ” મી. લોંગે આગ્રહ કરતાં કહ્યું.

“ પણ અમારા હિંદુ ધર્મ પ્રમાણે તેમાં બાધ રહેલો છે, સાહેબ. મારી એકનિષ્ઠાની પરીક્ષા જે આ રીતે જ કરવામાં આવે તો મને અન્યાય જ મળે. મેં આપનો ચાહનો પ્યાલો પીધો એમ જે કોઈ મારી ન્યાતનો બ્રાહ્મણ જાણે તો મને મારી મા પણ પોતાના ઘરમાં પેસવા દે નહિ. ”

સાહેબે જરા સ્મિત કરતાં કહ્યું: “ પણ તમારે એટલેસુધી વિચાર કરવાની જ શું જરૂર છે ? અહીં કોણ તમારી ન્યાતનો બ્રાહ્મણ જેવા આવનાર હતો ? ફક્ત એક ચાહના પ્યાલામાં તમે આનાકાની કરો છો, તો મારા કેશ્યરની જગ્યાપર તમે કેવી રીતે દૃઢ મનના રહી શકશો ? ”

આ સવાલની આગળ રતિશંકર કાંઈ જવાબ આપી શક્યો નહિ. તેનું મન ઢ્યુપડ્યુ થઈ ગયું, તોપણ મનને કાબૂમાં રાખીને તે બોલ્યો: “ સાહેબ, ધર્મ મનુષ્ય માત્રને અત્યંત પ્રિય હોય છે. તે પ્રિય ધર્મનો શું હું આપની નોકરીને માટે ત્યાગ કરું ? ”

“ જે તમે તેટલો ભોગ ન આપી શકતા હો તો તમારી એકનિષ્ઠાની

ખાત્રી મને કેવી રીતે થાય? જુઓ, હું તમને ખુલ્લું કહું છું કે જો તમે આ ખાત્રી પૂરી કરી શકતા હો, તો મારા વચન મુજબ હું સાઠ રૂપિયાની કેશ્યરની જગ્યો આપીશ; પરંતુ જો તમે તે ખાત્રી ન આપી શકો તેમ હોય તો મારી ઓફીસમાં એક કોપીઈંગ ક્લાર્કની જરૂર છે તે જગ્યાએ હું તમને મહિને પંદર રૂપિયા આપીશ. સાચું તે તમને કાંઈ ગભરાવાની જરૂર નથી. ભલે, વિચાર કરીને કાલે સહવારે આ વખતે જ જવાબ આપવા આવજો.”

“વાર, સાહેબ, ત્યારે અત્યારે તો હું જઈ છું; કાલે પાછો જવાબ આપવા આવીશ.” એમ કહી સલામ કરી રતિશંકર ચાલતો થયો.

સંસારના અનુભવ વિનાનું રતિશંકરનું હૃદય અત્યારે મોટી ગુંચવણમાં આવી પડ્યું હતું. પગલે પગલે અને ડગલે ડગલે તેના મગજમાં નવા નવા વિચાર ઘોળાતા હતા. ઘડીમાં સાઠ રૂપિયાની નોકરી લેવા મન લક્ષ્યાતું તો ઘડીમાં છાનું પાપ નહિ કરતાં પંદર રૂપિયાની નોકરીને તેનું મન પસંદ કરતું. આ વિચારમાં ગોટવાતો તે શેઠ કમળેશ્વર કડાકુટીયાની દુકાન પાસે આવી પહોંચ્યો અને તેમની નોકરીમાં રહેવાની પોતાની ઇચ્છા નથી એમ જાહેર કરી આવવાનું તેને સાંભરી આવ્યું. લોંગ સાહેબને ત્યાં સાઠ રૂપિયાવાળી નહિ તો છેવટે પંદરની નોકરી તો મળવાની જ હતી, એટલે કમળેશ્વર શેઠની કડાકુટવાળી નોકરીને માટે ના પાડી આવવાનો જ તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. તે તેની દુકાનમાં જઈને શેઠની પાસે પોતાની ઇચ્છા જાહેર કરી આવ્યો, અને શેઠે નોકરી લેવા માટે તેને કાંઈ આગ્રહ કર્યો નહિ. રતિશંકર સીધો ઘેર આવ્યો અને રાહ જોતી કિશોરીની સાથે બોજન કર્યું પરંતુ તે સચિંત વદને જ.

પ્રકરણ ૫ મું.

પ્રમાણિકપણાની વિચિત્ર પરીક્ષા.

એક અતિવિકટ પ્રશ્ન અત્યારે રતિશંકરની સામે આવીને ઊભો રહ્યો હતો. લોંગ સાહેબે તેના પ્રમાણિકપણાની પરીક્ષાનો અતિ વિચિત્ર મુદ્દો ઊભો કર્યો હતો અને તે માટેના સાહેબના આગ્રહથી રતિશંકરની ખાત્રી હતી કે જ્યાંસુધી પોતે સાહેબના ધરનો ચાહનો ખાસો પીશે નહિ, ત્યાંસુધી સાહેબને પોતાના પ્રમાણિકપણાની ખાખતમાં મંતોષ મળી શકનાર નથી. ‘શું કરવું’ તે એક ઘણો જ મુશ્કેલ સવાલ હતો. જો પીવાનું કબૂલ કરે તો ધર્મબ્રષ્ટ થવાનું હતું અને જો ના પીએ તો તેવી સારી નોકરી ખોવી તે પણ મુશ્કેલ હતું. નોકરી મેળવવાને માટે જે જે હેરાનગતિ વેઠવી પડે છે તેનો ખ્યાલ આવતાં રતિશંકરનું મન સાહેબની માંગણી સ્વીકારી લેવા તરફ જ વળતું હતું. પોતે ગુપ્ત રીતે એક ખાસો પી લે અને હડે ચડેલા સાહેબની હાંકને પૂરી કરી સારા પગારની નોકરી મેળવી લે, તેમાં તેને કાંઈ વાંધા જેવું જણાયું નહિ, જોકે તે એક પ્રકારની ધર્મબ્રષ્ટતા તો હતી, એમ તેનું હિંદુ અંતર કબૂલ કર્યા સિવાય રહેતું નહોતું, આખો દિવસ તેણે વિચાર કરવામાં ગાળ્યો. અપોરે ક્યાંય બહાર ન જતાં તે ઘેર જ બેસી રહ્યો. કિશોરીએ સ્વાભાવિક રીતે પૂછ્યું હતું કે “સાહેબને ત્યાંથી શું જવાબ મળ્યો?”

રતિશંકરે તેના જવાબમાં માત્ર એટલું જ જણાવ્યું હતું કે “હજી કાલે મળવા ઉપર મુક્તવી રાખ્યું છે.”

સાંજ પડી. રતિશંકર જમ્યો, પણ વિચારનિમગ્નતામાં બહાર ધરવા જવાનું પણ તેને ગમ્યું નહિ. કિશોરીની સલાહ લેવાને પણ તેની છાતી ચાલી નહિ. કિશોરી પવિત્ર હૃદયની અને ધર્માનુષ્ઠ બાળા હતી એમ ર-

તિશંકર સમજતો હતો અને એવી નોકરીને ફેંકી દેવાની જ તેના તર-
ફથી સલાહ મળશે, એમ રતિશંકર માનતો હતો. કોઈ કોઈ વાર ઊર્મિ
ઉછળી આવતાં રતિશંકરના મનમાં પણ એમ થઈ જતું કે સાહેબે બદલે
પંદર રૂપિયાની નોકરીનો સ્વીકાર કરવો, પણ ચાહતો ખ્યાલો તો ન પીવો.
પરંતુ તુરત જ તેની વૃત્તિ ડગમગતી. હાલ તુરતમાં ૬૦ રૂપિયાનો પગાર
અને ભવિષ્યમાં ૧૫૦ સુધી ચડવાની લાલચ મનમોહક સ્વરૂપમાં તેની
સમક્ષ આવીને ઊભી રહેતી અને શા નિર્ણય ઉપર આવવું તે બાબત તેના
ચિત્તમાં ગભરાટ મચાવી મૂકતી. રાત્રિ પડી અને રતિશંકર વિચારમુગ્ધ
વદને બિછાનામાં પડ્યો. કિશોરીને સ્વામીની ચિત્તવૃત્તિનો આકેરફાર કાંઈક
વિચિત્ર જણાયો. રસોડાના કામકાજમાંથી પરવારીને તે સત્વર સ્વામી પાસે
ગઈ અને બોલી: “આજે શરીર કાંઈ અસ્વસ્થ છે? બહુ દૂર ગયા’તા
એટલે થાકી ગયા હશે; લાવો જરા પગ તળાંસું.”

રતિશંકરે કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ અને કિશોરી સ્વામીના ઉત્તરની
રાહ ન જોતાં પગ તળાંસવા લાગી. થોડી વાર થઈ. રતિશંકર બોલ્યો:
“રહેવા દે, મારા પગબગ કાંઈ દુઃખતા નથી; એ તો અમર્યો.”

“ત્યારે આમ કેમ થઈ ગયા છો? આખો દિવસ ક્યાંય બહાર પણ
ગયા નથી, સાંજે ફરવાએ ગયા નહિ; શરીરે કાંઈ અસુખ તો નથીને?”

“ના.” ટુંકો જવાબ મળ્યો.

“ત્યારે શું કાંઈ વિચારમાં પડી ગયા છો? સાહેબ સાથે શું વાત-
ચીત થઈ, તે તો કહો. આજ તો મને કાંઈ કહ્યુંએ નહિ!”

રતિશંકર મૂંગો રહ્યો. એક પ્રહર રાત્રિ વીતી જવા આવી હતી.
એટલે કિશોરી બસો બદલાવી સ્વામીની શય્યાવિભાગિની બની. પાસું ફેરવી
મૂત્રેલા સ્વામીને કોમળ બાહુલતાએ પરિવેષિત કરીને પાસું બદલાવવાબંધું;
રતિશંકરની મીઝેલી પરંતુ જાગતી આંખો ઉપર રમુજમાં કોમળ નખ-

પ્રહાર કરી આંખો ઉઘડાવી ! રતિશંકર બોલ્યો: “ કેમ મને ઉંઘવા નથી દેવો તારે ? ”

“ અત્યારમાં ઉંઘ ? આજ તો બધુંએ વાતાવરણ કાંઈ બદલાઈ ગ-
એલું જ લાગે છે ! કહોને, આજે આમ કેમ થઈ ગયા છો ? શરીરે
અસુખ નથી, ત્યારે વારંવાર વિચારમાં પડી જાઓ છો એ શું ? મ્હોં
ઊતરી ગયું છે તેનું કારણ શું ? ” કિશોરીએ સ્વામીની અવ્યવસ્થિત થઈ
ગએલી બાબરીના વાળને હાથવડે સમા કરતાં કહ્યું.

“ એ તો અમર્યો; સહેજ વિચાર થાય છે કે નોકરી મેળવવાના
રડાકુટા હવે ક્યારે પૂરા થશે ? ”

“ ના, ખોટું કહો છો ! તેટલા કારણસર આંટલું બધું ન હોય. એ
વિચાર આજનો કાંઈ નવો નથી; પણ સાહેબને ત્યાં કાંઈક નવાબૂની થઈ
હોવી જોઈએ. ખરું કહોને, આજ આમ કેમ થઈ ગયા છો ? ”

આ બધી ઉંડી તપાસ થવા દેવાને રતિશંકર રાજી નહોતો. તે જરા
ગુસ્સો કરતો બોલ્યો: “ તારે એની એટલી બધી પડપૂછ શી ? નકામું
કારનું માથું પકાવી રહી છે ? ”

રતિશંકર આંખો મીચી ગયો અને પાસું ફેરવી સૂતો. કોમળ લતા
કમ્પી ઉડી. સુકોમળ વેલીનો ઘાત કરવા માટે વિજળીનો એક નાનો ચમ-
કારો જ બસ થઈ પડે છે. રતિશંકરના આ તિરસ્કારસૂચક જવાબથી
કિશોરીના મુખપરની આનંદની સુરખી ઉડી ગઈ અને મ્હોં પડી ગયું.
આંખમાં જળજળીયાં ભરાઈ આવ્યાં. ફરીથી સ્વામીને બોલાવવાની હોંમત
તે કરી શકી નહિ અને વારંવાર ઉણુ નિઃશ્વાસ તથા નેત્રોની સજળતા
તો સાધારણ થઈ પડી.

* * * * *
સહવારમાં રતિશંકર વહેલો ઉઠ્યો. કિશોરી મોડી રાત્રે ઉઘેલી હો-
વાથી હજી નિદ્રામાં જ હતી. તેના વીખરાએલા કેશકલાપમાં ચંદ્રની પેઠે

વરાળ રહેલા સુખ સામે રતિશંકરે નજર કરી. આંખોનાં પોપચાં સંજી ગએલાં જણાયાં. રતિશંકરનું હૃદય દયાના જળ વિનાનું કેવળ સૂકું નહોતું. તેને જરા દયા આવી. પોતે તેનો તિરસ્કાર કરવામાં બૂલ કરી હતી એમ થઈ આવ્યું. ઉંઘી ગએલી રમણીના મસ્તકપર હાથ ફેરવી એક સપ્તેમ દષ્ટિ તેની સામે નાંખી. તે મનમાં ખરખરોડ્યો: “મેં બૂલ તો કરી છે, તોપણ જે થયું છે તે હીક જ થયું છે. હવે ફરીથી વારંવાર પૂછીને માથું નહિ પકવે.” એમ વિચારી કિશોરીને ઉંઘતી મેલી તેણે સ્નાન કરી વાળ્યું અને સાત વાગતાંમાં તો લોંગ સાહેબને અંમલે જવાને ઘર-બહાર નીકળી પડ્યો.

લોંગ સાહેબને શું ચોક્કસ જવાબ આપવો તે હજી તેણે નિશ્ચય કર્યો નહોતો. ઘડીવારમાં ૧૦ રૂપિયાની નોકરીનો ચાન્સ નહિ જવા દેવાનું મન થતું; તો ઘડીવારમાં તે ધર્મપ્રિયતા આગળ લાખો રૂપિયાને તુચ્છ ગણી કાઢતો. મનના અનેક પ્રકારના હીલોળા વચ્ચે તે સાહેબના અંગલાની નજીકમાં પહોંચ્યો. ક્ષણભર તે થોભ્યો. સાહેબને શું જવાબ આપવો તેનો મનમાં નિશ્ચય કર્યો. સાહેબની વિચિત્ર માંગણીને તેનું દીલ મૂર્ખાઈભરી માનવા લાગ્યું. છેવટે એવું વિચાર્યું કે “ફક્ત એક આહવા પ્યાલામાં શું? ધર્મબ્રહ્મતા કોણ જ્ઞેષ્ઠ જવાનું હતું? પણ સારો પગાર મેળવ્યા વિના હું રસિક કિશોરીને શું સુખ કે આનંદ આપી શકતો હતો? જ્યાંસુધી હું ગરીબ રહીશ ત્યાંસુધી તે બિચારી ચિંતા અને દુઃખમાં દગ્ધ થતી જશે.” એમ વિચારી આગળ ચાલ્યો. ધુનતે હૃદયે તેણે સાહેબની એકીસમાં પ્રવેશ કર્યો. સાહેબ ત્યાં નહોતા. દીવાનખાનામાં ગયો તો મઈ કાલની પેડે જ સાહેબ પોતાના કુટુંબ સાથે ચાહ પીતા બેઠા હતા. સાહેબે તેનો સત્કાર કર્યો અને પાસેની ખુરશીભણી નજર કરી એટલે રતિશંકર ત્યાં બેઠો.

સાહેબ હમણાં પૂછશે ત્યારે હું શો જવાબ આપીશ એવા વિચારમાં મશગુલ અનેલો રતિશંકર ખુરશીપર મુંગો બેસી રહ્યો. થોડી વાર થઇ પણ કોઇ કંઇ બોલ્યું નહિ. રતિશંકરનું હૃદય હજી એક સરખી રીતે ઘડકતું હતું. છેવટે મિસિસ લોંગે ચુપકી તોડતાં કહ્યું: “ત્યારે આ મિસ્તરને માટે શું નક્કી કર્યું?”

સાહેબે રતિશંકર તરફ નજર કરીને કહ્યું: “કેમ, મી. રતિશંકર! છેવટે તમે શા નિશ્ચય ઉપર આવ્યા છો?”

“સાહેબ! નિશ્ચય એ જ કે મારી એકનિષ્ઠા બતાવી આપવાને હું મારો પ્રાણ પણ આપવા તૈયાર છું, પછી આપની માંગણીનો સ્વીકાર કેમ ન કરું?”

સાહેબને જરા હસવું આવ્યું. હસતાં હસતાં તેણે કહ્યું: “ત્યારે તમે ચાહનો ખ્યાલો પીશે! ખરા કે?”

“હા હા.”

“પણ તમે ધર્મબ્રષ્ટ નહિ થાવ? તમે કહેતા હતા કે ધર્મ માણસને અત્યંત પ્રિય હોય છે.”

“હા, તેમ હોય છે ખરું, પણ આપ જ્યારે તે જ માંગણી કરો છો ત્યારે પછી બીજો શું ઉપાય?”

“ના, મારી માંગણી એવી નથી કે તમારે ચાહ પીવો જ. તે માટે જો પંદર રૂપિયાની નોકરી જોઇતી હોય તો ચાહ પીવાની જરૂર નથી.” સાહેબે કહ્યું.

“પણ હું મારી એકનિષ્ઠા બતાવી આપવા તૈયાર છું.”

“એટલે એમ કે તમે ૧૦ રૂપિયાના પગારના લોભમાં પડ્યા છો.”

રતિશંકર શરમાયો. તેણે નીચું જોયું. કંઇ પણ જવાબ આપ્યો નહિ. સાહેબે ચાહનો ખ્યાલો રતિશંકરની સામે ધર્યો. ઘડકતે હૃદયે

તેણે તે ખ્યાલો પોતાના હાથમાં લીધા. સાહેબે આગળ કહ્યું: “લ્યો આ ચાહનો ખ્યાલો; ૬૦ રૂપિયાની ખાતર તે પીએ અને ધર્મને ગીરો મૂકી વાળો.”

“સાહેબ, તે સઘળું મારી એકનિશાની ખાત્રી માટે જ.” એમ કહી રતિશંકરે થોડો ચાહ રીકાળીમાં લીધો અને તે જ ક્ષણે સાહેબે તેને ચાહ પીતો અટકાવ્યો. રતિશંકર ચમક્યો. તે બોલ્યો: “કેમ સાહેબ?”

“રહેવા દો; આટલામાં જ તમારા પ્રમાણિકપણાની ખાત્રી થઈ ચૂકી છે કે તમે જે પૈસા મળે તે પ્રાણપ્રિય ધર્મને ભૂલી જવાને પણ તૈયાર થાવ તેવા પ્રમાણિક છો! મારી ઓફીસમાં તમને નોકરી નહિ મળે.”

રતિશંકર ગભરાયો. તે બોલ્યો: “સાહેબ!—” છાતી ભરાઈ ગઈ. આગળ બોલી શકાયું નહિ.

“બસ, મિસ્તર! હવે તમે મારી ઓફીસમાં પંદર રૂપિયાની નોકરીને પણ લાયક રહ્યા નથી. આજે તમે થોડા રૂપિયાની લાલચને વશ થઈને ધર્મ વેચવા તથા તમારા માનવા મુજબ કાયા વટલાવવા તૈયાર થયા છો, તો મારી નોકરીમાં રહીને ભવિષ્યમાં કોઈ બીજી મોટી લાલચને વશ રહીને કોઈ મોટો અનર્થ કરવાને કેમ તૈયાર ન થાવ?”

“સાહેબ, એવી સરખામણી—”

“પોતાના પ્રમાણિકપણાને માટે તમારા જેવા બહુબોલાની પરીક્ષા એવી જ રીતે થવી જોઈએ અને મેં જે કાંઈ કયું છે, તે ઉચિત જ કયું છે. માટે નોકરી મેળવવાની જરા પણ આશા સિવાય તમારે જતા રહેવું.” સાહેબે નિર્દય બનીને જવાબ આપ્યો.

હતાશ બનેલો રતિશંકર ગુપચુપ ચાલતો થયો.

રૂનિશંકરે થોડો ગાદ રીકાગ્રીમાં લીધો અને તે જ ક્ષણે સાહેબ તેને ગાદ ખીનો અટકાવ્યો.

પ્રકરણ ૬ હું.

કિશોરીની ધર્મપ્રિયતા.

નિરાશાના અનેક તરંગોથી ઘેરાએલો અને પોતાની મૂર્ખાઈએ લાવી આપેલા શોકજનક પરિણામથી ગમરાએલો રતિશંકર લોંગ સાહેબના અંગલામાંથી પાછો ફર્યો. થોડા વખત પહેલાં જે હૃદય આશાના સંચારથી ઉદ્વેગિત હતું, તે જ હૃદય અત્યારે નિરાશાના પ્રવેશથી કેવળ મંદ બની ગયું હતું! લોંગ સાહેબે પોતાની પરીક્ષા બરાબર કરી છે અને ધર્મથી ભ્રષ્ટ થનાર હૃદયને એવો જ ઇન્સાફ મળવો જોઈએ એમ રતિશંકરે અંતરથી માન્યું ખરું, પરંતુ તેનું પરિણામ પોતાને માટે નિરાશાજનક આવવાથી તેના અંતરને દુઃખ પણ થયું. તેણે વિચાર્યું: “ચાહ પીવાને લલચાચો અને ધર્મ કરતાં પૈસાની વધારે કીંમત ગણી તે મેં ભૂલ કરી; પરંતુ હું પૈસાને માટે ધર્મ વેચવા તૈયાર થયો, એટલે ભવિષ્યમાં લોંગ સાહેબ તરફની એકનિષ્ઠા વેચવાને પણ તૈયાર થઈશ, એમ માનવામાં લોંગ સાહેબે ભૂલ નથી કરી શું?” થોડી વાર વિચાર કર્યો. તેના જ અંતરે તેના પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં જણાવ્યું: “પણ તેમાં લોંગ સાહેબનો શું વાંક? ધર્મ વેચવા તૈયાર થનાર માણસ શેઠ તરફની એકનિષ્ઠા પણ વેચી નાંખે એવો સંશય સૌના મનમાં આવે તે સ્વાભાવિક છે.”

રતિશંકરના મનમાં જે કોઈ પણ પ્રકારનું કપટ હોત અને લોંગ સાહેબ તરફથી નિરાશા પ્રાપ્ત થઈ હોત તો તેને આટલો શોક ન થાત; પરંતુ એકનિષ્ઠા બતાવવા જતાં ભૂલ કરી હતી તે ભૂલને જ પરિણામે તેને આ નિરાશા પ્રાપ્ત થવાથી તેને બહુ લાગી આવ્યું હતું. વિચારમાં નિમગ્ન થએલે વદને તે ચાલ્યો આવતો હતો એવામાં ભદ્ર પાસે આવતાં પાછળથી કોઈએ “રતિશંકર, રતિશંકર” એવી બૂમ મારી. રતિશંકર

રત્નું ધ્યાન ખેંચાયું. તેણે પાછા ફરીને જોયું તો કોઈ ખે ઝાળખીતાઓ તેને બોલાવતા જણાયા. તેઓ પાસે આવતાં રતિશંકરે તેમને ઝાળખ્યા. તેમાંનો એક પોતાની સાસુના પડોશી રામભટ્ટનો દિકરો કામેશ્વર હતો અને તેની સાથે લાલા પંડવનો સાથી દાનો હતો. બન્નેએ રતિશંકરને મળીને પોતાનો આનંદ દર્શાવ્યો. કામેશ્વર બોલ્યો: “રતિશંકરભાઈ! તમને જોઈને તો બહુ આનંદ થયો. તમારી સાસુએ તમારા ખુશી ખબર મંગાવ્યા છે અને તમે માર્ગમાં જ મળી ગયા એટલે દીક થયું. અમે તમારું ધર દેખેલું નહિ એટલે તમારે ત્યાં આવી શકત નહિ. કહો, છો તો ખુશી મનમાં ને? કિશોરી સારી છે?”

“હા, સૌ સારાં છે. મારી સાસુને કહેજો કે કોઈ પ્રકારની ચિંતા શીકર કરશો નહિ. તમારે અહીં કેમ આવવું થયું છે?” રતિશંકરે વિવેકની ખાતર એક સાધારણ પ્રશ્ન કર્યો.

“લાલા પંડવનો બળદ પાંચ સાત દિવસ પહેલાં મરી ગયો છે એટલે ગુકવારમાંથી એકાદ બળદ લેવાનો એમનો વિચાર હતો. મને તો આ દાનો તાણ કરીને સાથે લાવ્યો છે; નહિતો મારે અમદાવાદમાં કાંઈએ કામ નહોતું.”

“દીક; હજી તો કાલે બળદ લેવો હશે.” અત્યારસુધી દાનો એક બાગુએ મુંગો મુંગો ઉભો રહ્યો હતો. તે રતિશંકર જેવા મોટા અને અંગ્રેજી ભણેલા માણસ સાથે વાતચીત કરતાં મનમાં અચકાતો હતો રતિશંકરે જ તેને પ્રશ્ન: “કેમ દાના પટેલ! ખુશીમાં છો ને?”

“હા, ભૈશાખ, ખુશીમાં સું; તમ દીકે વશેડ.” દાનાએ પોતાની ખુદ્દિ પ્રમાણે જવાબ આપ્યો.

“દીક, લ્યો, મારે જરા સામે કામ છે ત્યાં જઈ ધું; હું ફરીથી મળી શકું નહિ તોપણ મારી સાસુને તમે ખુશીખબર આપજો.” એમ કહી રતિશંકર કામેશ્વરથી છૂટો પડ્યો, અને સામેની એક દુકાનમાં પેડા કા-

મેશ્વરને કાંઈક જોઈ આવ્યો અને તે દાનાને સાથે લેઈને તે દુકાન પાસે ગયો. દુકાન ઉઘાડી હતી પણ આડો લાલ પડેલો નાંખેલો હોવાથી માંહેનું કાંઈ દેખી શકાતું નહોતું. કામેશ્વરે તે દુકાને ચોડેલું મોટું પાટીકું વાંચ્યું તો તેમાં નીચે મુજબ લખેલું હતું.

શેઠ કમળેશ્વર કાપુસજી કડાકુટીયા.

દેસી તથા વેલાતી દારૂના વેપારી.

(અહીંથી દેસી તથા વેલાતી પીવાનો દારૂ છૂટક તથા જઠાબંધ મલસે.)

પાટીકું વાંચતાં જ કામેશ્વર ચમક્યો અને દાનાનો હાથ પકડીને તેને દૂર ખેંચી ગયો. તે બોલ્યો: “ અહ્યા દાના! આ તો સત્યાનાશ વળી ગયું! આહાણનો દોકરો થઈને રતિશંકર દારૂ પીતાં શીખ્યો છે! પેલી દારૂની જ દુકાન છે અને આપણા બેના દેખતાં તે દારૂની દુકાનમાં પેડો. હા-ય! હા ય! શહેરમાં રહેવું એ તો મહા અનર્થનું મૂળ, અને તેમાંએ અંગ્રેજી ભણ્યા એટલે પછી કહેવું જ શું? ”

“ કામેશ્વર! શું તું હાથું કેજી કે રતિશંકર દારૂ પીતાં શીખ્યો સે! હે ભગવાન! શું કળજગ આવ્યો સે ને? ” દાનો બોલ્યો.

“ આ વાતની હવે આપણે વધુ ખાત્રી કરવી પડશે. રતિશંકરને જો દારૂ પીવાની ટેવ હશે તો કાલે પાછો આ વખતે અહીં જ આવ્યા વિના રહેશે નહિ. માટે કાલે પાછા આપણે અહીં આવીને બરાબર તપાસ કરીશું. કેમ દાના? ”

“ હા, હાથી વાત સે; આ તો ધરમ-અધરમની વાત સે; બરાબર તપાસ કર્યા વિના કેમ સાલે? ” દાનાએ પોતાનો મત દર્શાવ્યો અને બંને જણ ચાલ્યા ગયા.

*

*

*

*

*

લોંગ સાહેબે પંદર રૂપિયાવાળી નોકરી પણ આપવાની ના કહી હોવાથી રતિશંકરે હાલ તુરત મી. કમળેરજી કડાકુટીયાની નોકરીનો પણ સ્વીકાર કરી લેવાનું ધાર્યું હતું; પરંતુ આગલે દિવસે તેને ના કહી હોવાથી આજે પુનઃ નોકરી માંગવા જતાં તેનું મન અચકાતું હતું; છતાં શરમ રાખ્યે કાંઈ શુક્રવાર વળતો નથી. તે પુનઃ કમળેરજી શેઠની સમક્ષ હાજર થયો અને શેઠે પૂછ્યું: “કેમ બા? તમે ફરી કેમ આયા છેઓ?”

“સાહેબ! આપે જો કોઈ નોકર રાખી વાળ્યો ન હોય, તો મારી ઇચ્છા આપને ત્યાં રહેવાની છે.” રતિશંકરે વનયપૂર્વક કહ્યું.

“તમે તો કાલે ના કહી ગયા હતા ને કાંય? તમારું મન બી કાંઈ ગોલ ચક્કરની જેમ ફરતું દેખાયછ.” શેઠે સ્મિત કરીને ચક્ષુમામાંથી નજર નાંખતાં કહ્યું.

“મેં આપને ત્યાં રહેવા માટે એક મિત્રની સલાહ લીધી અને તેણે હા કહેવાથી આપને ત્યાં નોકરીમાં જોડાવાની મારી ઇચ્છા છે.”

“વારૂ, મને હરકત નહી. હજી મેં કોઈને રાખીયો નહી, એટલે હું પહેલી પસંદગી તમેને આપસ. કાલથી નોકરીપર આવી જાઓ. અગ્યાર બજાએ આવજો હું કે.” શેઠે એક કિદાર જવાબ આપ્યો અને રતિશંકર શેઠને સલામ કરીને પાછો ફર્યો. નોકરી માટે ગએલા રતિશંકરને મૂર્ખ કામેશ્વર દારૂ પીવા ગએલો સમજ્યો.

રતિશંકર ઘેર આવ્યો તો કિશોરીએ રસોઈ તૈયાર કરી રાખી હતી. પોતાને ઇપકો આપવાનું કાંઈ પણ બહાનું સ્વામીને જડી આવે નહિ તે માટે તે વધારે કાળજીવાળી થઈ હતી. રોજ જમતાં કિશોરી વાતચીતના અનેક પ્રસંગો કાઢતી, પણ આજે તે ઉદાસ હતી. રતિશંકર જમી ઉઠ્યો ત્યાંબુધી તેના મ્હોંમાંથી એક અક્ષર પણ નીકળ્યો નહિ. રતિશંકરને લોંગ સાહેબ તરફથી નિરાશા પ્રાપ્ત થઈ હોવાથી શોકાતુર હતો અને

ચોતાની મૂર્ખતાનો પશ્ચાત્તાપ કરવામાં જ તેનું ચિત્ત રોકાઈ રહ્યું હતું. એટલે તેણે પણ કિશોરીને કાંઈ વાતચીતનો પ્રસંગ આપ્યો નહિ. શેતરંજી પાથરીને તે આડે પડખે થયો અને એક અંગ્રેજી કવિતાનું પુસ્તક કિંધાડીને બેઠો. ચિત્તની વ્યગ્રતાથી પુસ્તકમાં દિલ બેઠું નહિ અને પુસ્તક ફેંકી દીધું. માતૃશ્રીને પત્ર લખવા બેઠો પણ ખડીયામાં શાહી ચુકાઈ ગઈ હોવાથી ખિન્ન થયો. પેન્સીલથી પત્ર લખવા બેઠો, એટલામાં વળી એમ જ થઈ આવ્યું કે કાલે નોકરીમાં બેઠાયા પછી જ પત્ર લખવો, એટલે થોડો કાગળ લખેલો તે ફાડી નાંખ્યો. ચિત્તને ક્યાંય એન પડતું નહોતું અને મનની સાથે શરીર પણ વ્યાકુળ થતું હતું. ઘડીમાં તે બેસતો હતો, ઘડીમાં ઝૂતો અને ઉંઘી જવા પ્રયત્ન કરતો. ઉંઘ ન આવતી એટલે ઓસરીમાં આમ તેમ ટહેલતો, પરંતુ તેમ કરતાંએ અંતરૂને વિરામ મળતો નહોતો.

ચતુર કિશોરી સ્વામીની આ સ્થિતિને સમજ્યા વિના રહી નહિ. આજે સાહેબને મળવાનું હતું એમ તે જાણતી હતી, પરંતુ સાહેબને મળી આવ્યા પછી સ્વામીના ચહેરા ઉપર કાંઈ કિંદાસ નહિ જણાવાથી તે સમજી ગઈ હતી કે તેમાંએ નિરાશા પ્રાપ્ત થઈ છે. સ્વામીની વ્યગ્રતા અને નોકરી નહિ મળવાથી ચિત્તને થતી વ્યાકુળતા જોઈને કિશોરીના અંતરૂને બહુ દુઃખ થવા લાગ્યું. પણ ગઈ રાત્રે જે તિરસ્કાર મળ્યો હતો, તેથી સ્વામીને બોલાવતાં તેની હિંમત ચાલતી ન હોતી. તે મનમાં વિચારતી: “પૂછું અને પાછા ચીડાય તો?” આટલા ડરથી અને પુનઃ તિરસ્કાર પામી મનને ઉદ્વિગ્ન નહિ કરવાની ઈચ્છાથી તે કાંઈ બોલી નહિ. અપોરના કામ-કાજથી પરવારીને તે પડોશમાં એક સમયવચસ્ક સ્ત્રીની પાસે બેસવા ગઈ. સાં અર્ધો કલાક બેઠી પણ સ્વામીનો નિરાશ ચહેરો તેની સ્મૃતિ આગળથી દૂર ગયો નહિ એટલે પાછી આવી. સ્વામીને બોલાવવાનું મન થાય અને પુનઃ મન ફરી જાય. એ સ્થિતિમાં ચાર વાગ્યા. રતિશંકર હજી

ધેર જ એસી રહ્યો હતો. આજે તેને કોઈની પાસે નોકરી માટે જવાનું નહોતું કે કોઈ મિત્રને મળવા જવાની પણ તેને ઇચ્છા થતી નહોતી. એટલે ઘડીમાં નિઃશ્વાસ નાંખતો તો ઘડીમાં એક પાસેથી બીજે પાસે આ-જોડતો તે ધેર જ એસી રહ્યો હતો. મનનો દોષ શરીરનાં સધળાં અંગો-પાંગમાં દેખાયા સિવાય રહેતો નથી. મનની ખિન્નતા વદન ઉપર પણ સ્ફુરી આવે છે, શરીરને પણ સુસ્ત બનાવી મેલે છે અને શુદ્ધિને પણ દૂર હટ-સેલી કાઢે છે. આવી સ્થિતિમાં નિઃશ્વાસ ઉપર નિઃશ્વાસ નાંખતા સ્વામીને જ્ઞેષ્ઠને કિશોરીનું હૃદય દર્શાવે બની ગયું. આંખમાં જળ ભરાઈ આવ્યું. તેણે મનમાં વિચાર્યું: “હું કેવી મૂર્ખાં છું? તેમના મનના દુઃખને વખતે પણ તેમને આશ્વાસન આપવા જોઈતી શુદ્ધિ મને સૂજતી નથી! સ્વામીના અંતરને આરામ આપવાને માટે જ સૃષ્ટિમાં પરમેશ્વરે સ્ત્રીને ઘડી છે, ત્યારે હું કંઠાર મનની કેવી કે તેમના મનોદુઃખને એકી નજરે જોયાં કરું છું? ભલે તે મારો તિરસ્કાર કરે પણ તેમને હું ખોલાવીશ. તેમનું મન બળ્યાં કરે તે મારાથી કેમ જોયું જાય?”

કિશોરીનું મન પીગળી ગયું. તે એક જ ક્ષણમાં મનના પડદાને દૂર કરી નાંખીને સ્વામી પાસે ગઈ અને બેઠી.

રતિશંકરે પ્રશ્ન કર્યો: “કેમ આવી છે? કાંઈ કામ છે?”

“હા, કામ છે. ગઈ રાત્રે માથું પકળ્યું હતું તે માટે મારી માંગવા આવી છું.”

રતિશંકરનું દિલ ભરાઈ આવ્યું. મ્હોં રડવા જોતું થઈ ગયું પણ આંખમાં આંસુ ન આવ્યાં. તે બોલ્યો: “કિશોરી! જ્ઞાલી! મેં તને કાલે મોટા અન્યાય આપ્યો હતો; ખરેખર, મારે જ તારી મારી માંગવી જોઈએ છે.”

“તેમાં તમારો કાંઈ વાંક નથી; વાંક મારા અધીરા સ્વભાવનો છે.

તમારું મન પારખ્યા વિના હું તમને વારંવાર પૂછ્યા કરતી હતી, તેથી તમને કંટાળો આવે તે સ્વાભાવિક હતું; તેમાં તમારે શામાટે ખેદ કરવો? પણ હવે એ સઘળું ભૂલી જવ અને આજે કેમ આમ નિરાશ થઈ ગયા છો તે સઘળું-કાંઈ વાંધો ન હોય તો કહેા.”

“વાંધો? કિશોરી! મારા અર્ધા અંગ! તને કહેવામાં વાંધો કેમ હોય? ” એમ કહી રતિશંકરે સાહેબવાળો બનાવ યથાસ્થિત કહી મંબળાવ્યો અને કુમળ્લેરજી શેઠની દારૂની દુકાનમાં પંદર રૂપિયાની નોકરી માટે હા કહી છે એ પણ જણાવ્યું. એ નોકરી કરવી કે નહિ તે આખત કિશોરીની સલાહ પૂછી.

“દારૂની દુકાનમાં આપણુ બ્રાહ્મણથી નોકરી ના થાય. આપણે ક્યાં દારૂ પીવો છે, પણ એ અપવિત્ર વસ્તુનો સ્પર્શ કરવાથી પણ મહા પાતક લાગે; માટે મારું મન તો તે નોકરી કરવાની ના કહે છે; જુઓને, અધર્મ કરવા તમારું મન લલચાવું તો સાહેબની નોકરી હાથમાં આવેલી તે પણ ગર્હ; માટે અધર્મમાં તો પગલું મૂકવું નહિ.”

“પણ આ નોકરી મૂકી દઉં, તો પછી બીજી નોકરી શોધવાની કડાકૂટ ચાલવાની. આપણને અહીં આવ્યે એક મહીનો થયો. ખર્ચાની પણ પંચાત જ તો?”

“તમારી પાસે પૈસા ન હોય તો કાંઈ શીકર નહિ. હ્યો આ મારી કંઠીપર થોડા રૂપિયા લઈ આવો; નોકરી થશે એટલે વળી ભરી દઈશું; પણ દારૂની દુકાનમાં તો નોકરી કરવી નથી.” એમ કહી કિશોરી પોતાની કોટમાંથી કંઠી કાઢી આપવા લાગી; પણ રતિશંકરે તેને તેમ કરતાં અટકાવી અને કહ્યું: “હાલમાં થોડા દિવસ તેની કાંઈ જરૂર નથી માટે રહેવા દે; આગળ વળી જોઈ લેવાશે.”

કિશોરીના આગ્રહથી રતિશંકરે તે નોકરી છોડી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો

અને પુનઃ નોકરી શોધવાની કડાકૂટનું સ્વપ્ન તેની આંખો સામે આવીને ઊભું રહ્યું. બીજે દિવસે કુમળેરજી શેઠને ના કહી આવવાનું પણ દરાવ્યું એટલે કિશોરીને સંતોષ થયો.

પ્રકરણ ૭ મું.

મીલમાલેકનો પ્રાધવેટ સેક્રેટરી.

અનેક પ્રકારની વિચારમાળા સાથે બીજા દિવસનું પ્રભાત થયું. એક વાર નોકરીમાં જોડાવાની કબૂલત આપી આવ્યા પછી પુનઃ નોકરીમાં રહેવાની નાખુશી બતાવવાને આજે જ રતિશંકરને કુમળેરજી શેઠની દારૂની દુકાને જવાનું હતું! તે સમજતો હતો કે આ એક નોકરી માંડ-માંડ હાથમાં આવી છે અને જો તેને મૂકી દઈશ તો પછી બીજી નોકરી ક્યારે મળશે તે ચોક્કસ નથી, તોપણ ધર્મપ્રિય કિશોરીએ તેને જે સલાહ આપી હતી તેની તે અવગણના કરી શક્યો નહિ. અધર્મ સેવવાથી માહું પરિણામ આવે છે તેનો અનુભવ લોંગ સાહેબના સંબંધમાં તેને મળી ચૂક્યો હોવાથી ડગલે ડગલે તે અધર્માચરણ કરતાં ડરતો હતો. કિશોરીની સલાહ પણ તેના ચિત્તને એકદમ રૂચી ગઈ અને તે કુમળેરજી શેઠની નોકરી છોડી દેવાને તૈયાર થઈ ગયો તે પણ ફક્ત ધર્મપ્રિયતાને લીધે જ. પુનઃ તે દિવસે નવં વાગ્યે રતિશંકર કુમળેરજી શેઠની દુકાને ગયો અને શેઠની પાસે માફી માંગતાં કહ્યું: “સાહેબ! મને જાણાવતાં બહુ જ શરમ થાય છે અને હું વારંવાર આપને વ્યર્થ તસ્દી આપવા માટે ક્ષમા ચાહતાં જણાવું છું કે હું એક બ્રાહ્મણ હોવાથી દારૂની દુકાનમાં નોકરી કરવામાં મને ધર્મ તરફનો બાધ નડે છે. દારૂની દુકાનને બદલે જો આપના બીજા

કોઈ કામમાં આપ મને જોડશો તો હું ખુશી સાથે આપની નોકરીમાં જોડાઈશ.”

કુમજોરજી શેઠ બિચારા ગરીબ બ્રાહ્મણની સ્થિતિ સમજી ગયા અને ગંભીર વદને બોલ્યા: “એમાં તમે ગળરાઓછાં સાને? તમે નોકરી ન કરી સકો તેમ હોય તો બલે; હું કોઈ બીજાને રાખી લેવસ; પન તમારી ખાતર મારાથી કાંઈ બીજાને ધધો સોધવા જઈ સકાય નહિ, એ તમે સમજોછ; બલે બા, તમે મારી નોકરીમાંથી છૂટા છો હોં.” એમ કહી રતિશંકરને શેઠે રજા આપી. રતિશંકર દુકાનમાંથી બહાર નીકળ્યો અને માર્ગે પડ્યો.

રતિશંકર કુમજોરજી શેઠની દુકાનમાં ગયો અને થોડી વાર રહીને પાછો આવ્યો. એ સઘળું એક ઠેકાણે છુપાઈ રહેલા કામેશ્વર અને તેના સાથી દાનાએ બરાબર જોઈ લીધું! ગઈ કાલે જેએલા બનાવની વિશેષ ખાત્રી કરવાને આજે તેઓ અગાઉથી આવીને એક સ્થળે ગુપ્ત રહ્યા હતા અને પુનઃ આજે પણ રતિશંકરને ત્યાં આવેલો જોઈને કામેશ્વરની તો સોએ સો ટકા ખાત્રી થઈ ચૂકી હતી કે રતિશંકરને દારૂની લત લાગી ચૂકી છે અને તેણે તેના બ્રાહ્મણના ખોળીયાને વટલાવ્યું છે! દાનાએ પણ ઉદ્દગાર કાઢ્યા કે “બલા બગવાન! શું કરજગ આયોસે ને?”

* * * * *

રતિશંકર કુમજોરજી શેઠની દુકાનથી પાછો ફર્યો. કુમજોરજી શેઠ તરફથી પોતાને સખ્ત તિરસ્કાર મળશે એમ તે ધારતો હતો, પરન્તુ તેની તે ધારણા ખોટી ઠરી અને કુમજોરજી શેઠ આડા નહિ ઉતરતાં સીધા ઉતર્યા! રતિશંકર સીધો ચાલ્યો જતો હતો એવામાં સામેથી એક સાયકલવાળો “ઓ લો, મિસ્તર રતિશંકર!” એમ બોલતો પોતાની સાયકલને થોભાવીને નીચે ઉતરી પડ્યો. રતિશંકરે પહેલાં તો તેને ઓ-

ળખ્યો નહિ કારણકે એવા અપ-ટુ-ડેટ પોશાકવાળો સહેલાણી કોઈ પણ મિત્ર પોતાના જેવા ગરીબ બ્રાહ્મણને હોય એમ તે માનતો નહોતો. પણ જ્યારે બંનેએ હાથ મેળવ્યા ત્યારે રતિશંકરે તેને ઓળખ્યો કે તે પોતાનો એક સહાધ્યાયી મિત્ર શ્રીજમોહન હતો. શ્રીજમોહન જ્યારે અંગ્રેજી છટ્ટા ધોરણમાં ત્રીજું વર્ષ ગાળતો હતો, ત્યારે રતિશંકર તેની સાથે જ અભ્યાસ કરતો હતો. તે વખતથી તેની અને શ્રીજમોહનની મિત્રાચારી જોડાઈ હતી. છટ્ટા ધોરણમાં ત્રીજી વાર પણ નાપાસ થવાથી શ્રીજમોહને નિશાળ છોડી દીધી અને રતિશંકરે પોતાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો અને તેણે બીજા વર્ષે મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી. ત્યારબાદ એકાદ વખત શ્રીજમોહન અને રતિશંકર મળ્યા હતા, પરંતુ છેલ્લા એક વર્ષ થયાં તો કોઈ પણ વાર બંનેનો મેળાપ થયો નહોતો. આજે તેઓ બંને એકાએક મળી ગયા. શ્રીજમોહનનો રૂઆબ અને કપડાંની બલક જોઈને રતિશંકર અંબાઈ ગયા સરખો જ બની ગયો. શ્રીજમોહનને નખથી શિખા સુધી એકી નજરે નિહાળીને રતિશંકર બોલ્યો: “અહો શ્રીજમોહન! તું તો કેવળ ફરી જ ગયો જણાય છે! પહેલાં તો મેં તને ઓળખ્યો જ નહિ. આપણે ઘણું વખતે આજે મળ્યા! કહે, ખુશી મનમાં છે ને?”

શ્રીજમોહન હસીને બોલ્યો: “આપણે તો યાર, હમેશાં મળ જ છે! જોને, નિશાળમાંએ કોઈ દિવસ દુઃખ ભોગવ્યું છે?”

“હમણાં શું બીઝનેસમાં છે?”

“નરોત્તમદાસ શેઠની મીલમાં સેક્રેટરી છું. માસિક પોણોસો રૂપિયા મળે છે! તેમાંથી આપણું પૂરું થઈ રહે છે! વાર. પણ પછી તું મેટ્રિક થયો કે નહિ?”

“હા, ગઈ પરીક્ષામાં જ પાસ થયો છું. હવે કોઈ સારી નોકરી બતાવ.”

“ નોકરી ? પચીશ-ત્રીસ રૂપિયામાં રહીશ કે ? ” શ્રીજમોહને પૂછ્યું.

“ હા, મોટી ખુશીથી. ”

“ ત્યારે અમારા શેઠને જ પોતાના પત્રવ્યવહાર વગેરેના કેટલાક ખાનગી કામકાજને માટે એક પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીની જરૂર છે; ત્યાં તારૂં ચોકડું એસાડી દઉં. ચાલ અત્યારે જ મારી સાથે; હું શેઠને બંગલે જ જઈ છું. ”

“ ચાલ ત્યારે. ” એમ કહી રતિશંકર અને શ્રીજમોહન વાતો કરત કરતા ચાલ્યા. થોડી વારે બંને જણ નરોત્તમદાસ શેઠને બંગલે પહોંચ્યા. શેઠનો બંગલો સાબરમતીના કિનારાપર ખુશનુમા હવાવાળા ભાગમાં બાંધેલો હતો અને છેલ્લામાં છેલ્લી ફેશનનું ફરનીચર તેમાં વસાવેલું હતું. બંગલાની આસપાસ એક સુંદર નાનો બગીચો હતો અને નરોત્તમદાસ શેઠની રૂચિને અનુસરીને તેમાં સર્વત્ર સ્વચ્છતા જ જોવામાં આવતી હતી. બાગ વટાવીને શ્રીજમોહન રતિશંકરની સાથે બંગલામાં શેઠના દીવાનખાનામાં ગયો. રતિશંકરને એક બાજુની ખુરસીમાં બેસવાનું કહી તે શેઠની સાથે વાતો વળગી ગયો. પાંચેક કલાક મીલને લગતી કેટલીક વાતચીત થયા પછી શ્રીજમોહને રતિશંકરની ઓળખાણ આપતાં કહ્યું: “ આ ગૃહસ્થ મારા મિત્ર છે અને મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા તેમણે ઉચ્ચે નંબરે પસાર કરી છે. અંગ્રેજી જ્ઞાન ધણું સારું છે. આપને એક પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીની જરૂર હતી, તેટલા માટે હું તેમને તેડતો આવ્યો છું. ”

“ ન્યાતે કોણ છે ? ” શેઠે પૂછ્યું. ”

“ બ્રાહ્મણ છે. તેમનું નામ રતિશંકર છે. હાથના ચોખ્ખા અને ત્રમાણિક છે. ” શ્રીજમોહને સર્ટિફિકેટ આપતાં કહ્યું.

“ વાર, પગાર વિષે કાંઈ વાતચીત કરી છે ? ” શેઠે પૂછ્યું.

“ ના, પણ ત્રીસેક રૂપિયા આપવા પડશે. ”

“ હાલમાં પચીસેક રૂપિયામાં રહે તો ઠીક. થોડો વખત કામ જોમા

પછી ત્રીસ રૂપિયા કરી આપીશું. ” શેઠે પોતાનો મનોવિચાર દર્શાવ્યો અને પછી રતિશંકરને સંબોધીને કહ્યું: “ કેમ મી. રતિશંકર ! હાલમાં થોડો વખત તમે પચીસ રૂપિયામાં રહી શકશોને ? ”

“ ભલે, કઠરદાન શેઠની નોકરી ઓછે પગારે કરવામાં પણ એકંદરે લાભ સમાવેલો છે. ” રતિશંકરે કહ્યું.

શેઠ બોલ્યા: “ થોડા વખત પછી વધારી આપીશું. જુઓ, તમારે માથે કામ બહુ થોડું છે. તમારે અહીં અગીઆર વાગતે આવવું અને મારી જેટલી ખાનગી ટપાલ હોય તેના ઉત્તરો મારી સૂચના પ્રમાણે લખીને ચાર વાગે મીલમાં આવી સહી કરાવી જવી. તે ઉપરાંત આપણે ત્યાં ઈંગ્લાંડ, જાપાન, જર્મની, અમેરિકા વગેરે દેશોમાંથી કેટલાંક ન્યુસપેપરો આવે છે, તેમાં ઉદ્યોગ-ધંધાને લગતા કે કાપડ સુતરના ઉદ્યોગને લગતા કાંઈ નવીન ખચર જાણુવા જેવા હોય તે મને કહી સંભળાવવા. આટલું કામ તમારે મારા દિવાનખાનામાં બેઠાં બેઠાં માત્ર કરવાનું છે. ”

“ વાર સાહેબ. ”

શેઠે રતિશંકરને ચાન્ડ સોંપવા માંડ્યો: “ જુઓ, સામે જે ટેબલ ખુરશી પડ્યાં છે તે તમારે માટે બેઠક અને બીજાં કાંઈ ફરનીચર બેઠકો તો મંગાવી લેજો. તમને ઉત્કંઠા હોય અને ધંધાને લગતાં કાંઈ પુસ્તકો વાંચવા હોય તો તે પણ આપણે મંગાવીશું. ”

“ જી હા. ” રતિશંકરે જવાબ આપ્યો.

શ્રીજમોહને કહ્યું: “ ત્યારે આજે બાર વાગતાં જ તમે બેડાઈ જાઓ. ”

શેઠે મંમતિ દર્શાવતાં કહ્યું: “ હા, હ્યો આ તમારા શેલ્કની કુંચીઓ. ”

એમ કહી શેઠે રતિશંકરને તેની નોકરીના પૂરેપૂરો ચાન્ડ સોંપી વાળ્યો.

શ્રીજમોહન શેઠની સાથે પુનઃ વાતે વળગ્યો. “ ત્યારે હું બાર વાગતાં પાછો આવી જઈશ. આપ અહીં જ હશે કે ? ” રતિશંકરે શેઠને પૂછ્યું.

શેઠે કહ્યું: “ના, હું તે વખતે મીલમાં હોઈશ. પણ હવે હું અહીં હોવાની કાંઈ જરૂર નથી. તમને કુંચીઓ સોંપી છે; દીવાનખાનામાં આવી તમે તમારે કામે વળગજો. હું બંગલાના માણસોને ખચર કરતો જઈશ.”

“વાર.” કહી સલામ કરી રતિશંકર ગયો.

નરોત્તમદાસ શેઠ મીલના ધંધામાં સારી રીતે આખાદ થએલા એક વણિક ગૃહસ્થ હતા. અંગ્રેજી બહુ જાણતા નહોતા, પરંતુ ખીજા અંગ્રેજી બણેલાઓ કરતાં વ્યાપારને લગતી બુદ્ધિમાં વિશેષ કુશળ હતા. ઉંમર પીરતાલીસેક વર્ષની જણાતી હતી અને ખાધે પીધે સુખી હોવાથી શરીરે કાંઈકે સ્થૂળ જણાતા. તેમની એક સ્ત્રી મરણ પામવાથી વર્ષ-દોઢ વર્ષ થયાં તેમણે અમદાવાદના જ એક ખાનદાન કુટુંબમાં ખીજી વાર લગ્ન કર્યું હતું. હજીમુધી શેઠને કાંઈ પણ સંતાન નહોતું અને નવી સ્ત્રીમાં તેમની સંતાનપ્રાપ્તિની સઘળી આશાઓ સમાઈ રહેલી હતી. શેઠને ખીજી કાંઈ કુટુંબ હતું જ નહિ અને તેથી સંતાનને અભાવે પોતાના ધનના ઉપયોગને માટે તેમને બહુ જ ચિંતા રહ્યાં કરતી.

* * * * *

આજે રવિવારનો દિવસ હતો. રતિશંકરને નોકરી ઉપર ચડ્યાને આજે ત્રણ દિવસ થયા હતા અને તેટલા વખતમાં તેણે પોતાના કામથી શેઠને સારો સંતોષ આપ્યો હતો. રતિશંકરને પણ સઘળું કામકાજ સારી રીતે ફાવતું હતું અને વળી પગાર પણ ઠીક હતો એટલે તેને અસંતોષ પામવા જેવું કે ખીજી કોઈ સારી નોકરી શોધવાની ઇચ્છા કરવા જેવું રહ્યું નહોતું. કિશોરીને પણ આ પ્રકારની નોકરી ગમી ગઈ હતી અને બન્ને માનતાં કે હવે તેમના સુખના સૂર્યનો ઉદય થઈ ચૂક્યો છે.

રવિવારનો દિવસ હોવાથી શેઠને આજે મીલમાં જવાનું નહોતું. રતિશંકર બંગલે આવ્યો ત્યારે શેઠ ક્યાંક બહાર જવાની તૈયારી કરીને

હોય તેમ જણાયું. રતિશંકરે દિવાનખાનામાં પ્રવેશ કરતાં જ શેઠે કહ્યું:
 “મી. રતિશંકર ! આજે મારે એકાએક નડિયાદ જવાનું થયું છે; કાલે
 સહવારે હું પાછો આવીશ. આજે કાંઈ અગત્યની ટપાલ નથી. કાલની
 મેલમાં થોડાં પેપરો આવ્યાં છે તે વાંચજો.” એમ કહી શેઠ ગાડી જો-
 ડાવી ચાલતા થયા અને રતિશંકર શેઠે સૂચવેલા કામમાં ગુંથાયો.

પાંચેક વાગ્યા એટલે રતિશંકર ઘેર જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો.
 એટલામાં એક નોકરે આવીને ખબર આપ્યા કે “ શેઠાણી તમને બોલાવે છે.”

રતિશંકર ત્રીજો માળે જ્યાં શેઠાણીનું શય્યાગૃહ હતું ત્યાં ગયો. શું
 બહાર ? શીતળતાને માટે સઘળી ખારીઓ ઉપર ખાસની ટ્ફીઓ આંધ-
 વામાં આવી હતી. શેઠાણી-મનોરમા તેમનું નામ હતું-મનોરમા શેઠાણી
 એક જુલતા પલંગ ઉપર એક રેશમી તળાઈપર ખારીક સુશોભિત વસ્ત્રો
 ખેરી આરામમાં પડ્યાં હતાં. ચાકરડી બરફનું શીતળ જળ ચાંદીના ખ્યા-
 લામાં લેધને શેઠાણીને માટે મ્હોં ધોવાને લાવીને ઊભી હતી. એટલામાં ચાહ-
 નો ખ્યાલો પણ એક નોકર મૂકીને ચાલતો થયો. રતિશંકરને આવતો જો-
 ધને શેઠાણીએ તેનો સત્કાર કરતાં કહ્યું: “આવો, મિસ્તર રતિશંકર ! બેસો.”

રતિશંકર સામેની ખુરશીપર આસપાસની મનોહર રચના નિહાળતો
 બેઠો. શેઠાણીએ પૂછ્યું: “ શેઠ આજે ક્યાં ગયા છે ? ”

“ નડિયાદ ગયા છે, સહવારે આવશે. તમને કહી ગયા નથી કે શું ? ”

“ ના, મને કહી ગયા નથી; હું તે વખતે કદાચ આરામમાં હોઈશ.
 તમને કહી ગયા હશે. ”

“ હા, મને કહી ગયા છે. કાલે આવવાનું પણ કહી ગયા છે. ”

“ હીક, પણ આજે મારે થોડા ગંજિજી પત્રો લખાવવાના છે, તે
 રાત્રે જરા તમે આવી શકશો ? ટુરસદ મળશે ? ”

“ હા, ઘણી ખુશીથી આવીશ. કહો, ક્યારે આવું ? ”

“ આડેક વાગતાં આવજો. એ ત્રણ કાગળો લખવાના છે, બહુ વખત નહિ જાય. ”

“ વાર. એ જ કામ હતું ના ? હું જડે છું. ”

“ ભલે જાઓ; પણ જરા બરફ તો પીતા જાઓ. ” એમ કહી મનોરમાએ બરફના પાણીનો પ્યાલો રતિશંકરની સામે ધર્યો અને રતિશંકર તેનો સત્કાર કરી, પી, શેઠાણીની પુનઃ રજા માંગી, ચાલતો થયો.

મકરણ ૮ મું.

હડેરો !

આજ તો મનોરમા શેઠાણીએ સાંજના છ વાગતાંમાં ભોજન કરી લીધું. રોજ રાતના આઠ વાગતાં શેઠની સાથે જમવા બેસવાની શેઠાણીને ટેવ હતી અને ભોજન પણ બહુ આનંદ સાથે મધુર મધુર વાતચીત સાથે થતું, પણ આજે તો શેઠ ગામ ગએલા એટલે કોઈની સાથમાં જમવા બેસવાનું નહોતું. વળી રાતે આઠ વાગતાં રતિશંકર અંગ્રેજ પત્રો લખવા માટે આવવાનો હતો અને શેઠાણીને હજી ઘણી ઘણી તૈયારીઓ કરવાની હતી એટલે વહેલાં જમી લેવાનું ઉચિત માન્યું. મનોરમા શેઠાણીનું શ્યામગૃહ અને દીવાનખાનું બન્ને સંયુક્ત જ રાખવામાં આવ્યાં હતાં, એટલે એક વિશાળ હોલનો અર્ધો ભાગ સુવા માટે વાપરવામાં આવતો અને બાકીના અર્ધા ભાગમાં ટેબલ, ખુરશી, મેજ, સૂવાના કોચ, ઝોલા ખુરશી, ચાપડીઓથી ભરેલાં કાચનાં કપાટ, શેઠ શેઠાણીની ઓછલ પેઈન્ટીંગ છબીઓ, મોટા અરીસા, દાંત કાચ અને અખરખની બનાવેલી અવનવી ચીજોનું સંગૃહસ્થાન વગેરે હતું. શેઠાણીએ જમીને ઉપર આવતાં જ સઘળા નોકરોને હુકમ કર્યો કે ટેબલપરની સઘળી વસ્તુઓને નિયમસર

ગોઠવની અને સઘળું સુવ્યવસ્થિત કરવું. પાંચ સાત નોકરો એ કામમાં લાગી પડ્યા. કોઈએ ટેબલપરની ચોપડીઓને બરાબર ગોઠવી વાળી, કોઈએ છબીઓ તથા અરીસાને વળગેલી રજ લૂંટી નાંખી, તો કોઈએ ખુરશી, કોચ અને મેજ સાફ કર્યાં. એક જણ આખા ઓરડામાં જ્યાં ત્યાં વેરા-એલા કાગળના કકડા વીણી કાઢીને જનમ ગાલીચા બરાબર કરવામાં રોકાયો. થોડી વારમાં એ સઘળું વ્યવસ્થિત થઈ ગયું. શેડાણીએ તપાસ્યું અને સઘળું સુવ્યવસ્થિત જણાવ્યું, પણ તુરત જ કોચ ઉપરના ગલેક્ષ ઉપર નજર ગઈ અને નોકરપર ગુસ્સો ચડી આવ્યો; માળીનો એક ગરીબ છોકરો હાથમાં આવ્યો તેને બે-ચાર તમાચા થોડી દીધા અને આખો કાઢીને કહ્યું: “મૂખાં! આ કોચપરનો ગલેક્ષ તેં બદલાવ્યો કે? કેવો ગદો-મેલો છે? અને આ પલંગની તળાઈ? તે તો તેં બીજકુલ સંભાળી જ નથી! જો મચ્છરદાની પણ કેવી મેલી થઈ ગઈ છે? જા, જલ્દી બીજ ગલેક્ષ લેઈ આવ અને સઘળું બદલાવી નાંખ!”

ગરીબ બિચારો નોકર ગાલ ચંચવાળતો રહ્યો, અને પોતાનો ખ્યાલ કરતાં બોલ્યો: “પરમ દિવસે તો અંધુએ બદલાવેલું છે!”

“અરે રાસ્કલ!” શેડાણી બોલ્યાં: “પણ આ ઉનાળો હોવાથી બે દિવસમાં સઘળું મેલું થઈ જાય એ શું તું જાણતો નથી? જા, જલ્દી બદલાવી નાંખ; વચ્ચે દોઢડહાપણ કર નહિ!”

નોકર ગયો અને નવા ગલેક્ષ, મચ્છરદાની વગેરે લેઈ આવ્યો તથા જૂનાં કાઢી નવાં ચડાવવાના કામમાં રોકાયો. સાંજ પડી ગઈ હતી પણ હજી અંધારું થયું નહોતું. શેડાણીની નજર દીવાલની તરફ ગઈ. કોઈ પણ નોકરે હજી દીવાલની તપાસ પણ લીધી નહોતી. આખા ઓરડામાં જ્યાં વારને છોટે દીવાલપર વોલપેપર જડેલી હતી અને મધ્યમાં ચાર મોટા જુમ્મર ટાંગવામાં આવેલાં હતાં. હમેશાં તેમાંનાં માત્ર બે જુમ્મરમાં

દીવા થતા અને તેથી આખા ઓરડામાં સારો પ્રકાશ પડતો. રોજ જે એ ઝુમ્મરમાં દીવા કરવામાં આવતા તે જ ઝુમ્મરને સાફ રાખવામાં આવતાં અને જે કોઈ અગત્યને પ્રસંગે સઘળાં ઝુમ્મરો અને વોલગ્લાસમાં દીવા કરવાના હોય તો ખાસ વરદી આપવામાં આવતી એટલે હજમ સઘળી બત્તીઓ સાફ કરી જતો. શેઠાણીની ઇચ્છા આજે સઘળા દીવા કરાવવાની હતી, અને તે તો હજુ જેમના તેમ રહ્યા હોવાથી તેમના હૃદયમાં ગભરામણ થઈ આવી. બારીમાં બેઠાં રહીને નીચેના નોકરોને એકાએક ઝૂમાઝૂમ કરીને શેઠાણીએ બોલાવી લીધા અને સઘળી બત્તીઓ કિતાવળે સાફ કરી નાંખી પા કલાકમાં સર્વત્ર લાઇટ થઈ જાય એવી સૂચના કરી. એકી સાથે આઠ દસ નોકરો કામે લાગી ગયા, અને જોત-જોતાંમાં સઘળી બત્તીઓ સાફ થઈ ગઈ, મીણબત્તીઓ ભરાઈ ગઈ અને બત્તી સળગાવવાનો હુકમ મળતાં આખો ઓરડો એકદમ ઝાકઝમાગ થઈ ગયો ! શેઠાણીની ઇચ્છા હવે ખર આવી. તેમના મનથી સઘળું સુવ્યવસ્થિત અને ખરાખર ગોઠવાઈ ગયું જણાયું. તેમણે સઘળા નોકરોને ત્યાંથી ચાલ્યા જવા કહ્યું અને થોડી વારમાં એ વિશાળ ઓરડામાં માત્ર મનોરમા શેઠાણી એકલાં રહ્યાં. સઘળી મનોરમ રચના જોઈને શેઠાણીનું હૃદય આનંદથી ઉછળી રહ્યું.

“બાહ્ય શોભા તો સંપૂર્ણ થઈ, પણ હજુ મારે મારા અંગની શોભામાં ઘણું કરવાનું રહી જાય છે. ઓહો સાત તો વાગી ગયા; એક કલાકમાં હું મારું કામ કેવી રીતે પતાવી શકીશ ?” એમ વિચારી શેઠાણીએ એક સુંદર કપાટ ઉઘાડ્યું. માંહેથી એક સુંદર રેશમી સાડી-કેવળ સફેદ રંગની અને માંહે નાનાં નાનાં ચંપાનાં ફૂલના ખુદા ભરેલી-કાઠી. તેનું પોત એટલું તો બારીક હતું કે તેની નીચે પહેરેલાં ચોળી, ચણીયો વગેરે વસ્ત્રોનો રંગ કળી જવાને કોઈને જરા પણ મુશ્કેલી નડે નહિ !

કેમેરા જેવી જડ વસ્તુ પણ તે સાડીની નીચેના ચણીયાની ઝાલર અને ચોળીની સુંદર નમૂનેદાર જરીની ખુદીઓનો આબેહૂબ દેખાવ પકડી લે ! સાડીની સાથે આછી આછી ખુદીઓથી ભરેલી મખમલની ચોળી પણ બહાર કાઢી, પણ એટલામાં સાંભરી આવ્યું કે માથાના વાળના કલ્લ કદાચ ચુંથાઈ ગયા હશે તો ? શેઠાણી એક મોટા અરીસા પાસે જઈને ઊભાં રહ્યાં અને ખરેખર માથાના વાળ સુવ્યસ્થિત જણાયા નહિ ! માથામાં ફરી હેર ઓછાલ નાંખ્યું. વાળના સુંદર દેખાવને ચુંથાવા નહિ દેનાર કોસ્મેટીકને પણ ભૂલી ગયાં નહિ. સુગંધાથી શેઠાણીનું નાક તૃપ્ત થયું ત્યાં-સુધી તેનો ઉપયોગ કર્યા કર્યો અને પછી આસ્તેથી જમણા નેત્રના ભ્રમરની મધ્યમાંથી માપ લેધને બરાબર સેંથી પાડી કેશને સારી રીતે કઢી કર્યા. મનોરમા શેઠાણી મૂળે રૂપાળાં તો હતાં જ, પણ તે રૂપ પારસી અને યુરોપિઅન સુંદરીઓ પાસે શીકડું પડી જતું હશે એવો શેઠાણીને જરા વહેમ હતો એટલે ફેસ પાઉડર-અને જે ગ્રામ્ય ભાષામાં કહીએ તો મ્હોંપર ભૂંસવાના વિલાયતી ચૂના-નો ઉપયોગ તે કોઈ કોઈ વાર કરતાં ! આજે પણ તેમને ચહેરાને પાઉડર લગાવવાની જરા જરૂર જણાઈ અને થોડો પાઉડર વાપર્યો; પણ નિરાશ ! અંગ્રેજ છોકરીઓના કપોલ પ્રદેશ ઉપર જેવી ગુલાબી સુરખી-લાલી જણાય છે તેવું કાંઈ શેઠાણીના ચહેરા ઉપર જણાયું નહિ ! એટલી ન્યૂનતા રહી ગઈ અને તેટલા માટે “ નાટકની સુંદરીઓ ” ની પેઠે ગુલાબી રંગનો ઉપયોગ કરવાનું મન થઈ ગયું ! પણ કાંઈ સામગ્રી અગાઉથી મંગાવી રાખેલી નહિ, એટલે તે વિના જ ચલાવી લેવાની જરૂર પડી. આંખોમાં અંજનની કાંઈ જરૂર જણાઈ નહિ, કારણ કે એ તો ગામડીયણોનું કામ હતું અને વળી શેઠાનીની આંખો કાળી-એક લેધરના ખૂદના જેવી ચગકતી અને કાળી હતી, એટલે તેને માંટ અંજનની જરૂર પણ શું ? તે વિના જ ચલાવી લીધું. નાસિકામાં માણેકની

ટીપકી ધાલી, અરીસામાં મ્હોં નિહાળ્યું, પણ તેથી સુંદરતામાં વધારાને બદલે ઘટાડો જ થતો જણાયો. એટલે પાછી કાઢી નાંખી અને દાબડીમાં મૂકી દીધી. કપાળમાં નાનો ચંદ્રક-ચાંદલો કરવાથી સુંદરતામાં વધારો થાત, પણ બીજી સુંદરીઓની પેઠે શૂન્ય કપાળ રાખવામાં જ શેઠાણીએ સુંદરતા માની. અલંકારો પછી હવે આભૂષણોને વારો આવ્યો. ચોળી પહેરી પણ ઉનાળાના દિવસમાં તેથી ધામ થશે, એમ ધારી તેને ફેંકી દીધી. ડુલવેલ અને ઝાલરોથી સુશોભિત પોલકું પહેર્યું, તે જરા શરીરને ગમ્યું અને તેપર ચેત સાડી પરિધાન કરી. આખું સ્વરૂપ અરીસામાં નિહાળી જોયું તો મનને ગમ્યું: જોકે મ્હોંપર લાલી નહિ હોવાથી મન સંકોચાતું હતું ખરું, પણ નિરૂપાયે લાચાર! એક કુલગુલાખી રૂમાલમાં લવંડર છાંટી તેને પોલકાના ગળવામાં લટકતો ધાલ્યો. સાડી અને પોલકાને પણ આવણ મહીનાના આછા માવઠાના જેવા લવંડરના છાંટાથી બીનાં કર્યા. સોનાના મોટા છેડાને કંઠમાં નાંખી તેને લટકાવેલું સોનાતું ઘડીઆળ પોલકાના ગળવામાં ધાલ્યું. એટલામાં ઘડીયાળમાં ટનટન આઠ વાગ્યા!

“વખત થઈ ગયો; હમણાં એ આવશે.” એમ શેઠાણીએ વિચાર્યું. ખૂમ પાડીને નીચેથી એક નોકરને બોલાવ્યો. નોકર શેઠાણીની સેવામાં હાજર થયો અને હોરો કરીને તૈયાર થયેલાં શેઠાણીને જોતાં જ દોઢડાલો નોકર બોલ્યો: “કેમ, બા! ક્યાંય બહાર જવું છે? ગાડીવાનને ગાડી જોડવા કહું?”

શેઠાણીએ ગુસ્સો દર્શાવતાં કહ્યું: “ના, ના, ક્યાંય જવાતું નથી; પણ ખંગલાના બીજ તથા ત્રીજ માળમાં જે કોઈ નોકર-ચાકર હોય તેમને કહી દે કે સૌ પહેલે માળ જઈને બેસે.”

“વારૂ, બા.” કહી નોકર ગયો. શેઠાણી પોતાના સઘળા હોરસ સાથે એક સુશ્વેત કોચપર આરામ લેતાં આડે પડખે થયાં. આખો એ

રહે. જોકે આજી થઈ રહ્યો હતો. સુંદર આસનો, સુંદર છબીઓ અને સુંદર ફરનીયર તે સ્થાનને બૂલેકના સ્વર્ગ જેવું બનાવી રહ્યું હતું. શેઠાણીના રમણીય વદન ઉપર દીવાળીમાં પ્રકાશ સ્થિર રહી વદનની પ્રભાને વધારે રમણીય બનાવતો હતો. મસ્તકપરના કેસનુબને અર્ધ ઉઘાડે અને અર્ધ ખુલ્લો રાખતી શ્વેત સીડી સફેદ આંકાસમી નીચે ઝુમી રહેલી કાળા વાદળના ટુકડા જેવો મનોહર દેખાવ આપતી હતી. કપાળના એક ખુલામાંથી પાડેલી સેંથી તે કાળા વાદળોમાં ચમકી રહેલી વિદ્યુતરેખાના જેવો નવીન ભાવ ઉત્પન્ન કરતી હતી. કમળની ઢાંડી જેવાં સુકોમળ બાહુ કોચપરના શ્વેત અસ્તરના રંગની સાથે ભળી જતા હતાં અને કાંઠાપરની હીરા નહિત્ર બંગડીઓ દીપકના પ્રકાશમાં ચળકાટ મારતી આસપાસમાં તેજનાં કીરણોનો પ્રસાર કરી રહી હતી. પોલકાપરના ગુલાબી રંગના હસ્તકૃત ગુલાબનાં પુષ્પ ખરાં ગુલાબનાં પુષ્પ હોવાનું ભાન કરાવતાં હતાં અને તે પુષ્પો બાજુ કે મનોરમા શેઠાણીના યૌવન-આગમાં વિકસી રહ્યાં હોયની તેવો સ્વાભાવિક રીતે ભ્રમ ક્રિપ્ત થઈ જતો હતો.

માત્ર એ જ મિમિટ એ સ્થિતિમાં ગઈ અને તત્ત્વ રતિશંકર ચોરડાનાં ખારણાંમાં આવીને ઊભો. ઉપલક દૃષ્ટિએ જોતાં શેઠાણી ક્યાંય નહિ. જોવામાં આવતાં તે માહે પેસતાં થોભ્યો અને આસપાસ નજર કરતો ખારણામાં જ થોભી રહ્યો. છેવટે કોચપર સૂતેલાં શેઠાણીને તેની આંખોએ ખોળી કાઢ્યાં ! મનોરમ દેખાવ ! સ્વપ્નસુખમાં મહાલતી ઉપા (ઓખા) સર્વ અલંકારો ધારણ કરીને નિશ્ચિંત નિદ્રાનો અનુભોગ કરતી હોય, પોતાના સ્વામી અનિરુદ્ધની સાથે મિષ્ટ વાર્તાલાપ કરતાં સ્વપ્ન આગળ વાઘ્યે જતું હોય અને વદનમાંથી હાસ્યની આછી સ્ફુરણા થઈ રહી હોય તેવો જ આખેદૂખ દેખાવ રતિશંકર પોતાની આંખોની સામે આવી રહેલો

જોઈ રહ્યો અને થોડી પણ પહેલાં જ આંખો શેઠાણીને ખોળી કાઢવામાં રોકાઈ હતી તે જ આંખો અત્યારે તે મનોરમ દેખાવમાં વિરોધ રહેલા વદન સુધાકરને નિહાળી રહેવામાં રોકાઈ.

મકરણ હું.

“આ પણ મારી પરીક્ષા તો નહિ હોય ?”

માત્ર એ પણ સુધી દીવાનખાનાની આ મનોહર સ્વર્ગરચના અને તેની મધ્યમાં સુખશંખ્યામાં પડેલી અપ્સરા સરખી મનોરમાને રતિશંકર જોઈ રહ્યો. ખરેખર, આજસુધી આવો મનોરમ દેખાવ તેણે ક્યારેય પણ જોયો નહોતો અને તેના મનથી એમ જ થઈ આવ્યું કે સ્વર્ગની અનુપમ શોભા તે આ જ હશે અને સ્વર્ગની અપ્સરાઓ પણ આવો જ આનંદ મેળવતી હશે ! દીવાનખાનામાં બીજું કંઈ નહિ હોવાથી રતિશંકર માંહે પેકો નહિ અને આસપાસમાં કંઈ નોકર હોય તો તેને બોલાવી મનોરમાને જાગૃત કરવાને સુચવવાનો તેણે વિચાર કર્યો. તેણે આજુબાજુએ નજર કરી, પણ કંઈ જણાયું નહિ, અગાશીમાં જઈને નીચે નજર કરી તોપણ કંઈ નજરે ચડ્યું નહિ. ધરતું કામકાજ કરતો એક બારોટ હતો તેને બોલાવતાં રતિશંકરે “બારોટ, બારોટ” એમ બૂમો મારી પણ કંઈ પ્રત્યુત્તર મળ્યો નહિ; પરંતુ તેના એ અવાજોથી શેઠાણી જાગી ગયાં અને બોલ્યાઃ “કાણુ છે એ ? રતિશંકર આવ્યા છે કે ?”

રતિશંકર અગાશીમાંથી પાછો દિવાનખાનામાં આવ્યો અને બોલ્યોઃ “મેં જાણ્યું કે તમે ઉઘી ગયાં હશે.”

“હા, હું જરા નિદ્રામાં હતી ખરી, પણ તમારી બૂમોથી જાગી ગઈ.” શેઠાણીએ કહ્યું.

“ ત્યારે તો મારી બૂમોથી આપની નિદ્રામાં ખલેલ પડી ગઈ; અવિનય માફ કરજો; મારી ભૂલ થઈ છે. ”

શેઠાણીએ મુખમાંથી મન્દ સ્મિત સ્ફુરાવતાં કહ્યું: “ નહિ, નહિ, એમાં તમે કંઈ જ ભૂલ કરી નથી; તમને આઠ વાગતાં આવવાનું કહ્યા પછી હું પોતે નિદ્રામાં પડી તે મારી જ ભૂલ થઈ છે. ખરેખર, તમે બહુ નમ્ર પ્રકૃતિના માણસ છો; કદાચ તમારી સ્ત્રી પાસે પણ કોઈ વાર આવા જ નમ્ર બની કંઈ વાંકને માટે મારી માંગતા હશે ! ”

રતિશંકર શરમાઈ ગયો. શેઠાણીએ પોતાની મશ્કરી કરી છે એમ તે સમજ્યો ખરો, પણ મશ્કરી કરવાનો હક એ મિત્રાને જ મોટે ભાગે હોય છે અથવાતો શેઠ નોકરને જો તેવો હક હોય તો સારો ધરોળો હોવો જોઈએ છે. રતિશંકર માત્ર ત્રણ દિવસ થયાં નોકરીમાં જોડાયો હતો અને શેઠાણી સાથેનો પ્રત્યક્ષ પ્રસંગ તો આજે પહેલવહેલો જ હતો. તેના ચિત્તમાં એમ લાગ્યું કે “ શેઠાણીએ મારી મશ્કરી કરી ખરી, પરંતુ એ સ્વાભાવિક નથી. ” છતાં રતિશંકર એ વિચારને ગળી ગયો.

રતિશંકરને શરમાઈ ગએલો જોઈને શેઠાણીએ એ વાતને ફરીથી છોડી નહિ. પોતે જે હેતુથી રતિશંકરને બોલાવ્યો હતો તે હેતુને આગળ કરીને શેઠાણી બોલ્યાં: “ વારૂ, મી. રતિશંકર ! મારે વિલાયતથી આ ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણેનું એક સોનાનું ઘડીઆળ મંગાવવાનું છે. ” એમ કહી રતિશંકરના હાથમાં શેઠાણીએ એક અંગ્રેજી સચિત્ર કેટલોગ આપ્યું અને આગળ પૂછ્યું: “ કેમ, આ ઘડીઆળ તમને ગમે છે ના ? ”

“ એમાં મને ગમવાનું શું કારણ છે ? આપને જોઈએ તે ઘડીઆળની પેઝાંટી આપે જ કરવી જોઈએ. ”

“ નહિ, એ વાત તો ખરી; પણ એક મિત્ર તરીકે હું તમારી સલાહ લઉં, તે પણ શું તમે ખરા દિલથી ન આપો ? ”

રતિશંકર ચમક્યો ! કાંઈ પણ જવાબ આપ્યા વિના તેણે શેઠાણીના મ્હોં તરફ પોતાની નજર ફેરવી અને ક્ષણભર એકી ટશે જોઈ રહ્યો. એક એક ક્ષણમાં અનેક પ્રકારના શુભાશુભ તરંગો તેના હૃદયસાગરમાં ઉપસ્થિત થયા. સંશયધ્વનિથી ગાજી રહેલો સાગર દોલાયમાન થયો અને ચતુર શેઠાણી તે સમજી ગયાં. પોતાના વદનની સામે એકી ટશે જોઈ રહેલા રતિશંકરને તેણે મન્દ સ્મિત સાથે કહ્યું : “ કેમ ? શું હું તમારી સલાહ ન માંગી શકું ? ”

“ માંગી શકો; પરન્તુ એક મિત્ર તરીકે નહિ પણ આપના નોકર તરીકે જ હું આપને સલાહ આપી શકું. ” રતિશંકર પોતાની સંશયમસ્તતાની નિદ્રામાંથી જાગૃત થતો હોય તેવી રીતે અકળામણનાં ચિન્હોને મ્હોંપરથી દૂર કરતો બોલ્યો.

આ સાંભળતાં શેઠાણી ખડખડાટ હસી પડ્યાં અને બોલ્યાં : “ ઝોહો ! માય કિમ્મર ફેંડ ! એટલા માટે જ શું તમે આટલા બહાવરા બની બસો છો ? પણ ગભરાશો નહિ. મારા મનમાં શેઠ નોકર જેવો ભાવ નથી. હું તો સૌને મિત્ર જ સમજું છું અને રતિશંકર ! ” તેમાં શું હું કાંઈ બૂલ્યું કહું છું ? ” એમ કહી શેઠાણી રતિશંકરની સામે એકી ટશે જોઈ રહ્યાં.

બે મિનિટ ચાલી ગઈ. રતિશંકર આંખું હાસ્ય કરીને બોલ્યો : “ હું સમજ્યો; તમે મારી મસ્કરી કરો છો અને હું મૂર્ખો તે સમજી શક્યો નહિ. પણ મહેરબાની કરીને તે મસ્કરીનો વિષય પડતો મેલો અને મને જે કાંઈ આજ્ઞા હોય તે ફરમાવો. ”

શેઠાણી ચમકી જતાં બોલ્યાં : “ આજ્ઞા ? અરરર ! હું તમને આજ્ઞા કહું તો મારી જીભ જ કપાઈ જાય ! આ તમે શું કહો છો ? હું તમને કેવી રીતે આજ્ઞા કહું ? જોને હું હૃદયનો એક મિત્ર કહી ચૂકી છું, તેને આજ્ઞા કરવાને મારો જીવ કેમ ચાલે ? ખરેખર, હું કાંઈ તમારી મસ્કરી કરતી નથી, પણ ખરું જ કહું છું. ”

પોતાના હૃદયની હૃદને વધારે અને વધારે દયાવતાં જતાં શેઠાણીના આ શબ્દો સાંભળીને રતિશંકર આભો બન્યો ! તેના હૃદયમાં ચુંચળો વળવા લાગ્યાં. પોતાના કર્ણને અપ્રિય લાગતું એવું ભાષણ વધારે ને વધારે લંગાવવામાં શેઠાણીને શું સાડું લાગતું હશે તે તે સમજી શક્યો નહિ. શેઠાણીએ આગળ કહ્યું : “ કેમ ? મારા શબ્દો તમને નથી રચતા ? હા, હું ગરીબડીની મૈત્રી-દોસ્તી કદાચિત તમને પસંદ નહિ હોય ! ” એમ કહી શેઠાણીએ ઓશિઆળું મોઢો ક્યું.

‘મૈત્રી’ થી આગળ વધતા ‘દોસ્તી’ શબ્દે રતિશંકરને વળી વધારે ગભરાવ્યો. શેઠાણીનું મન કલુષિત થયું હોય તેવો સંકલ્પ તેના ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થયો અને સત્તર પાછો વિરામ પામી ગયો. તેણે કહ્યું : “ મને માફ કરો, હું ગરીબ અને તમે શ્રીમંત છતાં તમે પોતાની જાતને ગરીબ કહો છો, આપણી વચ્ચે શેઠ નોકરનો સંબંધ છતાં મૈત્રીની વાત આપ કહો છો, એ સંબંધ મને રચતું નથી; મહેરબાની કરીને આપણે હવે પહેલાંના વિષય ઉપર આવીએ.”

શેઠાણીએ રતિશંકરના હાથમાંથી ધડીઆળોતું કંટલોગ ઝુંટરીને ફેંકી દીધું અને પોતાની ખુરશીને રતિશંકરની નજીકમાં ખેંચીને પોતાની આંગળીમાંથી એક હીરાજડિત વીંટી કાઢી રતિશંકરની સામે ધરતાં કહ્યું : “ હ્યો, આ વીંટી ત્રણ હજારની કીમતની છે તે હું તમને બક્ષીસ આપું છું. આપણી દોસ્તીના પ્રારંભમાં આ વીંટી હું તમને બેટ કહું છું. મારી એ બેટને તમે સ્વીકારો.”

“ શેઠની માર્જિત એ વીંટી મને આપજો એટલે સ્વીકારીશ.” રતિશંકરે એક પૂતળાની પેઠે ખુરશીમાં જ બેસી રહીને જવાબ આપ્યો.

શેઠાણીએ ગંભીર મોઢું કરીને પોતાની આંખોના તેજસ્વી તીરને રતિશંકરની સંકેત્ય પામતી આંખોમાં ઘોંચી દેતાં કહ્યું : “ રતિશંકર ! તમે મૂર્ખ

છો તેથી મારા હૃદયને તમે સમજતા નથી કે શું છે તે હું જાણી શકતી નથી. તમારા જેવા પ્રણેતા ગણેલા માણસ સાથે હૃદયના બાવળો અદ્ભુત-બદ્ભુત કરવા માટે મૈત્રી કરવાની મારી ઇચ્છા છે અને તમારે તેના સ્વીકાર કરવો પડશે.”

રતિશંકરે આ ગૂઢ બાવાર્થવાળા શબ્દોને સભય મુખમુદ્રા સાથે તથા કમ્પતા શરીર સાથે સાંભળ્યા અને કહ્યું: “મને માફ કરો. આપ મોટાં શેઠાણી છો; હું ગરીબસાથે આપની મૈત્રી ન શોભે; જરા વિચાર રાખે-પ્રભુનો નમ્ર-કમ્પનો હર રોખો.”

શેઠાણીને ગુસ્સો ચડ્યો પણ મ્હોંપર તે કળાવા દીધો ત્રિહ. એક નિઃશ્વાસ નાંખ્યો અને કહ્યું: “મેં તમને અહીં કાંઈ પરમેશ્વરનો ઉદ્દેશ સંભળાવવા માટે બોલાવ્યા નથી, સમજ્યા? તમને ધનવાન બનાવવાની મારી ઇચ્છા છે અને તમે રાંક રહેવામાં જ લાલ સમજો છો તે બેઠે મને નવાઈ લાગે છે.”

“ગરીબીમાં અને મુખ છે; હવે મને રળ છે?” રતિશંકરે અકળાતાં-ગભરાતાં કહ્યું.

“હા, હમેશને માટે રળ છે, જાણો. નોકરીમાંથી મળુ રળ છે.” શેઠાણીએ ક્રોધને બહાર દર્શાવતાં જરા હિતાવળે કહ્યું.

“નોકરીમાંથી પણ રળ છે” એ શબ્દોએ રતિશંકરને ગભરાવ્યો. તેણે શેઠાણીની સામે જોયું. તેના શ્રોમ કમ્પતા હતા. બકુટી ચડેલી હતી. “આપને કાંઈ કામનો લખાવવાના હતા ને?” રતિશંકરે કહ્યું.

“કાંઈએ લખવું નથી. તમારે હવે અહીં વધુ વાર ગિભા રહેવાની જરૂર નથી.” શેઠાણી બોલ્યાં અને એકદમ ગિભાં થઇને પાસેના પલ્લ-મમાં પડ્યાં. રતિશંકર ગભરાતો-અકળાતો અને ચિત્ર-વિચિત્ર સંકલ્પોમાં ગોથાં ખાતો બંગલામાંથી નીચે આવી બાગ વટાવી આલ્સતો થયો.

“ આજે મેં સાંઠ કામ કર્યું કે ખોટું તે હું કહી શકતો નથી! શેઠાણીની ફર્સના નાણી, પણ તે ખરી હશે કે ખોટી? હું ધાંડું છું કે જેવી રીતે લોંગ સાહેબે મારી પરીક્ષા કરી હતી, તેવી રીતે નરોત્તમ-દાસ શેઠ પણ આજે મારી પરીક્ષા કરી! પોતે નડીઆદ આત્મ્યા ગયા! પાછળ શેઠાણીએ મને કાગળો લખવાના બહાનાથી બોલાવ્યો, ખોટા કા-મની લાલચ આપી, વીંટી બક્ષીસ આપવા માંડી, પણ હું ચલ્યો નહિ! ખરેખર, આજે મેં મારા મનને અસાધારણ રીતે સંયમમાં રાખ્યું છે! લોંગ સાહેબની પરીક્ષામાં હું ધર્મથી ડર્યો અને અધર્મમાં લલચાયો તેને પરિણામે તે નોકરી ખોઈ, આજે હું ધર્મમાં અડગ રહ્યો છું! ખરેખર, આજે મારા મનની પરીક્ષા જ કરવામાં આવી છે પણ જો તે ખરેખરી પરીક્ષા જ હોય તો તે ધણી ભયંકર પરીક્ષા બેખાવી જોઈએ. ગમે તેમ હો, પણ આજે મેં ધર્મનું આલંબન છોડ્યું નથી, નીતિને ડગાવી નથી અને તેથી મારો વિજય જ છે! શેઠાણીએ મને નોકરીમાંથી રજા છે એમ કહ્યું, પણ તે એક તરેહનો વ્યર્થ ભય જ હોવો જોઈએ અને મારા મનની કસોટી જ હોવી જોઈએ! કાંઈ ફીકર નહિ; ધર્મના પ્રતાપથી મને લાભ જ થશે. કાલે શેઠ નડિયાદથી આવશે ત્યારે સમજાવી વાત બહાર પડશે અને જો તે પરીક્ષા જ હશે તો શેઠ મને સુખારકબાદી પણ આ-પશે.” આવા આવા અનેક વિચારોમાં લીન થઈ મએલો રતિશંકર સીધો આત્મો આવતો હતો. તે પોતાના ધ્યાનમાં એટલો મશગુલ હતો કે પાછળ દોડી આવતી મોટોરનો ધણુધણાટ કે બમ્બુગલ પણ સાંભળી શ-ક્યો નહિ! સિપાઈએ તેને એક બામુએ હાથવડે ખેંચી લીધો ત્યારે જ તે પોતાના બાનમાં આવ્યો અને સિપાઈની “ તેરી એસી તેસી ” ની પાંચ સાત ગાળો સાંભળી શક્યો. રાત્રિના દશ વાગતાં તે ઘેર પહોંચ્યો અને કપડાં ઉતારી રહ્યો નહોતો એટલામાં તો “ કિશોરી! ” “ રતિ-

શંકર !” એવી એ જૂઓ કોઇએ પાડી. કિશોરી પોતાની માતાના સ્વરને તુરત ઝોળખી ગઇ; પણ વિચાર થયો કે “અચાનક તે અહીં આંધી હોય ?”

પ્રકરણ ૧૦ મું.

રામભટ્ટ.

આરીમાંથી પોતાની માતાને આવેલી જોઇને કિશોરી સત્વર નીચે આવી અને પાછળ રતિશંકર પણ સાસુના એકદમ આવવાથી આશ્ચર્ય પામતો સાસુના સત્કારાર્થે નીચે આવ્યો. કિશોરીએ હાર ઉઘાડીને માતાને પૂછ્યું: “કેમ બા ! અચાનક તું અહીં આંધી ? અગાઉથી પત્ર લખ્યો હોત તો સ્ટેશનને સાંભા ન આવત ?”

“અરે બાપુ ! તું એક વાર અંદર ચાલ, પછી હું તને સંભળું કહું ! તારી મા કાંઈ અમસ્થી આવી નથી—હુ:ખની મારી આવી છે.” રામ-બાઇએ કહ્યું અને શું નવાજૂની થઇ હશે તે જાણવાને કિશોરીના મનમાં ક્રાસ્કો પડ્યો. અત્યારસુધી રામબાઇની સાથે આવેલા રામભટ્ટ મહાર બેઠા હતા તેમને રામબાઇએ કહ્યું: “ભટ્ટ મહારાજ ! અંદર પધારો, આપણી કિશોરીનું ઘર છે. તે અહીં જ રહે છે.”

ગળામાંથી ખોખરો પણ ગાજતો સ્વર કાઢતા રામભટ્ટ બોલ્યા: “ના ના, ડોસી ! હું એ બ્રહ્મ માણસના અપવિત્ર સ્થાનકમાં કદાપિ નિવાસ કરવાનો નથી, સમજ્યાને ? મને પણ તેના જેવો બ્રહ્મ બનાવીને પાતકી બનાવવો ધાર્યો છે કે શું ? કવિ દલપતરામનું એવું પ્રમાણસિદ્ધ વચન છે કે “જેને જેવો સંગ રંગ પણ તેવો બેસે.” માટે હું તો ત્યાં આવવાનો નથી !”

ભટ્ટ મહારાજનો આ ઉત્તર સાંભળીને રામબાઈને દુઃખ થયું. તેણે કહ્યું: “મહારાજ! તમે અહીંનું જન્મશે તહિ, પણ રાતની રાત સર્પ રહેવામાં શી હરકત છે?”

“અરે નહિ રે નહિ! એવી મીઠી જીભને હું વશ થઈને પાતકી બનનાર નથી. સ્ત્રીની મીઠી જીભનો તે વળી શો વિશ્વાસ? પ્રમાણસિદ્ધ વચન છે કે જીવિ-જાસો ન કર્તવ્ય:”

આ સંઘળી વાતચીત સાંભળીને રતિશંકર તો દાદરપર જ સ્થિર થઈ ગયો હતો. તે બોલ્યો: “પણ છે શું? ભટ્ટ કેમ ત્યાં આવી પતા થયી?”

રતિશંકરના આ શબ્દો સાંભળીને એક તાર પુત્રના જેવી પ્રત્યક્ષતા રાખતાર સાચું પણ કોમ સહી આપ્યો અને તે બોલી: “તમે હવે ચૂપ રહો! જાણ્યું એ તો, બહુ સખા છે તે! આખી દુનિયામાં મારું નાક કપાળી તાપ્યું? રતિશંકર! આજ્ઞાપાત્ર દીકરા થઈને તમને જરાએ નિચાર ન કર્યો?”

“પણ છે શું?” રતિશંકર ગભરાતો બોલ્યો. તેના મનમાં બધું પેદા થયો કે રખેને લોભા સાહેબવાળી ત્રાત બહાર પડી ગઈ હશે, પણ પોતે ત્યાં પીધો તહેલો એટલે એ ગપાટો કેવી રીતે ઉડ્યો હશે તે કાંઈ તે સમજી શક્યો નહિ.

રામબાઈ વધારે ગુસ્સો દર્શાવતી બોલી: “શું છે, પૂછતાં ચરમાતાએ તથી? તમારા મનમાં એમ હશે કે હપું પાપ કોઈ જોઈું નથી, પણ વાત તો વાએ ઉડી જાય છે!”

“પણ બા, આટલું બધું શું છે?” ગભરાતી કિશોરી બોલી.

“મારું કપાળ, દીકરી! ખીજું શું?” એમ કહી રામબાઈએ કપાળ ફૂટ્યું અને રામબટની સામે હાથ જોડીને કહ્યું: “ભટ્ટ મહારાજ, મારા

ઉપર દયા કરીને, આપ અહીં પધારો; આ અજાણ્યા ગામમાં હું તમને બીજે ક્યાં ઉતારો, આપીશ ? તમે કહેશો તો હું તમને લીપીને ચોકો કરી આપીશ અને તમે તેપર બિછાનું કરજો ! પછી શી હરકત છે ? ”

“ નહિ રે નહિ, રામબાઈ ! તમેએ પ્રાણજીવી દીકરી છતાં અકલથી વિમુખ છો કે શું ? પ્રમાણસિદ્ધ વચન છે કે કર્મસ્થાને કર્ત, પાપં વજ્રલેપો મનિષ્ઠાણિ એટલે કે ધર્મસ્થાનકમાં કરેલું પાપ એવું વજ્રલેપ બુની નાચ છે કે કર્મ કરતાં ઉખડતું નથી, અને પ્રાણજીવું ધર તો પવિત્ર ધર્મસ્થાનક કરતાં પણ વિશેષ પવિત્ર છે, તો ત્યાં વજ્રલેપ થઈ ગયેલું પાપ તો ચોકો કરો તોપણ કેવી રીતે ઉખડી શકે, એ તો જરા વિચારો ! ” રામબહે યોતાનું વેદાંતશાસ્ત્ર ફેલાવતાં કહ્યું.

રૂતિશકરે નજીક આવીને કહ્યું : “ ભટ્ટ ! પણ—”

“ બસ, તમે બોલશો નહિ ! તમારા મુખમાંથી નીકળતાં દારનાં આ-દોહનો તમારા પવિત્ર શરીરને સ્પર્શને અપવિત્ર બતાવે છે, માટે જો તમે બોલશો તો હું આ સ્થળે બેઠો પણ નહિ રહું ! ”

રામબાઈએ પુનઃ આજીજી કરતા કહ્યું : “ પણ ભટ્ટ ! તમે આટલા બધા જાકી કેમ બની ગયા છો તે હું કાંઈ સમજી શકતી નથી ! ઢોડથી અડકેલી ભૂમિપર ચાલવામાં પાપ નહિ તો આ ધરમાં રહેવામાં-માત્ર એક રાત સહ રહેવામાં જ શું પાપ ? ”

રામબહે રૂઢીકાઠને આંખો કાઢતા કહ્યું : “ રામબાઈ ! તમે બાઈ માણસ છો ! પ્રુરુષ સાથે એવા વેદાન્તના વિષયતા વાદવિવાદમાં ઉતરવા જેવી સ્વતંત્રતા મેળવવાનો તમારો અધિકાર નથી. પ્રમાણસિદ્ધ વચન છે કે જ જી સ્વાતંત્ર્યમર્હતિ-ઓને સ્વતંત્રતા આપવી જોઈએ જ નહિ. ” એમ કહી રામબાઈને ભટ્ટએ ચૂપ કરી મેલી. તેણે ઘણીએ અજીજી કરી પણ ભટ્ટએ ન જ માન્યું. કિશોરીએ પણ ભટ્ટને હાથ જોડ્યા, પણ એ

પવિત્ર ભટજી મહારાજ એક ટળીને બે થયા નહિ અને છેવટે એકદમ ઝહી-
ડાઇને બોલ્યા: “ તમે સધળાં મને પળવશો નહિ ! હું જર્મરતિ પુરૂષ છું
અને પાપવીરુ છું માટે પાતકના કામમાં મારાથી પગલું ભરાશે નહિ !
તમારાથી મારા માટે પવિત્ર સ્થાનની ગોઠવણ ન થઇ શકે તો હું ધર્મ-
શાળામાં ચાલ્યો જઇશ, પણ આ અપવિત્ર સ્થાનમાં તો નહિ જ રહું.”

“ ત્યારે અમે અહીં અનળપ્યા રહ્યા, તમને બીજે ક્યાં સવાડીએ ? ”
કિશોરીએ ઓશિયાળું મ્હોં કરીને કહ્યું.

“ થયું ત્યારે ! અતિથિનો સત્કાર કરવાને અશક્ત એવાં તમે શું
ધર્મકાર્ય કરવાનાં છો ? ” એમ કહી ભટજીએ ચાલવા માંડ્યું અને બો-
લ્યા: “ પ્રમાણુસિદ્ધ વચન છે કે અતિથિર્વસ્ય મૃણાલઃ તત્ત્વ દ્વીતી મિરયંકઃ
અતિથિની આશાને ભાંગી નાંખનારાઓના હોમહવન સધળું નિરર્થક
છે ! આ કલિયુગમાં પુણ્ય થઈ શકે નહિ, ત્યાં તમે જે કાંઈ મેળવ્યું
હોય તે પણ આવી રીતે ગુમાવીને પાપના અધિકારી બનો છો ! બલે,
જેવી ઇચ્છા ! હું જઈ છું.”

એમ કહી ભટજી પોળની બહાર ચાલવા લાગ્યા. રામબાઈ ભટજીની
પાછળ પોળસુધી ગઇ અને કહ્યું: “ જુઓ રામભટજી ! માહું લગાડશે
નહિ આ અનળપ્યા ગામમાં તમને સારી રીતે સચવાય નહિ, તો મ-
નમાં કાંઈ લાવશો નહિ.”

“ નહિ, મને કદાપિ માહું લાગતું જ નથી ! પ્રમાણુસિદ્ધ વચન છે
કે પંદિતાઃ સમદર્શિનઃ પંડિતો હમેશાં સમ એટલે એકસરખી દૃષ્ટિવાળા
જ હોય છે. હું પણ સૌને એકસરખી દૃષ્ટિથી જોનારો પંડિત છું એટલે
સત્કાર કરનાર કે નિંદા કરનાર ઉભય ઉપર એકસરખી દૃષ્ટિ જ રાખું છું.”

રામબાઈએ ભટજીની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું: “ ખરેખર તમારા સરખા
વિદ્વાન વિપ્રવરને તો એવું જ વર્તન શોભે. જુઓ, આગળ ઋષિમુનિઓ

પણ તેવા જ હતાને ? તમે પણ તેમના જેવા જ છો.”

ભટ્ટએ એ વાતને પુષ્ટિ આપતાં કહ્યું: “સત્ય વાત છે; અમારે તો નિન્દા અને સ્તુતિ સરખાં જ છે. નિમ્બન્તુ નીતિનિપુણાઃ યદિ વા સ્તુ-
વન્તુ એવું પ્રમાણસિદ્ધ વચન છે; એટલે કે નાતિનિપુણ પુરુષો ભલે નિન્દા
કરે અથવા સ્તુતિ કરે, પણ અમે તો ન્યાયને માર્ગે જ જઈએ છીએ.”

“વાર, ત્યારે અત્યારે તમે ધર્મશાળામાં રહેજો, કાલે સહવારે પાછા
અહીં આવજો. તમારા ઉતારાને માટે વળી બીજો ક્યાંય ગોઠવણ કરીશું;
પણ જરૂર આવજો, હોં.”

“આવીશ, જરૂર આવીશ ! તેટલા માટે તો ખાસ અહીં આવ્યા
છીએ તો તે કાર્ય તો પહેલું જ કરવાનું. કાર્ય સાધયેયં દેહં વા પાત્ત-
કમ્ એવું પ્રમાણસિદ્ધ વચન છે.” એમ કહી ભટ્ટ પાંચકૂવા તરફ ચા-
લ્યા અને રાતની રાત એક ધર્મશાળામાં સૂઈ રહ્યા.

રામબાઈએ કિશોરીની પાસે ધોખો આંસુ પાડ્યાં અને રતિશંકર
દારડીયો થઈ ગયો છે તે માટે પુત્રીના દુઃખની દિલગીરી બતાવી. કિ-
શોરી બોલી: “પણ બા ! તને કાણે કહ્યું કે એ દાર પીએ છે ? મને
તો કાંઈએ દુઃખ નથી.”

રામબાઈએ આશ્ચર્ય બતાવતાં કહ્યું: “શું ? હા, હું સમજી. તું તારા
પતિનું નીચું પડવા દેતી નથી. તું સરલ સ્વભાવની છે તે હું જાણું છું,
પણ દીકરી ! બહાણુનો દીકરો દાર પીએ તો દુનિયા રસાતાળ જાય !”

“અરે, પણ હું ખરું જ કહું છું કે તે દાર પીતા નથી ! તને એવું
કાણે કહ્યું તે તો કહે !”

“આ રામભટ્ટો દીકરો કામેશ્વર અને લાલા પટેલનો સાથી દાનો
અહીં શુકરવારમાંથી બળદ લેવા આવેલા તેમણે બે દહાડા લાગલાગટ
રતિશંકરને દારની દુકાને જઈ દાર પીતાં નજરેનજર જોએલ, અને તેમણે

આવી આખા ગામમાં વાત કરી એટલે ન્યાત એકડી થઈ અને એ બા-
બતની ખાત્રી કરવા માટે ન્યાતિ રામભટ્ટને મારી સાથે મોકલ્યા છે.”

મા દીકરીને વાતચીત કરતાં જોઈને રતિશંકર ઝોરડામાં ગયો નહિ
પણ બહાર જોઈ જોઈ તે સંઘળું સાંભળતો હતો, તે આ સંઘળું સાં-
ભળીને નવાઈ પામ્યો. પોતે દારૂવાળા પારસીની દુકાનમાં એક દિવસ નો-
કરી લેવા માટે ગએલો અને બીજો દિવસે ના પાડવા ગએલો તે જોઈને
ક્રમશઃ તથા દાનાએ આમ માનવામાં ભૂલ કરી હશે એમ રતિશંકર
સમજ્યો અને સાસુતી પાસે તે બાબત ખુલાસો કરવાને ઉત્કંઠ બન્યો.
પરંતુ એટલામાં કિશોરીએ જ પોતાની માની પાસે ખુલાસો કર્યો: “મા!
તે દારૂવાળાની દુકાનમાં દારૂ પીવા ગએલા નહોતા, પણ નોકરી લેવા
ગયાંતા અને બીજી વાર ત્યાં નોકરી કરવાની ના પાડવા ગયાંતા! ત્યાં
તેમણે દારૂએ પીધો નથી કે નોકરીએ કરી નથી! ક્રમશઃ ન્યાતની પાસે
કેવળ ખોટી વાત કરી છે.”

રામબાઈને પુત્રીનો ખુલાસો ખરો લાગ્યો અને વહેમ દૂર થયો. પોતે
આવતાં વાંત જ જમાઈનું અપમાન કર્યું તે માટે મનમાં પસ્તાવો પણ થયો
અને કહ્યું: “કિશોરી! હું તો આ વાત સાંભળીને તરત જ લોહી નાંખતી
આવી છું! ખરેખર, મારો તો જીવ જ ઉડી ગયો હતો! મારો મનમાં
તો એમ કે તારું શુંએ થઈ ગયું હશે! વળી હમણાં રતિશંકરનો કાંઈ
કાગળ પણ નહોતો એટલે વધારે જોમ આવ્યો! અરર મા, તારું મોં
જોયું અને આ ખુલાસો સાંભળ્યો એટલે મારો જીવ હેડો ખેડો.”

મા દીકરીએ મધરાત સુધી સુખદુઃખની વાતો કરી અને પછી સો
સતાં. રતિશંકર પણ મોડી રાત્રે નિદ્રાધીન થયો.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

ભટ્ટની પવિત્રતા!

બીજા દિવસનું પ્રભાત થયું એટલે ભટ્ટ મહારાજ તો ખાંધે ખ-
ડીઓ, હાથમાં લાંકડી, માથે ચકરી પાંધડી અને કમરપર બાંધેલાં અમી-
ટીયા સાથે રતિશંકરના ઘર પાસે આવીને ખડા થઈ ગયા. “રામબાઈ,
ઓ રામબાઈ!” એમ બૂમ મારી ત્યાં તો રામબાઈ અને કિશોરી
અન્ને ભટ્ટનો સત્કાર કરવાને દોડી આવ્યાં. પડોશમાં એક નૌતમલાલ
નામનો સુરતી વાણીઓ રહેતો હતો તેને ત્યાં ભટ્ટને ઉતારો આપવાની
ગોઠવણ કરી હતી, તે મુજબ રામબાઈએ તેમને નૌતમલાલના મકાનમાં
ભોંયતળીયાની પરશાળમાં એક બાજુએ ઉતારો આપ્યો. નૌતમલાલ
સાથે રાતશંકરને કાંઈ ઓળખાણ નહોતી, પણ કિશોરી પડોશનાં ઘરમાં
હળતીમળતી થઈ ગઈ હતી એટલે તેને નૌતમલાલની પુનર્લક્ષણી સ્ત્રી
ચંદ્રમતી સાથે ઓળખાણ થઈ હતી અને તેથી તેણે ભટ્ટને પોતાના
મકાનમાં ઉતારો આપવા દેવા ખુશી અતાવી હતી.

રામભટ્ટ પોતાની ખાંધપરનો ખડીયો ખીટીએ વળગાડ્યો અને પાંધ-
ડીને બીજી ખીટીને સોંપી. નળના પાણીથી સ્નાન કરવામાં ભટ્ટએ વાંધો
લીધો એટલે કિશોરીએ બે માટેલી કુવાનું પાણી લાવી આપ્યું અને ભ-
ટ્ટ એક પહોર દહાડો ચડતાં સ્નાન સંધ્યાદિ ક્રિયામાંથી પરત્વર્યા. આ
બેઘો વખત ભટ્ટની તહેનાતમાં કિશોરી અથવા રામબાઈ બેમાંથી એક
જણ હોય જ હોય! રામબાઈને ખીંક હતી કે જો ભટ્ટ મહારાજ ગુ-
સ્સે થશે અને તેમને કાંઈ ઓછું પડવાથી દોષ કરી નાંખશે તો કંકા-
વડીમાં ન્યાત આગળ ઉંડું મારશે અને પોતાને ન્યાત બહાર મેલાવશે.
આ બચથી તે હરકોઈ પ્રયત્ન ભટ્ટની મરજી સાચવતી અને “જો હું

ક્રમ, ” “ હા ભુદેવ, ” “ ખરું છે ભટ્ટ ” એવી જ પૂર્તિઓ કરી ભટ્ટને પ્રસન્ન રાખતી. ભટ્ટ પણ પોતાની નિત્યની ટેવ પ્રમાણે અહીંથી અને તહીંથી સંસ્કૃત વાક્યો ઉચ્ચારીને સાચું કે ખોટું પણ “ પ્રમાણ-સિદ્ધ વચન ” ઠોકી બેસાડતા. કંકાવટીમાં કિશોરીના પિતા મરણ પામ્યા પછી વેદાન્તશાસ્ત્રમાં રામભટ્ટ જેટલો વિદ્વાન કોઈ પણ બ્રાહ્મણ મનાતો નહોતો અને રામભટ્ટ પણ પોતાના સંસ્કૃત વાક્યોના ઉચ્ચારવડે સૌને આંજી નાંખવામાં જરાએ ન્યૂનતા રાખતા નહિ. આથી સૌના ઉપર રામભટ્ટનો દાબ સારો હતો અને બની શકે ત્યાંસુધી રામભટ્ટના પ્રતિપાદનની વિરુદ્ધમાં કોઈ એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારી શકતું નહિ. રામભટ્ટની મરણ સંપાદન કરી હોય તો હરકોઈ સપ્ત્સ ન્યાતમાં ગમે તેવું સાઈ ખોટું કામ કરવાની શક્તિ ધરાવતો અને તેથી રામબાઈ ભટ્ટથી ખીલી રહેતી હતી તે સંકારણ હતું.

રામભટ્ટ સ્નાન ધ્યાનમાંથી પરવાર્યા એટલે રામબાઈએ પૂછયું : “ કહો, ભટ્ટ, તમારે માટે જમવાનું કેમ ? ”

“ કેમ શું ? હું તો જૂદી રસોઈ જ કરવાનો. ” ભટ્ટએ કહ્યું.

“ પણ રતિશંકર અપવિત્ર નથી કારણકે તેમણે દારૂ પીધો નથી. તે દારૂવાળાની દુકાનમાં નોકરી લેવા માટે ગએલા-દારૂ પીવા માટે નહિ; અને બીજે દિવસે નોકરીની ના પાડવા ગએલા કારણકે ત્યાં નોકરી કરવાની તેમની ઇચ્છા નહોતી. ”

ભટ્ટ ગળામાંથી ઘાંટો કાઢતાં બોલ્યા : “ ઠીક છે, ઠી...ક ! રતિ-શંકર દારૂની દુકાનમાં ગયા છતાં પવિત્ર રહી આવ્યો છે, એ જાણ્યો એ તો ! મોટો પવિત્રતાની પૂંછડી થઈ ગયો ! એમ કાંઈ ચાલવાનું નથી ! એ કાંઈ બાળકની રમત નથી-ન્યાતની આગળ સાબીત કરી આપશું પડશે એ બધું ! પછી જોઈ લેવાશે કે એ કેવો પવિત્ર રહ્યો છે ! ”

ભટજીના ક્રોધપૂર્ણ શબ્દો સાંભળીને તો બિચારી રામબાઈ થરથરી ઉઠી અને હવે ન્યાતની આગળ શું થશે તેની ચિંતા કરવા લાગી એટલામાં કિશોરી બોલી: “ ઠીક, પણ તમારે શું સીધું જોઈશો તે કહો ! ”

ભટજી બોલ્યા: “ આપણે તો મોદક, દાળ, ભાત અને શાક જોઈશો, કારણકે મોદકાન્ સ્વાદન્તે વ્રાહ્મણાઃ બ્રાહ્મણોને મોદકમાં સ્વાદ બહુ આવે છે એવું પ્રમાણુસિદ્ધ વચન છે ! ”

“ કેટલો આટો આપું ? ” કિશોરીએ પૂછ્યું.

“ શરીરમાં કફ, પિત્ત અને વાયુ એવા ત્રણ ગુણો રહેલા છે એવું પ્રમાણુસિદ્ધ વચન છે માટે ત્રણ શેર આટો જોઈશો. ઘી પણ તેટલું જ, ગોળમાં સવાયાં સાટાં, દાળ-ભાત-શાક તો જેટલાં આપશો તેટલાં ચાલશે. ”

ભટજીને તેટલું સીધું આપવામાં આવ્યું અને રસોઈનાં વાસણ સરખણ વગેરે સાધનો લાવી આપવામાં આવ્યાં. ભટજી રસોઈમાં પંચો અને બિચારી રામબાઈ રામભટને સમજવવાને શું કર્યું તેની ચિન્તામાં પડી.

* * * * *

આ બધો વખત બિચારો રતિશંકર હાવરો બાવરો બની ગયો હતો. રામભટના ત્રાસનો વળી તેમાં વધારો થયો. તે વડીલ સાસુ પાસે કંઈ બોલી શકતો નહિ, પણ મનમાં તો એમ જ થતું હતું કે રામભટને ભાત મારીને કાઢી મેલું ! બપોરના બાર વાગ્યા એટલે રામભટ જન્મવા બેઠા અને સઘળા મોદકને પેટમાં બરાબર રીતે ગોઠવ્યા. ભટજી જમી રહ્યા એટલે મોટેથી ઘાંટો કાઢતાં બોલ્યા: “ ઓ કિશોરી, કિશોરી ! કેમ કોઈ બોલતું નથી ! ”

કિશોરી ભાણું માંજતી હતી તે ભટજીનો ઘાંટો સાંભળીને એકદમ દોડી આવી એટલે ભટજી બોલ્યા: “ મારે ત્રણ શેર દૂધ જોઈએ ! માંજનાંને ટિંચ વારિ એવું પ્રમાણુસિદ્ધ વચન છે માટે ભોજનને અંતે ત્રિપ જોવું પાણી નહિ પીતાં દૂધ પીવું જોઈશે. ”

આ વિચિત્ર માંગણી સાંભળીને કિશોરીથી રહેવાયું નહિ અને તે બોલી ગઈ: “ ઘેર તો ભટજી તમે કાંઈ દૂધ પીતા નથી ! ”

ભટજી ડોળા કાઢીને ઘાંટો તાણતા બોલ્યા: “ ચૂપ રહે ચૂપ, ચપ્પા-વલી છોકરી ! તું શું સમજે ? ઘેર તો રોજ સાત શેર દૂધ પીઈ છું, પણ તારો પતિ ગરીબ છે એટલે જ ત્રણ શેર માંગું છું ! તું બાણે છે ? આ શરીરનાં હાડકાંમાં દૂધનો જ માવો ભરેલો છે ! ”

કિશોરી ભટજીના ઘાંટાથી ડરીને ચાલી ગઈ અને ઘેર આવી બોલી: “ ભટજીને ત્રણ શેર દૂધ પીવું છે અને કહે છે કે ભોજનને અંતે પાણી વિષતુલ્ય હોવાથી હું દૂધ પીઈ છું ! અત્યારે ખરે અપોરે હવે દૂધ ક્યાંથી મળે ? ”

આ સાંભળતાં રતિશંકરનો ગુસ્સો એકદમ ઉછળી આવ્યો. તેનાથી ભટજીનો આ ત્રાસ સહન કરી શકાયો નહિ અને એકદમ બોલ્યા: “ આ-તારીનો ભટજી ! મને જ એકવાર તેની ખબર લેવા દે, એ પવિત્રતાની પૂંછડી થઈ ગયો છે તે ! ” એમ કહીને તે ભટજીની પાસે જવા તૈયાર થયો. રામચાંદએ તેને ધણોએ રોકી રાખવા માંડ્યો પણ તે નહિ માનતાં ભટજીની પાસે ગયો અને પૂછ્યું: “ કેમ ભટજી, તમારે દૂધ શામાટે નોંધ્યું ? ”

ભટજી બોલ્યા: “ ભોજનાન્તે વિષં વારિ એવું પ્રમાણસિદ્ધ વચન છે અને હું જમી રહ્યો છું માટે મારે દૂધ પીવું નોંધ્યું. ”

રતિશંકર બોલ્યા: “ પણ પ્રમાણસિદ્ધ વચન તો એવું છે કે ભોજનાન્તે પીન્નેતક્રમ્ એટલે જમી રહ્યા પછી ઘાસ પીવી નોંધ્યું; કહો તો ઘાસ મંગાવી આપું; દૂધ તો અત્યારે નહિ મળે ! ”

રતિશંકર પણ ભટજીને માથાનો મળ્યો ! ભટજીથી બીજું કાંઈ પ્રમાણસિદ્ધ વચન કાઢી શકાયું નહિ એટલે કહ્યું: “ બરાબર છે, ઘાસ પણ ચાલશે. ”

રતિશંકર ગયો એટલે ભટજી બરાબર: “ અંગ્રેજી ભણેલાઓ આજકાલ

બહુ ઉપદ્રવી થઈ ગયા છે. થોડું સંસ્કૃત ભણ્યા એટલે શાસ્ત્રપારંગત વિ-
પ્રોની સાથે પણ વિવાદમાં ઉતરી પડે ! આ છોકરાએ બહુ ચત્રાવલો
જણાય છે ! એની બરાબર બરાબર લેવી પડશે, નહિતો હરામખોર ગુન્હા-
માંથી છટકી જશે ! ”

એટલામાં કિશોરી હસતે મ્હોંએ-જાણે કે ભટ્ટની મસ્કરી કરતી
હોયની તેમ-છાશ આપી ગઈ. ભટ્ટ તે હાસ્ય સમજ્યા પણ કાંઈ ખોલી
શક્યા નહિ. છાશ તો અમદાવાદની દૂધ પીલનાર ડેરીમાંથી જ આવેલી
હતી એટલે ભટ્ટને પીવી ડીક જણાઈ નહિ અને સીધી ગટરમાં પધરાવી.
જમીને ભટ્ટએ પથારી કરી અને મોદકનું ઘેન એવું ચડયું કે ચાર વાગતાં
સુધી ભટ્ટ જાગ્યા નહિ ! આ સંઘળો વખત રામબાઈ અને રતિશંકર
‘ હવે શું કરવું ? ’ તે સંબંધે વિચાર કર્યા એકાં.

રામબાઈએ કહ્યું : “ જુઓ રતિશંકર ! તમે પવિત્ર રહ્યા છો તેમ
હું તો સમજી, પણ આ રામભટ્ટ સમજે તેમ લાગતું નથી ! ન્યાતની પાસે
તેનું સાફ માન છે એટલે કાંતો તે સંઘળું ઉઠું મારશે અને મારે તથા
તમારે ન્યાત બહાર થવું પડશે. ”

“ પણ ત્યારે ? તેનો શું ઉપાય ? ન્યાતની પાસે હું ખાત્રી કરી
આપીશ કે મેં દારૂ પીધો નથી. સાક્ષીમાં તે દારૂ વેચનારને જ લાવીશ,
પછી શી હરકત છે ? ”

“ તે તો બરાબર છે; પણ આ મૂઝો રામભટ્ટ એવો બરાબર છે કે
આપણે એટલી ખાત્રી આપીશું તોપણ તે માનશે નહિ; કહેશે કે તમે
અને દારૂ વેચનાર બન્ને મળી ગયા છો. ન્યાત તે કાંઈ સરકારી કોર્ટ છે
કે સાક્ષી પુરાવાની બરાબર તપાસ કરીને ન્યાય આપે ? ”

“ ત્યારે તેવી અન્યાયી ન્યાતની દરકાર પણ શું છે ? ન્યાતનો એવો
અન્યાય કે જુલમ હું સાંખનાર નથી. ”

“હં, હં, રતિશંકર ! ન્યાત તો ગંગા છે, અને ન્યાતના પટેલીયા શંકર જેવા પવિત્ર કહેવાય; તેનું તે અપમાન થાય ?” ભોળા ભાવવાળી રામબાઈએ કહ્યું.

“હવે જોઈ ન્યાતના પટેલીયાની પવિત્રતા ! આ તમારો રામભટ રાત્રે ઘરમાં આવતાં તો મોટો પરમાત્મા બની ગયો હતો અને અત્યારે જમ્યો તે સીધું ક્યાંથી આવ્યું તે બધું કેમ ભૂલી ગયો ? ! આ એની પવિત્રતા ! મોઢક મળે એટલે એ સઘળી પવિત્રતા આસમાનમાં ઉડી જાય ! સઘળાએ પેટ ભરવાને માટે કાળાં ઘોળાં કરવાનો ધંધો લેઈ બેઠા છે, રામબાઈ ! તમારે લીધે હું એ ભટજીને આવકાર આપું, નહિતો આંગણે પણ બોલો રહેવા દઉં નહિ !” રતિશંકરે પોતાના સ્વતંત્ર વિચારો બહાર ક્યાં.

ભટજીના ઢાંગસોંગ રામબાઈના ધ્યાનમાં આવ્યા ખરા, પણ રતિશંકરના સ્વતંત્ર વિચારો તેને ગમ્યા નહિ. તેણે કહ્યું : “હોય, રતિશંકર ! એ તો એમ જ ચાલે ! સૌને પેટ તો વળગ્યું જ છે ને ?”

“અરે, પણ પેટને માટે કાંઈ આવું કપટ હોય ? નિર્દોષને દોષમાં સપડાવીને ચીરી નાંખવા તે આ આગેવાન બ્રાહ્મણોનું કામ ! થૂ હો તેમની થટેલાઈને !” રતિશંકરે તિરસ્કારપૂર્વક કહ્યું.

“હશે, પણ હજીવે બોલો ! ભટજી સાંભળશે તો પાછા ગુસ્સે થશે ! જુઓ, મારો વિચાર એવો છે કે આ ભટજીને કાંઈક દક્ષિણા આપીને પ્રસન્ન કરવા, એટલે તે આપણી તરફેણમાં ન્યાતની વચ્ચે પોતાનો મત આપશે.”

“એટલે ? દક્ષિણા શાને કહો છો ? લાંચ જ કહોને વળી ! આપણે ક્યાં ગુન્હો કર્યો છે કે તેને લાંચ કે દક્ષિણા કાંઈ પણ આપીએ ?”

“પણ આપણું તે કહેવું ન્યાત માનનાર નથી. જે રામભટ આપણા

પક્ષમાં હશે તો ન્યાત માનશે. અને જુઓ, હું હવે ઘરડી થઈ! ઘડપણમાં હું ન્યાતની ગુન્હેગાર ગણાઉં તેમાં માફ શું નાક રહે? મરનારના આત્માને પણ તેથી કેટલો ક્લેશ થાય? ગમે તેમ કરો, પણ એ ભટજીનું મ્હેં ભરો ! ”

“ ના, મારાથી તે નહિ અને ! હજી નોકરીમાં ત્રણ દિવસ થયાં બેઠાયો છું; મારી પાસે પૈસાની સગવડ નથી અને હું તે જુર્યાને એક પાઈ સરખી પણ આપનાર નથી ! ” રતિશંકરે દટતાથી કહ્યું.

આ સાંભળીને રામબાઈની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. મ્હેં દયામણું થઈ ગયું. સાસુના આંતર દુઃખને માટે રતિશંકરને પણ બહુ લાગી આવ્યું પણ શું કરે ?

રામબાઈ બોલ્યાં : “ અરેરે, આટલી અવસ્થા થઈ તોપણ મારા જીવને ક્યાંય સુખ મળ્યું નહિ ! ન્યાતને જમાડવાનું તો રહ્યું પણ ન્યાતના ગુન્હેગાર ગણાઈને મારે તેમાંથી બાતલ થવું, એ પણ માફ માફ ભાગ્યસ્તો ! ” એમ કહી રામબાઈએ આંસુ લૂછ્યાં.

રતિશંકર કાંઈ બોલી શક્યો નહિ. સાસુને પોતાના શબ્દોથી માફ લાગ્યું છે એમ તે સમજ્યો. અને શું કરવું તેના વિચારમાં પડ્યો. દુષ્ટ ભટજીનું મન મનાવવાને તેને નિરર્થક લાંચ આપવાને તેનું દિલ કબૂલ કરતું નહોતું તેમ જ પાસે પૈસાની કાંઈ બેગવાઈ પણ નહોતી અને બે ન અપાય તો જૂના મતનાં સાસુને માફ લાગતું હતું ! ‘ મુડી વચ્ચે સોપારી ’ ના જેવી સ્થિતિમાં રતિશંકર આવી પડ્યો. રામબાઈ જમાઈ સાથે વધુ વાતચીત નહિ કરતાં ત્યાંથી ઉડીને ભટજીની પાસે ગયાં.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

મોઢું પેટ અને મોઢું મોઢું !

નૌતમલાલના ઘરમાં જ્યાં બટજીને ઉતારો આપ્યો હતો ત્યાં મચ્છર માંકડની છત હીક હતી, તોપણ મોઢકના કેફથી રામભટની નિદ્રાને તે મચ્છર માંકડ જરા પણ હરકત કરી શક્યા નહિ. રામબાઈ આંખો લૂછતાં લૂછતાં બટજીની પાસે આવી પહોંચ્યાં, ત્યારે બટજી નિદ્રામાંથી જાગીને આંખો ચોળતા બેઠા હતા. મીઠા મોઢકથી મીઠું બનેલું લોહી પીવાને ગોઠ્યામાં ઉભરાઈ નીકળેલા માંકડ ઉતાવળે ઉતાવળે પલાયન કરી જતા હતા અને મચ્છરનું ટોણું તો નજીકમાં ગણગણ ક્યેં જતું હતું ! રામબાઈ આવીને બટજીની પાસે બેઠાં અને બોલ્યાં : “ જુઓ, બટજી મહારાજ ! આ કિશોરી અને રતિશંકર તો તમારાં છોકરાં કહેવાય ! તેમના ઉપર તમારે દયા રાખવી જોઈએ. હું ખરું કહું છું કે રતિશંકર દારૂ પીએ તેવા નથી અને તે તો દારૂવાળાની દુકાનમાં નોકરી લેવા માટે જ ગયેલા; પણ મારી કિશોરીએ ના કહી એટલે તે નોકરીમાં પછી તે રહ્યા નહિ. હવે આ વાત ન્યાતની પાસે કહેવી અને તેમને નિર્દોષ દરાવવા તે સધળું તમારા હાથમાં છે. ”

બટજી પેટ ઉપર હાથ ફેરવતા બોલ્યા : “ રામબાઈ ! તમે તે કાંઈ ગાંઠાં છો કે શું ? પણ રતિશંકરે દારૂ પીધો નથી તેવી મારી ખાત્રી થયા વિના મારાથી ન્યાતની આગળ એવું અસત્ય વચન કહેવાય જ કેમ ? સત્યેન ધાર્યેતે પૃથ્વી સત્યેન તપેતે રાવે : એવું પ્રમાણસિદ્ધ વચન છે; હું જ્યારે અસત્ય બોલું ત્યારે દુનિયાં પાતાળમાં ન પેસી જાય ? ! ”

“ ત્યારે તમારી ખાત્રીને માટે આપણે એ દારૂવાળાની દુકાને જઈએ અને દુકાનના માલીકને પૂછીને ખાત્રી કરીએ ! ” રામબાઈએ કહ્યું.

“અરેરે ! તમારી બુદ્ધિ પણ બ્રહ્મ બની ગઈ છે કે શું ? આપણે દારૂવાળાની દુકાન સામે નજર કરીએ તોપણ સો કાશીયાત્રા જેટલું પાતક લાગે, તો ત્યાં જવાય જ કેમ ? અને દારૂવાળાની સાથે વાતચીત કરીએ તો તો પાતકનો પાર જ ક્યાં રહ્યો ? ન પચ્ચેત મથપી કુલ્લમ્ એટલે દારૂ પીનારનું મ્હેં પણ ન જોવું એવું એરંડ સંહિતામાં એરંડ ઋષિએ કહ્યું છે !”

“ત્યારે આપણે તેને અહીં બોલાવીને પૂછીએ અને રતિશંકર બાબત ખાત્રી કરીએ !”

“નહિ, નહિ, એમ પણ કેમ બને ? તેથી પણ પાતક લાગે. તેની સાથે તો આપણાથી વાત જ ન થાય.” બટજીએ કહ્યું.

“જો વાત જ ન થાય તો પછી તમારી ખાત્રી કેવી રીતે કરી આપવી ?” રામબાઈએ અકળાઈને પૂછ્યું.

“કેવી રીતે ખાત્રી કરી આપવી તે શોધી કાઢવાનું કાંઈ માફે કામ નથી. તે કામ તમારું છે માટે તમે ગમે તેમ કરો. હું તો ચીઠ્ઠીનો ચાકર છું—ન્યાતનો હુકમ બજવવા આવ્યો છું; આજ્ઞા ગુરુનામવિચારણીયા એવું પ્રમાણસિદ્ધ વચન છે, માટે મારે ન્યાતની આજ્ઞા ઉઠાવવી જોઈએ !”

રામબાઈએ નિસાસો નાંખીને કહ્યું : “બટજી ! અમારો અને તમારો જૂના વખતનો સંબંધ અને તમે આમ આડા ચાલો તે ઠીક નહિ; તમને દક્ષિણા જોઈતી હોય તો એમ કહો, પણ જરા મોટું પેટ રાખતાં શીખો !”

‘દક્ષિણા’ નું નામ સાંભળતાં બટજી ખુશ ખુશ બની ગયા ! મ્હેંમાં ગીલીપીચી થઈ અને રામબાઈ ન કળી જાય તેવી રીતે જરા સ્મિત સ્ફુરી આવ્યું. મનમાં વિચાર્યું : “હાં, હવે બરાબર દાવ ઠેકાણે આવ્યો છે ! અત્યારસુધી રાંડ ઠેકાણે આવી નહોતી તે હવે બરાબર સપડાઈ છે;

હું પણ થોડે ધરાઉં તેવો ક્યાં છું ?” એમ વિચાર કરીને ભટજી બોલ્યાઃ
 “રામબાઈ ! શું હું મોટા પેટનો નથી ? એ તો તમારો જન્માઈ ગરીબ
 એટલે જ ત્રણ શેરના લાડુથી ચલાવ્યું; નહિતો સાત શેર આટાનો
 મોઢક રામભટ ઘણીએ વાર જમ્યા છે ! અને બ્રાહ્મણને જન્માડીને દ-
 ક્ષિણા આપવી જોઈએ એ તો પ્રમાણસિદ્ધ વચન છે !”

“ના, ના, ભટજી ! હું કાંઈ બહુ જમવામાં મોટા પેટની વાત કરતી
 નથી; પણ કહું છું કે જરા ઉદાર દિલના થાવ અને રતિશંકર જેવાની
 તરફ દયાભાવ રાખો. દક્ષિણા તો તમને આપીશું, પણ ન્યાત પાસે ત-
 મારે અમારૂં કામ પાર ઉતારવું પડશે !”

ભટજી હર્ષમાં આવી જતા બોલ્યાઃ “અરે રામબાઈ ! શું તમે મને
 લૂણહરામ સમજો છો ? હું તમારી દક્ષિણા લેધને પછી તમારી વિરૂદ્ધ
 થઈ એવો નીચ બુદ્ધિવાળો નથી હોં ! તમારો બેડો પાર કરી દઉં; પણ
 હા, મારું પેટ જેમ મોટું રાખવાનું તમે કહો છો તેમ મારું મ્હોં પણ
 મોટું છે !”

“તમને શું આપીએ તો સંતોષ પામે તે કહોને !”

“અધિકસ્થાધિકં ફલમ્ એવું પ્રમાણસિદ્ધ વચન છે, એટલે જેમ
 વધુ આપશો, તેમ વધુ સંતોષ પામીશ !” ભટજી બોલ્યા.

“એ તો ફીક પણ જીવોને વધુ આપવાની શક્તિ તે ક્યાંથી હોય ?
 રતિશંકરની પાસે તો અત્યારે કાંઈ આપવા જેવું નથી. અત્યારે હું આ-
 પીશ ત્યારે ચાલશે, મારે તમે તમારે મ્હોંએ કહો એટલી જોગવાઈ
 કરીએ !”

“ત્યારે ‘સવા’ આંકડો શાસ્ત્રમાં પવિત્ર કલ્પો છે તો તમારે સવાસો
 રૂપિયા મને આપવા એટલે રતિશંકર ન્યાત પાસે નિર્દોષ ફરી ચૂક્યો સ-
 મજવો; તેમ નહિતો તેનો દોષ એવો છે કે હજાર રૂપિયા ખર્ચાને તી-

ધ્યાના કરશે તોપણ પાવન થઇ શકશે નહિ. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે ન મથે ન ચ મૈથુને એટલે મધ પીવામાં અને મૈથુન સેવવામાં નાનો દોષ નથી પણ મોટો દોષ છે માટે જેવો દોષ તેવું તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત અને તેવું ખર્ચ પણ સમજવું ! ”

‘ સવાસો ’ નો આંકડો સાંભળતાં તો રામબાઇ ગભરાઇ ગઈ ! તેણે રામભટ્ટને મનમાં ઘણીએ ગાળો દીધી પણ પછીથી આજીજી કરતાં કહ્યું : “ ભટજી ! જરા વિચાર તો કરો કે સવાસો રૂપિયા તમને ક્યાંથી આપવા ? વળી રતિશંકર નિર્દોષ છે છતાં તમને રૂપિયા આપવાના છે તે તમારું મન મનાવવાની ખાતર જ ! ”

“ ઠીક, ઠીક, ” ભટજી ડોળા ધુરકાવતા બોલ્યા : “ જા, નિર્દોષ હોય તો ન્યાતની પાસે ખાત્રી આપજો ! આ તો તું ગરીબ છે, નહિતો આવો ગુન્હો હોય તો સવા હજાર રૂપિયા પડાવ્યા વિના રહું નહિ ! તું મને ઓળખે છે ? સાત શેરનો લાડુ જમનાર હું મોટા પેટનો અને મોટા મ્હોંનો આહાણ છું ! તારી સવાસો રૂપૈડી તે શા હિસાબમાં છે ? લાલા પટેલને જરા પૂછી આવ કે ગામની ઢેયડી સાથે ફક્ત ખેતરમાં વાતચીત કરી હતી, તેટલામાંએ મેં કેવો કાગનો વાધ કરીને સાતસો રૂપિયા પડાવ્યા હતા ? ! તું મને જેવો તેવો ન સમજતી હોં, ધાંડે તો પાર કરું અને ન ધાંડે તો સવા લાખ સોના મહોરો લેતાં છતાંએ છૂટકો ન કરું ! વિપ્રવાક્યં જનાર્દનં એ ધ્યાનમાં રાખજો હોં ! ” ભટજીએ રામબાઇને ખૂબ દમ ભરાવ્યો અને એ ભોળી સ્ત્રી ગભરાટમાં પડી. રામભટ્ટનું મ્હોં ભર્યા વિના પોતાના જમાઇના માથા ઉપરનું આળ દૂર થશે નહિ એમ તે ગિચ્ચારીએ ધાર્યું અને ભટજીને હાથ જોડીને ઘણુંએ કરગરી પણ ભટજી એક ટીણાને ખે થયા નહિ ! સવાસો રૂપિયા પોતાની એક કંડી વેચીને આપવનો રામબાઇએ ડરાવ કર્યો અને રતિશંકરથી પણ એ વાત ગુપ્ત રાખી.

રામબાઈએ ભટજીને સવાસો રૂપિયા આપવાના ઠરાવીને આ ઝગડાની પતાવટ કરી ખરી, પણ એ વિધવા ડોશીનું હૃદય સવાસો રૂપિયાના ભવિષ્યમાં થનારા વિયોગથી ભડભડ બળતું હતું ! એક વાર એમ પણ થઈ ગયું કે “બળી આ ન્યાત અને બળી આ જાત ! સૌ પેટભર એકઠા થયા છે અને અમ સરીખાં ગરીબોને હેરાન કરે છે ! પણ શું કરીએ ? ન્યાત જાતમાંથી કાંઈ બ્રહ્મ થવાય છે ?” આમ વિચારી બિચારી રામબાઈએ મનને શાન્ત કર્યું અને રતિશંકરની પાસે આવી. રતિશંકર તો ભટજીના પ્રપંચનાટકથી કેવળ બહાવરો બની ગયો હતો અને આખો દિવસ એક ચટાઈ ઉપર વિચારમાં જ બેસી રહીને ગાળ્યો હતો.

બીજે દિવસે સ્થવારની ગાડીમાં રામબાઈ અને ભટજી પાછાં પોતાને ગામ જવાને તૈયાર થયાં. રામબાઈએ રતિશંકરને ઘેરથી નીકળતાં નીકળતાં કહ્યું : “જુઓ રતિશંકર ! જેમ તેમ કરીને આ ભટજીનું મન મનાવ્યું છે અને હવે ન્યાત એકઠી થશે, ત્યારે ભટજી તમને નિર્દોષ ઠરાવશે; પણ હું કાગળ લખું એટલે તમે જરૂર ત્યાં આવજો, કારણકે તમારી નિર્દોષતા બાબત ન્યાતની ખાત્રી કરી આપવી પડશે ! સમજ્યાને ? જરૂર આવજો હોં ! હવે વાતને બહુ ચોળીને ચીકણી કરવામાં માલ નથી, એટલામાં જ સમજજો.”

“પણ એ ભટજીનું મન તમે કેવી રીતે મનાવ્યું છે તે તો તમે કહેતાં જ નથી ! હું એ હરામખોરને એક પાછ પણ લાંચની આપનાર નથી, એ ધ્યાનમાં રાખજો; ભલે હું ન્યાત બહાર રહું !”

“તમારે તેનું શું કામ છે ? તમારે કાંઈ આપવું નહિ પડે, પછી શી હરકત છે ? પણ હું તમને કાગળ લખું એટલે આવજો હોં !”

“વાર, આવીશ; અને પહોંચ્યાના ખુશખબર લખજો.” સાસુ જમાઈ છૂટાં પડ્યાં. ભટજી શુભં ભવતુ કલ્યાણં ભવતુ એવો આશીર્વાદ આ-

પીતે ખાંધે ખડીઓ નાંખી, કમ્મરપર અમોઠિઉ ખાંધી ચાલ્યા. ચાલતાં ચાલતાં બોલ્યા: “રતિશંકર ! તું કાંઈ શીકર કરીશ નહિ હોં ! તું કેવળ નિર્દોષ છે એમ હું ન્યાતને કહીશ એટલે કાંઈ થનાર નથી ! તું તારે સો મણુની તળાઈમાં સૂઈ રહે ! સંઘયાત્મા વિનશ્યતિ એવું પ્રમાણુસિદ્ધ વચન છે માટે હવે તારી ફત્તેહ ત્રિષે કાંઈ ભય કે સંશય રાખીશ નહિ !”

“વાર !” રતિશંકરે ઉત્તર આપ્યો અને સાસુ તથા ભટ્ટને પોળ સુધી વળાવીને પાછો ઘેર આવ્યો. ગઈ કાલે ભટ્ટના ઝગડામાં આખો દિવસ ગુમાવ્યો હોવાથી નોકરી પર જવાયું નહોતું તેમ જ તે માટે શેઠની રજા પણ લેવાઈ નહોતી. આથી રતિશંકર જરા વહેલો જમીને શેઠના ખંગલા તરફ રવાના થયો. શેઠ તરફથી આવે કાંઈ નવીન વર્તમાન જાણવામાં આવશે એમ તે ધારતો હતો કારણકે શેઠ નડિયાદથી પાંચા ફર્યા પછી તે અત્યારે પહેલવહેલો જ મળનાર હતો.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

નાસીપાસ !

મનોરમા શેઠાણીના ક્રોધનો ભોગ થઈને રતિશંકર ખંગલામાંથી ચાલ્યો ગયો તે જ વખતે તે ગરીબ બ્રાહ્મણ યુવકના નસીબ ઉપર પડેલ ફરી વળ્યો હતો. અધર્મ કર્મમાં પડવાથી સાઈ પરિણામ નથી આવતું એવો અનુભવ રતિશંકરને લોંગ સાહેબવાળા બનાવથી મળી ચૂક્યો હતો. એટલે તેનું મન શેઠાણીની લાલચ કે દાબને વશ થયું નહિ અને તે અડગ જ રહ્યો. રતિશંકરે પોતાની મેળે માની લીધું કે શેઠાણી તથા શેઠે મળીને પોતાની પરીક્ષા કરી હશે, પરન્તુ વસ્તુતઃ તેવું કાંઈ નહોતું. પાતિવ્રત્યને, પોતાની ચોખ્ખતાને અને ધર્મ-અધર્મને નહિ સમજનારી વિકા-

રચુક્ત મનવાળી ખીજ યુવતીઓના જેવી જ મનોરમા પણ હતી અને રતિશંકર તરફની નિરાશાથી તે ખરેખર ઉશ્કેરાઈ ગઈ જ હતી. ખીજે દિવસે સહવારે શેઠ નડિયાદથી આવ્યા અને શેઠાણીએ રતિશંકરની અનિષ્ટ ચાલચલગત માટે કૃત્રિમ વાત ઘડી કાઢીને શેઠને ભંભેર્યા ! રતિશંકર પોતાની દુર્વાસનાને સમજી ગએલો હોવાથી તેને વધુ વખત પોતાની નોકરીમાં રહેવા દેવો એ મનોરમા શેઠાણીને પોતાની ગેરઆખર કરવા જેવું જણાયું અને તેથી શેઠને સૂચના આપી કે “ એવા માણસને આપણી નોકરીમાં રાખવો જોઈએ નહિ. ”

નરોત્તમદાસ શેઠને પોતાની પત્નીએ કહેલો વૃત્તાંત નહિ માનવાનું કાંઈ કારણ નહોતું, તોપણ શેઠ ઉતાવળી પ્રકૃતિના ન હોવાથી તે આખત કાંઈક તપાસ ચલાવવાનો વિચાર કર્યો. શેઠાણીને “ ઠીક છે, એમ ક-રીશું ” એવો જવાબ આપ્યો અને “ રતિશંકર ક્યારે આવે અને હું તેને પૂછી જોઉં ” એવો વિચાર કરતાં શેઠ રતિશંકરની રાહ જોવા લાગ્યા. “ અંગ્રેજી ભણેલો એક બિચારો ગરીબ અને વિનયશીલ યુવક માત્ર એ ત્રણ દિવસના સહવાસમાં આટલું ઉછાંછળું વર્તન ચલાવે એવો શું તે મૂર્ખ હશે ? ” એવો વિચાર કરતાં શેઠ મનમાં અરબડ્યા : “ કદાચ રતિશંકર ખરાબ વર્તનવાળો હોય એમ હું દલીલની ખાતર માનું; પણ તે એટલો મૂર્ખ હશે કે એ ત્રણ દિવસની નોકરીમાં તે પોતાનો ખરાબ સ્વભાવ બતાવવામાં આટલો બધો ઉતાવળો બની જાય ? જરા વિચારવા જેવી બાબત છે ! ”

બાર વાગ્યા, શેઠને મીલમાં જવાનો વખત થયો પણ રતિશંકર હજી આવ્યો નહોતો એટલે શેઠ તેની રાહ જોતા બેઠા. એ વાગ્યા સુધી રાહ જોઈ પણ રતિશંકર આવ્યો નહિ. ટેલીફોનદ્વારા મીલમાં પૂછાવ્યું કે “ આજે મીલમાં શેઠનું કાંઈ ખાસ કામ છે ? ” જવાબ આવ્યો કે “ કાંઈ

ખાસ કામ નથી; થોડા કાગળોમાં સહીઓ કરવાની છે તે અંગણે મોકલી શકાશે.” હવે શેઠ નિરાંતે રતિશંકરની રાહ જોતા બેઠા. ચાર વાગ્યા. મીલમાંથી માણસ આવીને ક્રેટલાક કાગળોમાં શેઠની સહીઓ કરાવી ગયો. પણ હજી રતિશંકર તો બિલકુલ આવ્યો જ નહિ ! શેઠને બહેમ પડ્યો કે જરૂર રતિશંકરે કાંઈ ગુન્હો કર્યો હોવો જોઈએ.

પાંચ વાગવાનો વખત થવા આવ્યો એટલે શેઠાણી નિદ્રામાંથી નિવૃત્ત થઈને દીવાનખાનામાં આવ્યાં. શેઠને જોઈને આશ્ચર્ય પામતાં કહ્યું : “કેમ ? આજે મીલમાં નથી ગયા કે શું ?”

“ના, હું પેલા રતિશંકરની રાહ જોતો બેઠો છું. પણ આજે તો તે આવ્યો નહિ !”

“કેવી રીતે આવે ? પોતાનું કાળું મુખ તે કેવી રીતે બતાવી શકે ?” શેઠાણીએ ટકોર મારતાં કહ્યું : “અને તેની રાહ જોવાની શી જરૂર છે ? નોકરને કહીને જાવ કે તે હરામખોરને અગીચામાં પેસવા જ ન દે.”

શેઠનો રતિશંકર ઉપરનો બહેમ વધારે દઢ થયો. ઘરે રામભટ્ટની મ્હોંકાણમાં ગોઠાઈ રહેવાથી રતિશંકર નોકરીપર હાજર રહી શક્યો નહિ, તેથી અહીં તેની તે જ દિવસની ગેરહાજરી શેઠના મનના બહેમને દઢીભૂત કરવાના કારણરૂપ થઈ પડી. સાંજ પડતાંસુધી શેઠે રાહ જોઈ પણ રતિશંકર ન જ આવ્યો. રાત્રે રામોશીને બોલાવીને શેઠે કહ્યું : “પેલો રતિશંકર હવેથી આવે તો તેને અગીચામાં પેસવા દીધા વિના જ પાછો કાઢજો અને આ ચીડી આપજો.” એમ કહી શેઠે એક ચીડી લખીને રામોશીને આપી.

*

*

*

*

*

મંગળવારના બપોરના અગીઆર વાગતાં સુમારે રતિશંકર ઉતા-

વળે પગથે આવી પહોંચ્યો. શેઠના હુકમને અનુસરીને રામોશીએ તેને અંદર જતાં અટકાવ્યો અને કહ્યું કે “ તમને અંદર જવા દેવાની શેઠે મનાઈ કરી છે ! ”

રતિશંકર ચમક્યો. આમ થવાનું કારણ શોધી વાળતાં તેને વાર થઈ નહિ. “ નોકરીમાંથી પણ રજા છે ” એવા શબ્દો શેઠાણીએ કહ્યા હતા, તે જ શબ્દો શેઠાણીએ શેઠને મ્હોંએથી પણ કઢાવ્યા હશે એવી તેની ખાત્રી થઈ. જે બનાવને તે અત્યારસુધી પોતાની વૃત્તિની પરીક્ષા-તુલ્ય માનતો હતો તે જ બનાવ પોતાની ધારણાથી ઉલટો નીવડ્યો અને દુર્ભાગ્યને યોગે એક વાર મળેલી નોકરી પણ હાથમાંથી ગઈ ! તેણે રામોશીને કહ્યું : “ વાર, પણ મારે શેઠને રૂપરૂમાં મળીને કેટલીક વાતચીત કરવી છે માટે મને અંદર જવા દે. શેઠનો હુકમ થશે તો હું તરત જ પાછો ફરીશ. ”

“ મને તેવો હુકમ નથી, માટે લાચાર છું. એમાં શેઠની સાથે શું વાતચીત કરવાની હતી વળી ? ” રામોશીએ કહ્યું.

“ મને નોકરીમાંથી સામાટે રજા આપવામાં આવી છે તે તો મારે જાણવું જોઈએ ! ” રતિશંકરે કહ્યું.

“ હા, હું જૂલી ગયો હતો; લ્યો, શેઠે આ ચીઠી તમને આપવાનું પણ મને કહ્યું હતું. તે ચીઠીમાં તેનું કારણ લખ્યું હશે એટલે શેઠને મળવાની તમને જરૂર નહિ રહે. ” એમ કહી રામોશીએ પોતાની પાંચડી-માંથી ચીઠી કાઢી આપી અને રતિશંકરે તે વાંચી :

મી. રતિશંકર !

માત્ર ત્રણ દિવસની જ નોકરીમાં તમે તમારું ઉછાંછળું વર્તન દેખાડી આપ્યું, એટલી હદસુધીની તમારી મૂર્ખાઈ જોઈને મને નવાઈ લાગી છે; જોકે તમે તમારું નીચ વર્તન વહેંચું દેખાડી આપ્યું છે તેથી મને તો

લાભ થયો છે કે તમારાથી મને વધારે વાર સહન કરવાનું રહ્યું નથી. પણ હવે હશે, કોર્ટની દેવડીએ ચડાવી તમારા જેવા ગરીબ બ્રાહ્મણને હેરાન કરવા જેટલો કૂર થતાં મને મારી દયાળુ વૃત્તિ અટકાવે છે અને તેથી હું તમને મારી નોકરીમાંથી રજા આપવા ઉપરાંત કાંઈ વધારે શિક્ષા કરતો નથી.

લી. શેઠ નરોત્તમદાસ.

ચીડી વાંચીને રતિશંકર બહેબાકળો બની ગયો. શેઠાણીએ પોતાની વિરુદ્ધમાં શેઠના કાન ભભેરવામાં કાંઈ ન્યૂનતા મૂકી નહિ હોય અને તેને જ પરિણામે આજે પોતે નોકરી મેળવવામાં એક વાર વધારે નાસીપાસી મેળવે છે એમ તે સમજ્યો. ઉતરી ગએલે ચહેરે, શેઠને મળવાની ઇચ્છા દર્શાવ્યા વિના રતિશંકર એક ઉષ્ણ નિઃશ્વાસ નાંખી ઘર તરફ પાછો ફર્યો. આકાશમાં મધ્યાહનનો સૂર્ય પ્રચંડ જ્વાળાઓવડે અગ્નિ વર્સાવતો હતો અને નાસીપાસીની જ્વાળા રતિશંકરના હૃદયને ઢગ્ધ કરતી દુર્ભાગ્યના દોષને ખીલવતી હતી. રતિશંકરની મનોમાળા ફરવા લાગી:

“આ વિચિત્ર બનાવોમાંથી હવે હું ક્યારે નિવૃત્ત થઈશ અને ક્યારે ધંધે ચડીશ ? દુર્ભાગ્યે એવા એવા સંયોગો ગોઠવાઈ જાય છે કે જેથી મને નાસીપાસી જ મળે અને દુઃખ પછી દુઃખ આવ્યાં જ કરે ! લોંગ સાહેબ સાથેના વ્યવહારમાં મારી ભૂલ થઈ અને એક સારી નોકરી ગુમાવી. દારૂવાળાને ત્યાં નોકરી મેળવવા જતાં ઇંદ તૃતીયમ્ જાગ્યું. નરોત્તમદાસ શેઠ માયાળુ હોવા છતાં સ્ત્રીકથનથી ભરમાયા અને મેં નોકરી ગુમાવી ! દુનિયામાં ધર્મનો જય થતો હશે કે અધર્મનો તે વિષે પણ હવે મારા ચિત્તમાં શંકા ઉત્પન્ન થાય છે. લોંગ સાહેબને ત્યાં હું અધર્મ તરફ આકર્ષાયો અને તેથી હું નોકરી મેળવવામાં નાસીપાસ થયો, તે તો સ્વાભાવિક હતું; પરંતુ અહીં અધર્મની લાલચ છતાં હું ધર્મથી ડગ્યો નહિ, તોપણ મળેલી

નોકરી મેં ગુમાવી ! અહીં તો ધર્મનો પણ પરાજય થયો ! ઓ પ્રભુ ! આ મુશ્કેલ સંયોગોની ઘટમાળા ક્યા નિયમને અનુસરીને કર્યા કરતી હશે તે કાંઈ હું સમજી શકતો નથી ! આ સધળો દોષ દુર્ભાગ્યનો જ હોય, તો હે પ્રભુ ! હવે તો તેનો તું અંત આણુ. આ મારા જેવા ગરીબ બ્રાહ્મણના પ્રારંભના સંસારમાં સંખ્યાબંધ મુશ્કેલીઓનો વરસાદ વરસાવતો બંધ થા !

“ નોકરી મેળવવા માટેનાં કાંકાં તો પુનઃ મારવાનાં જ રહ્યાં છે, પણ હું નિષ્કલંકિત હોવા છતાં નરોત્તમદાસ શેઠની આંખમાં કલંકિત દેખાયો છું તે મને બહુ લાગી આવે છે. શેઠને ખરી વિગતથી જાણીતા કરવાને હવે મારે શું કરવું ? અત્યારે જો હું તેમને મળ્યો હોત તો સધળું કહી દેત, પણ શેઠને માફ મેં જોવાની જ ઇચ્છા ન હોય તેમ જણાય છે ! ” એમ વિચારતાં તેણે પોતાને નોકરી મેળવી આપનાર મિત્ર શ્રીજમોહનને મળવાનું ઉચિત માન્યું. તુરત તે મીલમાં ગયો અને શ્રીજમોહનને મળ્યો. તેને એક બાળુએ બોલાવીને પોતાને માથે ગુજરેલી આફતનો સધળો વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો અને કહ્યું : “ ખરેખર, શ્રીજમોહન ! આ તો ધર્મ કરવા જતાં માથે ઘાડ આવી પડી છે; હવે શેઠને ખરી વિગત જણાવવા માટે શું કરવું ? તું તેમાં કાંઈ મદદ કરી શકીશ ? ”

શ્રીજમોહન નિઃશ્વાસ નાંખીને બોલ્યો : “ રતિશંકર ! તેં ધર્મમાં અડગ રહેવાનું કામ તો ઉચિત જ કર્યું છે, પણ આવા સંયોગમાં યુક્તિપુરસ્કર કામ લેવું જોઈએ તે તને આવડ્યું નથી ! પણ તેમાં તારો વાંક નથી; તું બિચારો હજી નિશાળની છાંદગી પૂરી કરેલો એક નિશાળીયો જ છે અને તારામાં સંસારદક્ષતા ન હોય તે સ્વાભાવિક જ છે. જો તને યુક્તિ અજમાવતાં આવડી હોત, તો શેઠાણીના ક્રોધનો ભોગ થઈ પડત નહિ, તને નોકરી ગુમાવવાનો વખત આવી પહોંચત નહિ, શેઠની નજર

રમાં તારી પવિત્રતા વધારે સારા રૂપમાં દેખાત અને વળી તારી નીતિને તું પવિત્ર રાખી શકત ! શેઠાણીના સહવાસમાં તું જે મુશ્કેલ સંયોગોમાં સપડાયો હતો તે સંયોગોમાંથી છટકી જવાને તે યુક્તિ તને કામ લાગત અને તેનું પરિણામ તારા લાભમાં આવત; પણ તેં તો ધર્મનો દાંડિયો પકડી રાખવાની એક જ ખુદ્દિથી આ કામ લીધું અને યુક્તિનો આશ્રય ન લીધો તેનું જ આ દુષ્ટ પરિણામ તને ભોગવવું પડે છે ! હવે સધળો મામલો બગડી ચૂક્યો છે. ખરી વિગત શેઠને જાહેર કરવી તે પ્રકારની હિંમત મારે માટે નાશકારક થઈ પડે. જેવી તારી ગતિ થઈ એવી મારી ગતિ થાય ! માટે આ બાબતમાં હું તને કાંઈ મદદ કરીશ નહિ. મને માફ કર. ”

“ હશે, પણ અત્યારે હવે હું નરોત્તમદાસ શેઠની નોકરીમાં નથી અને નોકરી વિના હું ચલાવી શકું તેમ નથી, તો બીજે ક્યાંય નોકરીની સગવડ થાય તેમ છે ? ”

થોડી વાર વિચાર કરીને બીજામોહન બોલ્યો : “ હાલમાં તો ક્યાંય તારા લાયક નોકરી નથી; મીલમાં એકાદ બે જગ્યા છે, પણ શેઠની તારા પર અકૃપા થઈ એટલે તે તારા કામની નહિ; બીજે ક્યાંય તે માટે તજવીજમાં રહીશ. ”

રતિશંકર ધર તરફ પાછો ફર્યો. હવે નોકરી મેળવવાને માટે શું ઉપાય લેવો તેનો મોટો વિચાર થઈ પડ્યો. પોતે નોકરીમાંથી નીકળી જવા પામ્યો છે તે ખબર જ્યારે કોમળ હૃદયની કિશોરી જાણશે, ત્યારે તેના અંતરને કેટલું દુઃખ થશે તે વિષે વિચાર કરતાં રતિશંકર મોટા ગભરાટમાં પડ્યો.

પ્રકરણ ૧૪ સું.

‘ નોકરી ’ ‘ નોકરી ’ ની ઝંખના !

રતિશંકર ઘેર આવ્યો. કિશોરીને પોતાના સ્વામીને આજે ઘેર વહેલા આવેલા જોઈને નવાઈ લાગી અને વહેલાં આવવાનું કારણ પૂછ્યું, પણ હતાશ બની ગયેલા રતિશંકરમાં જવાબ દેવાની પણ આય રહી નહોતી ! કિશોરીની પૃચ્છાનો કાંઈ જવાબ નહિ આપતાં તે કપડાં ઉતારીને શેતરંજ પાથરી તે પર પડ્યો. કિશોરીના મનમાં કાંઈક અમંગળ શંકાને સ્થાન મળ્યું અને તેણે પુનઃ પૂછ્યું : “ કેમ આજે વહેલા આવ્યા ? શરીરે કાંઈ અસુખ છે ? ”

“ કિશોરી ! ” રતિશંકર રડતાના જેવા અવાજે બોલ્યો : “ ખરે-ખર ! આપણું ભાગ્ય જ ફરી વળ્યું છે, નહિતો મારે માથે આવાં સંકટ ન પડે ! અરેરે, શું મારા જેવા સઘળા નોકરી શોધનારાઓની આવી જ દશા થતી હશે ? ”

“ પણ શું થયું છે તે તો કહો ! શું શેઠને તમારું કામ પસંદ નહિ આવવાથી તેમણે રજા આપી ? ”

“ અરે નહિ, અહીં તો વળી બીજો જ એક વિચિત્ર મામલો મચ્યો હતો. ” એમ કહી રતિશંકરે મનોરમા શેઠાણી સાથેના પરિચયની અને શેઠે પોતાને નોકરીમાંથી રજા આપ્યાની સઘળી વાત દુઃખમિશ્રિત સ્વરે કહી સંભળાવી. કિશોરી પણ તે સાંભળીને થોડી વાર અવાચ્ય બની રહી. પતિનું શીલવ્રત ગમે તેવી સ્ત્રીને પણ હમેશાં પ્રિય હોય છે. સ્વામીની પોતા પ્રત્યેની એકનિષ્ઠાની જિજ્ઞાસુ સ્ત્રી હમેશાં સ્વામીમાં રત રહીને આનંદ પામે છે. કિશોરી સમજી ગઈ કે એકપત્નીવ્રત પાળીને પોતાના શીલને સાચવવા જતાં સ્વામીને નોકરી ખોઈ દુઃખી થવાનો સમય

આવ્યો હતો. તેણે પતિને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું: “આપણું ભાગ્ય આડું છે એ તો ખરું, પણ હશે, તેને માટે કાંઈ દુઃખ લાવવું નહિ. તમે ધર્મ સાચવવામાં દઢ રહ્યા અને તેથી તમારે માથે આક્રમ આવી તે બલે આવી. ઇશ્વર કાંઈ ગાંડો નથી કે ધર્મને શરણે જનારાઓને હમેશાં દુઃખી જ કરે; આજે નહિ તો કાલે આપણે પુનઃ સુખનો સૂર્યોદય થએલો જોઈશું. શી ખબર કે તમને વધારે સારી નોકરી મળવાની હશે, તો તેથી જ તમને આ નોકરીમાંથી છૂટા થવાનું ઇશ્વરે નિર્માણ કરી રાખ્યું હશે તો? માટે તેને માટે મનમાં કાંઈ દુઃખ લાવશો નહિ!”

કિશોરીના આશ્વાસનથી રતિશંકરનું ચિત્ત કેટલેક અંશે શાન્ત થયું. તે એક નિઃશ્વાસ નાંખીને બોલ્યો: “પણ બહાલી! અહીં ધર્મ કે અધર્મનું માપ ક્યાં રહ્યું? લોંગ સાહેબ પાસે અધર્મ સેવવા જતાં દુખ પડ્યું અને અહીં ધર્મ સેવવા જતાં નોકરી બોધ! જો મેં મારા શીલની દરકાર કરી ન હોત, તો ખરેખર શેઠાણીનો માનીતો થઈ પડત અને મારો પગાર ઘણો મોટો થઈ જત! પરંતુ હું અધર્મથી ડર્યો અને ધર્મને સાચવી રાખી રહ્યો, તેને પરિણામે મને દુઃખ પડ્યું! મને તો લાગે છે કે દુનિયામાં ધર્મ કે અધર્મનું કાંઈ માપ જ નથી! ધર્મનો આશ્રય લેનારાઓ કરતાં અધર્મીઓ કે ખટપટીયાઓ સંસારમાં વધારે સુખી જોવામાં આવે છે, પછી ધર્મ અધર્મનું માપ ક્યાં રહ્યું?”

ધર્મપ્રિય કિશોરી બોલી: “નાથ! એમ એકદમ ધર્મમાં અશ્રદ્ધાવાળા બનો નહિ! ધર્મ ફળે છે અને અધર્મ પણ ફળે છે. પરંતુ તેનાં પરિણામો માણસોને તુરત મળતાં નથી. ધર્મનો જય તુરતમાં થતો નથી પણ છેવટમાં થાય છે. અધર્મનો અંત દુઃખથી ઘેરાયેલી દશામાં જ આવે છે તેવું શું ઘણી વાર નથી જોવામાં આવતું?”

“એ ઠીક, પણ પુનઃ મારે નોકરીને માટે ફાંફાં મારવાનાં જ રહ્યાં!

હું તો આથી બેઝર બની ગયો છું ! ”

“ એમ કંટાળશે નહિ. બલે તુરત નાહ તો થોડા દિવસ પછી નોકરી મળશે, પણ ગભરાઈ જશે નહિ. જુઓ, હમણું ધરખર્ચને માટે તમારી પાસે કાંઈ બેગવાઈ ન હોય તોએ મુંઝાશે નહિ ! મારી કંઠીને કામમાં લેજો. ”

“ ઠીક છે, બેઘશું, હજી તો કાંઈ જરૂર નથી. પણ એક વાતમાં તારી સલાહ લેવાની છે. નરોત્તમદાસ શેઠની નજરમાં હું કલંકિત જણાયો છું, તે મારા દિલને બહુ દંશ દે છે; માટે મનોરમા શેઠાણીનું સઘળું યોગળ શેઠના જણવામાં આવે અને હું તેમની નજરમાં નિષ્કલંકિત બનું તેમ કરવાને શું ઉપાય લેવો ? મારે કાંઈ હવે તેમની નોકરી બેઘતી નથી, પણ એક વાર તેમની પાસે ખરી વાત તો રજી કરવી જ. ”

“ શેઠની પાસે રૂપરૂમાં જઈને સઘળું કહી દો. ” કિશોરીએ એક સીધો ઉપાય દર્શાવ્યો.

“ શેઠ તો મને મળશે જ નહિ. મને નોકરીમાંથી રજા આપવાને પણ તેમણે માણસને ચીઠી લખી આપી હતી. માણસને મેં ધણુંએ કહ્યું પણ મને બગીચામાં જ પેસવા ન દીધો અને કહ્યું કે અંદર નહિ જવા દેવાનો શેઠનો સખ્ત હુકમ હતો. એટલે હવે શેઠ મારી મુલાકાત મંજૂર રાખે તેવો સંભવ જ રહ્યો નથી. ”

“ તો પછી શેઠ ઉપર એક લાંબો પત્ર લખી વાળો ! તેમાં સઘળું વિસ્તારથી લખજો. એ રાંડને પણ તેના ખોટા કામનો બદલો મળી રહેશે. ” કિશોરીએ શેઠાણી ઉપરના તિરસ્કારયુક્ત ભાવથી કહ્યું.

“ હા, એ યુક્તિ બરાબર છે. શેઠ ઉપર પત્ર જ લખું અને વળી બે શેઠ વિચારશીલ હોવાથી મારી નિષ્કલંકિતતા સમજશે તો પુનઃ મને પોતાની નોકરીમાં રાખશે. ” એમ કહી રતિશંકરે પત્નીની સલાહને મા-

ન્ય રાખી નરોત્તમદાસ શેઠ ઉપર એક પત્ર લખી વાળ્યો. તેમાં પોતાને શેઠાણીએ અંગ્રેજી પત્ર લખવાના ખડાનાથી બોલાવ્યો, નોકર ચાકરને દૂર ખસેડી મેલ્યા, અંગલાને લાઇટથી શણગાર્યો, પોતાની સાથે શેઠાણીએ છૂટ લેવા માંડી, ‘દોસ્તી’ ની ખુલ્લી માંગણી કરી, પોતે ના કહેવાથી શેઠાણી ગુસ્સે થયાં, પોતાને કાઢી મેલ્યો અને નોકરીમાંથી કાઢી મેલવાની ધમકી આપી વગેરે સઘળું વર્ણન વિસ્તાર સાથે લખ્યું અને સાથે સાથે જણાવ્યું કે પુનઃ તમારી નોકરીમાં જોડાવાની ઇચ્છાથી નહિ, પણ હું નિષ્કલંકિત છતાં આપની નજરમાં કલંકિત થઇ પડ્યો છું તે ખરાબ અસર દૂર કરવાની ધારણાથી આ પત્ર લખું છું. પત્ર લખી રહ્યા પછી વળી સાંભર્યું કે પોતે એક દિવસ નોકરીપર હાજર રહ્યો નહિ તેથી શેઠનો વહેમ દઢીભૂત થયો હશે તો ? તે બાબત પણ પત્રના અંતમાં તાજે કલમ કરી કે તે દિવસે મારે ત્યાં મહેમાનો આવ્યા હોવાથી હું આવી શક્યો નહોતો. પત્ર લખીને રતિશંકરે કાર્યેષુ મંત્રી રૂપ કિશોરીને વંચાવ્યો અને કિશોરીએ પત્રને ટપાલમાં નાંખી દેવાની સલાહ આપી. રતિશંકરે તે સલાહનો અમલ કર્યો.

‘પણ હવે હું નોકરી મેળવવાને શું કરું’ એ પ્રશ્ન તે જ ક્ષણે રતિશંકરની દષ્ટિની સામે આવીને ઊભો રહ્યો. વર્તમાનપત્રોમાં ‘જોધએ છે’ ની ઘણીએ જાહેર ખબરો આવતી હતી, પરંતુ તેમાંની કોઇ જગ્યાએ પોતાની નીમણૂક થશે એવો વિશ્વાસ પૂર્વે મળેલા અનુભવ ઉપરથી તે રાખી શકતો ન હતો. બ્રીજમોહન જેવો બીજો કોઇ મિત્ર મળી જાય અને પોતાને અચાનક નોકરી બતાવી આપે એવું જો પાંશરૂં નસીબ હોય, તો હાથમાં આવેલી નોકરી જાય જ કેમ ? અત્યારસુધી નોકરીને માટે કાંઈ મારીને રતિશંકર એટલો કાયર થઇ ગયો હતો કે હવે નોકરી મેળવવાને શું ઉપાય લેવો તે પણ તેને સૂજી શકતું નહોતું ! “વળી પાછો

છાપાંમાં જાહેર ખર્ચો વાંચીને અરજીઓ કંઈ ? ” “ નિશાળના મિત્રોને મળી તેમની સલાહ લઉં ? ” “ ખાનગી ટ્યુશન શોધીને તેથી ચલાવું ? ” “ પોસ્ટ ખાતામાં અરજી કંઈ ? ” “ રેવન્યુ ખાતામાં અરજી મોકલું ? ” એવા એવા અનેક વિચારો કરી વાળ્યા પણ તેની મુંઝાઈ ગએલી મતિ કાંઈ પણ નિશ્ચય ઉપર આવી શકી નહિ. વિચારમાં ને વિચારમાં સાંજ પડી. રતિશંકર બાગસુધી એક લટાર મારી આવ્યો પણ ક્ષીજમોહન જોવો કોઈ મિત્ર મળી આવ્યો નહિ. ઘેર પાછાં ફરીને રાત્રિભોજન કર્યું. રાત્રિના નવ વાગ્યા પહેલાં શોક અને ચિંતાને વશીભૂત થએલો યુવક બિછાનામાં પડ્યો.

સ્વામીની શોકવ્યથા સ્થિતિએ કિશોરીને પણ મોટી ચિંતામાં ડુબાવી હતી. સ્વામીને તુરત નોકરી મળે તે ચિંતા કરતાં કરતાં તેના હૃદયની વધારે મોટી ચિંતા સ્વામીના મુંઝાતા-ગભરાતા-અકળાતા મનની હતી. કિશોરી પોતાના હિંમતવાળા અને ઈશ્વરપર આધાર રાખનારા સ્વભાવથી સ્વામીને ઘણુંએ આશ્વાસન આપતી, તોપણ રતિશંકરનું હૃદય તો ચિંતા અને શોકની જ્વાળાઓથી નિરંતર બળતું જ રહેતું. કિશોરીને આને માટે બહુ લાગી આવતું. અત્યારે પણ સ્વામીને પડી ગએલે વદને નિઃશ્વાસ ઉપર નિઃશ્વાસ નાંખતા જોઈને કિશોરી ધરકામમાંથી સત્તર નવરી પડી અને રતિશંકરને આશ્વાસન આપતી બોલી: “ હુંમાં તમને શિખામણ આપવાનું ગળું નથી પણ કહું છું કે તમે આખો દહાડો ચિંતા જ કેમ કર્યા કરો છો ? હોય, નોકરી ન મળે તો પાંચ દિવસ દુઃખ પણ વેઠવું પડે અને ઘરમાંથી ખાડો પાડીને ખાવું પણ પડે ! પણ તેથી આખો દિવસ હૃદય શમાટે બાળ્યાં કરવું ? તમે આમ બહુ ચિંતા કર્યા કરશો તો તમારું શરીર લથડશે અને ઉલટી એકને બદલે બીજી પંચાત આવી પડશે ! ”

કિશોરીની શિખામણુ રતિશંકર એક ચિત્તે સાંભળી રહ્યો. તેણે કાંઈ પણ જવાબ આપ્યો નહિ. તેને તે શિખામણુ ખરી લાગી પણ માથે દુઃખ હોવા છતાં ચિન્તામુક્ત રહેવા જેવી રતિશંકરની પ્રકૃતિ જ નહિ હોવાથી તે પોતાના શોકને કે ચિન્તાને દૂર કરી શક્યો નહિ. ધણું મનુષ્યો આવા સ્વભાવવાળાં હોય છે. ગમે તેટલી સમજાવણી છતાં તેઓના હૃદય ચિન્તામાંથી મુક્ત થઈ શકતાં નથી. રતિશંકરનું હૃદય પણ તેવું જ કોમળ અને જલ્દી અસર થઈ જાય તેવું હતું.

એ જ પ્રકારની ચિન્તાતુરતામાં રતિશંકર પત્નીના પાસામાં નિદ્રાધીન થઈ ગયો. કિશોરી પણ સ્વામીના નાળુક સ્વભાવનો દુઃખમય વિચાર કરતી નિદ્રામાં પડી. રતિશંકર પોતાના ચિન્તામુક્ત સ્વભાવને લીધે નિરૂપદ્રવી નિદ્રા ભોગવી શક્યો નહિ. મધ્યરાત્રિ થતાં તેનું મગજ ચિત્ર વિચિત્ર સ્વપ્નાંઓથી ભરાઈ ગયું. કોઈ કોઈ વાર સ્વપ્નના ભયંકર પ્રસંગમાં તે ચમકી જતો, કોઈ વાર ડર ખાઈ જતો અને તેનું આખું શરીર કમ્પી ઉઠતું, તો કોઈ વાર તે સ્વપ્નમાં ને સ્વપ્નમાં બકવા મંડી જતો. “ઓ ઓ...પડી ગયો રે-મરી ગયો રે બાપ !” “સાહેબ, ખરેખર હું ધર્મમાંથી નથી ડગ્યો અને આ સઘળું મારી સામે તરફ જ ઊભું કરવામાં આવ્યું છે.” “સાહેબ ! હું ગરીબ માણસ છું-ખાર પંદર રૂપિયાની નોકરી આપશે તોપણ ચાલશે.” “હાય ! હાય ! નોકરી વિના હવે શું કરવું ? બિચારાં ડોશીનેએ ભૂખે મરવા વખત આવશે !” એવું એવું ધણું તે બક્યો. નોકરીની ઝંખનાનાં સ્વપ્નોથી જ તેનું મગજ ભરાઈ ગયું અને “નોકરી” “નોકરી” ના ઉચ્ચારો કોઈ દૂરની ભૂમિમાંથી પોતાના કાન સાથે અથડાતા હોય તેવું તે સ્વપ્નમાં અનુભવવા લાગ્યો. સ્વામીના આ બકારાથી કિશોરી જાગી ગઈ અને તુરત ગભરાઈ, પણ ડરી ગઈ નહિ. “અરેરે ! દુષ્ટ નોકરી મારા પ્રિયતમને નિદ્રામાં પણ સુખ ભોગવવા દેતી

નથી ! ઓ પ્રભુ ! અમ ગરીબોપર હવે જરા નજર કર ! ” એમ દુઃખ પામતી અને પ્રભુપ્રાર્થના કરતી કિશોરીનાં નેત્રાં અશ્રુજળથી ઉભરાયાં અને રાત્રિના અંધકારમાં પોતાની મેળે જ શોષાયાં.

પ્રકરણ ૧૫ સું.

“ સાહેબ ! શેર બાજરી ખાઇ આપના હકમાં દુવા દઇશ ! ”

પ્રભાત થયું કે નોકરીના નામની રહારોળ રતિશંકરના હૃદયમાં ચાલુ થઈ. મ્હોં પડી ગએલું, બુદ્ધિ કટાઇ ગએલી અને મતિ મુંઝાઇ ગએલી, એવી દશામાં આજે તે સહવારમાં જ પોતાના મિત્રોની મુલાકાતે નીકળ્યો. સૌથી પહેલાં શ્રીનમોહનને ત્યાં ગયો, તો એ સહેલાણી સાહેબ બધ્યા જ નહિ ! તેની સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો કે તેમના કોઇ મિત્રને ત્યાં ગયા હશે. ગુજરાત કોલેજમાં પ્રીવિયસનો અભ્યાસ કરતા એક મિત્રને ત્યાં રતિશંકર ગયો. તેનું નામ કનકકુમાર હતું. કનકકુમારે રતિશંકરનો સત્કાર કર્યો અને કુશળ વર્તમાન પૂછ્યા. રતિશંકરે નોકરી નહિ મળવાથી પડતી મુશ્કેલી બાબે કહ્યું અને પૂછ્યું કે “ તમે ક્યાંય તમારા ઓળખીતાઓમાં નોકરીને માટે જગ્યા હોવાનું જાણો છો ? ”

કનકકુમારે કહ્યું : “ ના ભાઈ, હું તો હજી અભ્યાસ કરું છું તે તમે જાણો છો, પણ રતિશંકર ! તમે તમારો અભ્યાસ આગળ કેમ ચલાવતા નથી ? તમને સ્ટેલરશિપ મળી શકશે; કહો તો તેવી તજવીજ હું કરી આપું; પણ ચાર, ચાલને કોલેજમાં, આપણને સાથે અભ્યાસ કરવામાં ગમ્મત પડશે ! ”

“ અભ્યાસ તો કરું, પણ પછી માફ, વાઇફનું અને ડોશીનું પેટ કેવી રીતે ભરવું, તેની ચિન્તાએ કરવી ખરીકની ? અને તેટલા માટે તો અ-

બ્યાસ મૂકીને આ નોકરીની ધાણીએ જોડાવા માટે નીકળ્યો છું!” રતિ-શંકર બોલી રહ્યો, એટલામાં કનકકુમારનો એક મિત્ર આવી લાગ્યો. કનકકુમારે તેનો સત્કાર કરતાં કહ્યું: “વાહરે, મોજલાલ! આજ તો તું ઘણું દિવસે દેખાયો; કેમ કાંઈ નોકરી બહુ સખ્ત મળી છે કે શું?”

“નોકરી તો સખ્ત છે, પણ તું જાણે છેને કે ઘરકામમાંથી નવરો પડું ત્યારે તને મળવા આવુંકની? આજે જરા આ બાબતે નીકળ્યો હતો એટલે વળી તારે ત્યાં આવ્યો; કેમ હીક ચાલે છે ને?”

“હા હીક જ ચાલે છે! ક્યાં તારી પેડે પૈસા કમાવા છે કે હીક-અહીક હોય?”

“પણ અબ્યાસમાં તો હીક છે ને?”

“હા, હજી તો પહેલી ઠર્મ છે! સહેલસપાટા કરીએ છીએ; તું જાણે છે કે આપણને સંસ્કૃતપર જરા હીક ટેસ્ટ છે એટલે ધ્રુવ સાહેબનો કલાક એટેન્ડ કરીએ છીએ; પ્રોઝમાં તો કાંઈ સમજાતું નથી; કહે છે કે થોડા વખતમાં ‘નોટ્સ’ ની બુક છપાનાર છે તે છપાઈ રહેશે એટલે જરા મન દઈને વાંચીશું! બાકી તો બધું અગડંબગડં ચાલે છે!”

“હા બાઈ, તમારા જેવા પૈસાદારને અગડંબગડં પોસાય. પણ આ મિસ્તર કોણ છે?”

“તે મારા એક મિત્ર છે. અમે બન્ને સાથે અબ્યાસ કરતા. હમણાં તે નોકરીની તલાશ કરે છે; કોઈ કેકાણે તારા જાણવામાં જગ્યા છે?”

“હા, દીવાની અને રેવન્યુ ખાતામાં એક એક અરજી મોકલી આપે, થોડા વખતમાં ટીકી લાગી જશે! તું જાણે છે કે હું પણ દીવાની ખાતામાં જ છું ને?”

કનકકુમારે રતિશંકરને કહ્યું: “હા, રતિશંકર! તમે એમ જ કરો!

સરકારી નોકરી, પેન્શનેબલ સર્વિસ : ચાન્સ સારો છે; કહે છે કે પોસ્ટ ખાતામાં પણ હમણાં નોકરોની તાણુ છે ! ”

મોજલાલે કહ્યું : “ બહુ એ પોસ્ટ ખાતું ! અમારા જેવી કાંઈ મળે છે ? કહે જોઈએ, અમારી પેઠે ખાનગી આવક પોસ્ટ ખાતામાં મળે ખરી ? જુઓ મી. રતિશંકર ! મેં કહ્યું તે જ ખાતામાં અરજી કરો; જરૂર થોડા વખતમાં તમે નોકરીમાં જોડાઈ જશો ! ”

“ વારૂ, ત્યારે તેમ કહો ! અરજી તો અંગ્રેજીમાં જ લખું ને ? ” રતિશંકરે મોજલાલને પ્રશ્ન્યું.

“ અરે નહિરે મારા સાહેબ ! અંગ્રેજીમાં લખવાનું શું કામ છે ? અરજીમાં લખજો કે મેં આટલો અંગ્રેજી અભ્યાસ કર્યો છે, એટલે ચાલશે; પણ રહો, જો તમે માફ માનો, તો મારે ત્યાં જરા ચાલો: મેં જે અરજી કરી હતી તેની નકલ હું તમને આપું, તે પ્રમાણે તમે લખજો. તે અરજી એવી તો સરસ છે કે અમલદારના મનમાં તમારે માટે લાગણી ઉત્પન્ન થયા વિના રહે જ નહિ. એ અરજીથી જ મને તુરતમાં નોકરી મળી હતી. ”

“ તો ભલે હું તમારે ત્યાં આવું છું. ” એમ કહી રતિશંકર કનક-કુમારની રજા લેઈ મોજલાલને ત્યાં જવા તૈયાર થયો. મોજલાલ હાલમાં દિવાની કોર્ટમાં એક કારકુન હતો અને મહિને દહાડે પંદર રૂપિયા મેળવતો હતો. તેણે પણ ગયે વર્ષે મેટ્રિક અને સ્કુલ ટ્રાઈનલની બેઠક પરીક્ષા એકી સાથે પસાર કરી હતી. આટલી અવસ્થામાં જ તે બિચારો વિસ્તારી થઈ પડ્યો હતો. તેને બે છોકરીઓ અને એક છોકરો હતો. બ્યારે તેના મોટા ભાઈને કાંઈ મંતાન નહોતું. મોજલાલનો વિચાર તો હજીએ આગળ અભ્યાસ કરવાનો હતો, પણ મોટી બાબીએ રસાણું લીધું કે “ હું

તો પાંચ જાણના પરિવારને બેઠાં બેઠાં ખવાડનાર નથી ! ” એટલે બિચારા મોજલાલને વિનાશ્ટકે નોકરીનું શરણું લેવું પડ્યું હતું ! રતિશંકરને પોતાને ત્યાં તેડી જઈને મોજલાલે પોતાની અરજીની નકલ તેને આપી અને સૂચના કરી કે “ આ પ્રમાણે જ તમે તમારી અરજી લખજો અને અહીંના જીલ્લા જડજની હજુરમાં ટપાલ રસ્તે મોકલી દેજો. તેમાં તમને અનુકૂળ ન હોય તેવી વિગત કાઢી નાંખજો; સમજ્યાને ? ”

“ જ હા. ” રતિશંકરે અરજીની નકલ હાથમાં લેતાં કહ્યું અને પછી તેણે મોજલાલનો આભાર માની તેની રજા લીધી. ઘેર આવીને મોજલાલવાળી અરજી વાંચી તો તેમાં નીચે પ્રમાણે મુસદ્દો કરેલો હતો :

મેહેરબાન, સદાકૃપાળુ, સુચ સાહેબશ્રી—

જીલ્લા જડજ સાહેબ બહાદુરની માનવંતી હજુરમાં

મુ. અમદાવાદ.

હું નીચે સહી કરનાર મોજલાલ અંબાલાલ રાવળની આપ નામદારની હજુરમાં અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક અરજ એ છે કે હું ન્યાતે બ્રાહ્મણ છું અને ગયા વર્ષની મેટ્રીક્યુલેશન તથા સ્કુલ ફાઇનલની પરીક્ષામાં પાસ થયો છું. મારી ઉંમર હાલમાં એકવીશ વરસની છે. હું આગળ અભ્યાસ કરવા ઇચ્છતો હતો પણ માતા પિતા મરણ પામ્યાં હોવાને લીધે ઘર-સંસારનો સંઘળો બોળે મારાપર પડવાથી આપ નામદારની હજુરમાં નોકરીને માટે અરજ ગુજારવાની આ દીન સેવકને જરૂર પડી છે. હું અત્યંત ગરીબ છું, ખાનદાન બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં ઉછરેલો છું અને મારી સાથે જેઓને પરિચય પડેલો છે તેઓનાં સર્ટીફિકેટો રજુ કરી શકું તેમ છું. મહેરબાન સાહેબ, અત્યારે હું રંક અવસ્થામાં છું અને વળી બચરવાળ છું તો મને બાર-પંદર રૂપિયાની નોકરીવાળી કોઈ પણ જગ્યા

આપના અધિકાર હેઠળ હોય તો આપવા કૃપા કરશો જે માટે હું આપનો જન્મોજન્મ અહેશાનમંદ રહીશ અને સાહેબ ! શેર બાજરી ખાઈ આપના હકમાં દુવા દઈશ.

લી. આપનો તાબેદાર

નમ્ર દાસાનુદાસ

મોજલાલ અમંબાલાલ રાવળ.

તા. ક. મને નોકરી આપવાથી આપ સાહેબને નિરાશ્રિતને આશ્રય આપવા જેટલું પુણ્ય હાંસલ થશે. એ જ વિનંતિ.

અરજીનો મુસદ્દો વાંચીને રતિશંકરે ઉંડો નિઃશ્વાસ નાંખ્યો અને વિચાર્યું : “ અરે પ્રભુ ! આટલી લાચારી સાથે, આવી હદ ઉપરાંત ગરીબી ગાવી અને તે પણ શું માત્ર બાર-પંદર રૂપિયાની નોકરી માટે જ ? ! આટલું ભણ્યા ગણ્યા છતાં મહીને બાર-પંદર રૂપિયા મેળવવાને પણ આટલી ખુશામત કરવી, અને છતાં એ અરજી નામંજુર થાય તો સંઘળું ફેકટ ! ઓ પેટ ! તું કેટલી લાચારી કરાવે છે ? તને તે બલીહારી કહું કે ધિક્કાર આપું ? હશે, પણ હવે આ ચાન્સ પણ અજમાવવા જેવો છે ખરો. આવી અરજી કરતાંએ પણ જો પંદર રૂપિયાની નોકરી મળી જાય તો ઠીક જ છે; સરકારી નોકરી છે તો વળી પ્રમોશન પણ મળી રહેશે ! ” એમ વિચારી મોજલાલની અરજીમાં ઘટતો ફેરફાર કરીને રતિશંકરે એક નવી અરજી તૈયાર કરી. વળી સારા પ્રુક્સકેપ કાગળમાં સારા દસ્કતથી તેની બીજી નકલ પણ કરી અને જીલ્લા જડજનું સીરનામું કરી તેને ટપાલમાં નાંખી.

આ અરજી લખાઈ રહી તેટલો વખત કિશોરી ઘેર નહોતી. પડોશમાં નૌતમલાલ નામનો વાણીયો રહેતો તેની સ્ત્રી ચંદ્રમતીની સાથે પડોશી દાવે થોડી ઓળખાણ થઈ હતી તેથી તેની પાસે તે ખેસવા ગઈ

હતી. રતિશંકર અરજી લખીને ટપાલમાં નાંખી આવ્યો ત્યાં કિશોરી ઘેર આવી. રતિશંકરે અરજી લખ્યાના તેને ખચર આપ્યા.

કિશોરી બોલી: “ પણ આપણી પડોશમાં પેલા નૌત્તમલાલ રહે છે ને, તે કહેતા હતા કે વીસેક રૂપિયાની નોકરી જોઈતી હોય તો હું અપાવું. અત્યારે હું તેમને ત્યાં બેસવા ગઈ હતી તે કહેતા હતા.”

“ શા ખાતાની નોકરી છે ? ”

“ ખાતાની વાત તો તેમણે મને કહી નથી પણ એમ કહેતા હતા કે કાંઈ બહુ સખત કામ નથી. રોજ પાંચ દશ ઠેકાણે નિયમિત રીતે જઈ આવવાનું માત્ર છે; તમે તેની પાસે જાઓને જરા; અત્યારે નૌત્તમલાલ ઘેર છે.”

“ વાહ, જઈ છું.” એમ કહી રતિશંકર નૌત્તમલાલને ત્યાં ગયો. કિશોરી પોતાના મળતાવડા સ્વભાવથી પડોશમાં હળીમળી ગઈ હતી પણ રતિશંકર હજી તેટલો ઝાળખીતો થયો નહોતો. નૌત્તમલાલને તે જોડે ઝાળખતો હતો પણ કોઈ વાર તેની સાથે વાતચીતે થઈ નહોતી. આજે નોકરી મેળવવાની ગરજે રતિશંકર તેને ત્યાં ગયો. નૌત્તમલાલે તેને આવકાર આપ્યો અને પાન બીડી આગળ ધર્યાં.

રતિશંકરે પૂછ્યું: “ મારે માટે નોકરીની વાત તમે કહી, તે ક્યા ખાતામાં છે ? ”

નૌત્તમલાલે કહ્યું: “ કોઈ સરકારી કે ઓફીસ્યલ ખાતું નથી. એક વેપારી છે, અને રોજ તેના આઠ દશ ગ્રાહકોને ત્યાં જઈ તમારે ઓર્ડરો મેળવવાનું કામ કરવાનું છે. સાંજે છ વાગે તમે આવજો એટલે આપણે તેને મળવા જઈશું અને તમારી ઈચ્છા હશે તો એકઠું બેસાડી દઈશું.”

“ શેનો વેપાર છે ? ” રતિશંકરે પૂછ્યું.

“ એ સમજી તમે સાંજે જાણશો.”

“ વાર, ત્યારે સાંજે તમે બહાર જાઓ, ત્યારે મને બોલાવજો. ”
એમ કહી રતિશંકરે રજા લીધી.

સાંજના છ વાગ્યા. નૌત્તમલાલે રતિશંકરને બોલાવ્યો અને બન્ને બ-
જારમાં નીકળી પડ્યા. માણેકચોકમાં આવતાં નૌત્તમલાલે રતિશંકરને એક
બાળુએ ઊભા રાખીને કહ્યું: “ તમે અહીં જરા ઊભા રહો, હું પેલાને
બોલાવું છું. ”

નૌત્તમલાલ ગયો અને પાંચેક મિનિટમાં પાછો આવીને બોલ્યો: “ તે
હમણાં આવે છે; જુઓ, નોકરી કાંઈ સખત નથી. હું તમને જે વાત
કહું છું તે તમે ખાનગી રાખજો હો; કોઈને કહેશો નહિ. હું જે વાણી-
યાની વાત કહું છું તે વાણીયો ખાનગી રીતે, ” નૌત્તમલાલ આસપાસ
નજર કરતો ધીમેથી બોલ્યો: “ કોકેન વેચે છે. તમારે રોજ તેના ગ્રાહ-
કોમાં જઈને ખાનગી રીતે પડીકરીઓ આપી આવવાની છે. ”

એટલામાં એક વાણીયો નૌત્તમલાલ અને રતિશંકરની પાસે આવીને
ઊભો રહ્યો. તે શરીરે જડો અને તેથી કદમાં નીચો જણાતો હતો. આંખો
ઝીણી અને દુઃખવા આવી હોય તેવી પાણી ઝરતી અને લાલ દેખાતી
હતી. માથે કાળી ટોપી, શરીરપર મલમલનું પહેરણ તથા મખમલનું જ-
કેટ અને ગજવામાં સોનાના છેડાની સાથે લટકાવેલું સોનાનું ઘડીયાળ
જેવામાં આવતું હતું. રતિશંકરને તેની ઓળખાણ આપતાં નૌત્તમ-
લાલ બોલ્યો: “ હું કહું છું તે ગૃહસ્થ આ જ છે. તેમનું નામ
ચિન્તુલાલ છે. ”

પ્રકરણ ૧૬ મું.

કોકેનનું બજાર.

કોકેન ? અમદાવાદમાં કોકેન ? એ નુકસાનકારક ચીજનું અમદાવાદમાં કાંઈ ઓછું જોઈ નથી ! સોમલ કરતાં પણ વધારે ઝેરી એ સફેદ પદાર્થ તન મન અને ધનને એટલા મોટા પ્રમાણમાં ખુદાર મેળવે છે કે જેનું વર્ણન કરવાને લેખકની લેખિનીમાં શક્તિ નથી. કોકેન ખાનારાઓ જો અમદાવાદમાં હોય, તો તેને વેચનારાઓ પણ હોવા જોઈએ જ; તે વિના તે ખાનારાઓ તે વસ્તુને મેળવી શકે કેવી રીતે ? કોકેન ધીમે ધીમે અમદાવાદમાં પોતાનો વંશ વેલો વધારતું જ જાય છે અને તેના ચોર વેચનારાઓ તેની કમાણીથી માલેતુજાર બનતા જાય છે ! ચોકસી થતી હશે કે નહિ તે તો ખુદા જાણે, પણ એ નિશ્ચિત છે કે જેવી રીતે વ્યાપારમાં અમદાવાદ મુંબઈનું એક બચ્ચું લેખાય છે, તેવી રીતે કોકેનની વપરાશમાં પણ તે મુંબઈનું બચ્ચું જ લેખાય છે ! દુનિયાની કાળી આંખના અનુભવ વિનાનો બિચારો રતિશંકર સમજતો નહોતો કે ‘કોકેન તે શું હશે ?’ તેણે તે વસ્તુનું નામ પણ કદિ સાંભળ્યું નહોતું તે તે વસ્તુ શું હશે, શા કામમાં આવતી હશે અને કેવી દેખાતી હશે તેની તો તેને માહિતી જ ક્યાંથી હોય ? તેણે ભોળે ભાવે નૌતમલાલને પૂછ્યું : “ત્યારે તે દુકાન માંડીને કોકેન કેમ વેચતા નથી ? કોકેન શું છે ?”

કોકેનની માહિતી વિનાના રતિશંકરના તે અજ્ઞાનનો લાભ લેવાનો નૌતમલાલે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો; તેણે કહ્યું : “કોકેન તે પાનની સાથે ખાવાનો મસાલો છે, પણ સરકાર તેના વેચનાર પાસેથી સખ્ત કર લે છે એટલે દુકાન માંડીને વેચી શકાય નહિ; સમજ્યાને ? છાની રીતે વેચ-

વાથી લાભ ઠીક મળે, માટે આમ વેચે છે; પણ આ વાત તમારે કોઈને કહેવાની નથી હોં ? ”

“ વારૂ, નહિ કહું. ત્યારે હવે આપણે પગારતું નક્કી કરીએ. ” રતિશંકરે કહ્યું:

“ પગાર હાલ તો મહીને વીસ રૂપિયા આપીશ. એ મહિના પછી વળી કાંઈક વધારી આપીશ. ” ચિન્તુલાલે કહ્યું.

પગારતું નામ સાંભળીને રતિશંકરને સંતોષ થયો. તેણે પૂછ્યું: “ મારે કામ શું કરવાતું ? મારે તમને કયે સ્થળે મળવાનું ? ”

“ મેં એક એક રાખી છે અને તે પેલી મોટી હોટેલની પાસે જ છે. હું હમણાં તે તમને બતાવીશ. તમારે મને તે સ્થળે રોજ સહવારે નવ વાગે મળવું. ત્યાંથી હું તમને કોઈનેનાં પડીકાં આપીશ તે તમારે મારા ઘરાકોને આપી આવવાં—ગુપ્ત રીતે આપી આવવાં હોં ! આપણો સઘળો વ્યાપાર છાનો જ છે તે હું તમને અગાઉ કહી ચૂક્યો છું. ઘરાકોનાં ધરનાં ચોક્કસ ઠેકાણાં હું તમને લખી આપીશ. કાળુપુર જતાં પોળામાં અને માણેકચોકમાં જ આપણાં ઘણાં ખરાં ઘરાકો છે. ” ચિન્તુલાલે પોતાના નવા ગુમાસ્તાને સઘળું દુકામાં સમજાવ્યું.

“ ઠીક. ત્યારે કાલે સહવારે જ હું તમને મળું કે ? ” રતિશંકરે પૂછ્યું.

“ વારૂ, પણ તે પહેલાં આજે રાત્રે આઠેક વાગે મને મળો તો ઠીક; મારા કેટલાક હમેશના ઘરાકોમાં હું તમને જાણીતા કરી દઉં, એટલે પછી તેઓ કાંઈ લેતાં દેતાં અચકાય નહિ. ”

“ ત્યારે આ વાત કોઈ પોલિસના જાણવામાં આવે તો કાંઈ હરકત ખરી કે ? ” રતિશંકરે એક શંકા કાઢી.

પોતાનો નવો ગુમાસ્તો એકાએક ડર ખાઇ જાય નહિ તેટલા માટે ચિન્તુલાલે કહ્યું: “ પોલિસના જાણવા દેવામાં આવવું જોઈએ નહિ, પરંતુ

પોલિસનાં માણસોનો કાંઈ બહુ ડર રાખવા જેવુંએ નહિ; મને અમદાવાદની પોલિસ ઓળખે છે; ઘણાખરા આપણી બેઠકપર પાનપટ્ટી ખાવા પણ આવે છે. વાર ચાલો, હું તમને મારી બેઠક બતાવું.” એમ કહી ચિન્તુલાલ આગળ ચાલ્યો અને નૌત્તમલાલ તથા રતિશંકર તેની પાછળ ચાલ્યા. નાની ગલીમાંની પોતાની બેઠક ચિન્તુલાલે રતિશંકરને બતાવી અને કહ્યું: “આજ રાત્રે આઠ વાગે અને રોજ સડવારે નવ વાગે તમારે આ સ્થળે જ મળવાનું.”

“વાર.” એમ કહી રતિશંકર અને નૌત્તમલાલ ચાલ્યા. નૌત્તમલાલે રતિશંકરને આ નોકરી લેવાથી પોતાને લાભ થશે એવું ઘણું ઘણું સમજાવ્યું અને નૌત્તમલાલપર મિત્રભાવે શ્રદ્ધા રાખી રહેલા રતિશંકરને તે સંવર્ણ ખરૂં લાગ્યું.

* * * * *

રાત્રિના આઠ વાગતાં પુનઃ રતિશંકર ચિન્તુલાલની પાસે જવાને ઘેરથી રવાના થયો. હોટેલોનું જોર જ્યાં આગળ પૂરેપૂરી રીતે જામી રહ્યું છે તેવા રીચીરોડના રસ્તાપર થઈને માણેકચોકની નજીકમાં તે જઈ પહોંચ્યો. પાસેની એક સુશોભિત મોટી હોટેલમાંથી એક યુવાન દોડતો નીકળ્યો અને જાણે કે કાવરો-બહાવરો બની ગયો હોય તેવી રીતે પાસેની ગલીમાં પેડો. તેણે માથે બેંગલોર કેપ, શરીરે ચાલપાકાનો કાળો ડ્રોટ અને ઝીણું મલમલનું ધોતીયું પહેર્યું હતું. દેખાવમાં તો કોઈ ખરેખરો ખાનદાન જણાતો હતો. જે ગલીમાં તે પેડો તે જ ગલીમાં રતિશંકરને પણ જવાનું હતું એટલે તે પણ તેની પાછળ ચાલ્યો. બંને જણ એકી સાથે ચિન્તુલાલના મેડા ઉપર ચડ્યા. પેલો યુવાન રતિશંકરની સામે જરા આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યો અને પછી ચિન્તુલાલને પૂછ્યું: “આ મિસ્તર કોણ છે?”

ચિન્તુલાલે કહ્યું: “એ આપણા નવા ગુમાસ્તા છે; કાંઈ શીકર નેવું નથી.”

પેલો યુવાન બોલ્યો: “યાર ચિન્તુલાલ! આજે એ રૂપિયાની પાન-પટ્ટી જોઈએ. ચાલે તેમ નથી.”

ચિન્તુલાલ બોલ્યો: “મારા હોળા રૂપિયા આપે તે પહેલાં હું તને વધારે ધીરવાનો નથી. પચીસ રૂપિયા હોળા નીકળે છે એ કાંઈ ખબર છે?”

“આજે એ રૂપિયાનું આપ; કાલે તને સત્તાવીશ રૂપિયા આપી દઉં; આજે એન નથી. યાર! ગમે તેમ કરીને આપવું પડશે!” પેલો કરગરતો બોલ્યો.

“તું ગમે તેટલું કહેને! આજે હું તને નહિ જ આપવાનો. તારા એવા તો કેટલાએ વાચદા ગયા. હવેના તારા વાચદા ઉપર હું વિશ્વાસ કરવાનો નથી.”

“પણ મારા આવા વખતમાં શું તું કામ નહિ લાગે? શું તારા રૂપિયા હું ખોટા કરીશ?”

“હું જાણું છું કે તારા આપ પાસે પાંચ લાખ રૂપિયા છે, પણ તે મારે શા કામના? મને તો મારા હાથમાં આવે તે જ રૂપિયા કામમાં લાગે; મારે હવેથી તારે મારી પાસે આવવું જ નહિ; સમજ્યો? જા, રેસ્તે પડ, મારાં બીજાં ધરાક આવતાં અચકાશે.”

“અરર, પણ મને કાંઈ કાંઈ થાય છે. આઠ આના-રૂપિયાનું તો આપ, યાર! એટલી તો મારાપર દયા લાવ! હું અંદ્ર કહું છું કે તારા રૂપિયા કાલે હું તને જરૂર આપીશ. આપ, ચિન્તુલાલ! મહેરબાની કરીને અસારે અપ! કાલે તારા રૂપિયા ના અપું તો તારૂં ખાસડું અને માંડું મેં!”

“ પણ નકામું માયું શાને પ્રકવે છે ? તુ માયું ફેડીશ, તોપણ હું તને આપવાનો નથી ! ઝટ મારે પડ, નહિતો સાંભળીશ. ”

“ લે, આ ઘડીયાળ રાખીને તો આપીશને ? ”

“ ઘડીયાળને હું શું કરું ? મને તો રૂપિયા જોઈએ. ”

“ આપ, ભાઈ ! આપ ! કાલે તને રૂપિયા આપીને ઘડીયાળ પાછી લેઈ જઈશ ! પણ અત્યારે મને જીવનદાન દે ! અત્યારે જો તું મને કોકેન નહિ આપે, તો હું ઘેર પહોંચી શકવાનો નથી ! ” આ પ્રમાણે બ્યારે પેલાએ બહુ કાલાવાલા કર્યા ત્યારે ચિન્તુલાલે પોતાના ગળવામાંથી ચક્ષ્મ રાખવાનું ચામડાનું ઘર કાઢ્યું અને તેમાંથી થોડું કોકેન કાઢીને તે પેલા યુવાનને આપ્યું.

“ લે, આ બે રૂપિયાનું છે; કાલે સત્તાવીશ રૂપિયા લેતો આવજો, નહિતો ભરખખરમાં આખર ગુમાવીશ. ”

“ વાર, ” એમ કહેતો તે યુવાન તે સઘળા કોકેનને એક પાનખીડીમાં નાંખી ખાઈ ગયો અને બોલ્યો : “ ચિન્તુલાલ ! થોડો ચૂનો આપ ! ”

ચિન્તુલાલ ગુસ્સો કરતો બોલ્યો : “ જા સાળા, અહીં તારા ખાખે ક્યાંથી ચૂનો રાખી મેલ્યો હશે ? ”

યુવાન ચાલ્યો ગયો અને રતિશંકર તે સઘળું જોઈને મોટા વિચારમાં પડ્યો : “ આટલું થોડું કોકેન પેલો એક પાનમાં ખાઈ ગયો ! આ આપ ! અમદાવાદમાં કોકેન પાછળ રોજ કેટલા રૂપિયાનું પાણી થતું હશે ? અને વળી જેને વ્યસન ચોટે તેને તો ચાલે જ નહિ ! દારૂ અને અશીષ કરતાંએ આ તો ભુંડું વ્યસન ! ” રતિશંકર આમ વિચાર કર્યે જતો હતો એટલામાં ચિન્તુલાલે કહ્યું : “ આ બે પડોડીઓ માણેકચોકમાં ચીમનલાલ અને હરિલાલ નામના બે માણસોને આપી આવો. દરેક પડોડી

ઉપર દુકાનનો નંબર લખેલો છે અને તે દરેકની પાસેથી એક એક રૂપિયો લેવાનો છે.”

રતિશંકર તે પડીકીઓ લેઈને માણેક્યોક તરફ ચાલ્યો. માર્ગમાં પેલો ને યુવાન ચિન્તુલાલની પાસેથી કોકેન લેઈ ગયો હતો, તેને રતિશંકરે એક પાનવાળાની દુકાને હથેળીમાં કળીચૂનો લેઈને ચાટતો જોયો. એક બાબુએ રતિશંકર ઊભો રહ્યો અને તેને ચૂનો ખાતાં જોઈ રહ્યો. એટલામાં બીજો એક જણ તેની પાસે આવ્યો અને બોલ્યો: “આજે કેટલું?” પેલાએ જવાબ આપ્યો: “બે રૂપિયાનું.”

“ત્યારે ચાલ આજે નાટકમાં.”

“પૈસા ન મળે.”

“પૈસા હું આપીશ.” એમ કહી બન્ને પોતાના તાનમાં ને તાનમાં વાતો કરતા ચાલ્યા. રતિશંકર તેમને દુઃખભરી દૃષ્ટિએ જોઈ રહ્યો. સામેની બંધ દુકાનોના ઓટલાપર પણ કેટલાક કોકેન જમેલા શોખીનોને તાનમાં બેભાન બનેલા રતિશંકર જોઈ રહ્યો. કેટલાકોને પાનમાં પોતા પાસેની પડીકીઓ ખાલી કરીને પછી પાન મ્હોંમાં મારી જતા તેણે જોયા. એકાદ બે નાના છોકરાઓ ત્યાં બેઠેલાઓને શુભ રીતે પડીકીઓ આપી જતા પણ જેવામાં આવ્યા અને રતિશંકર મનમાં પોકારી ઉઠ્યો: “આપરે! અહીં તો કોકેનનું મોટું બગ્ગર ભરાય છે ને શું? ઓ પ્રભુ! ઉછરતી પ્રજાની આ પ્રમાણે થતી પાયમાલી તું કેમ જોઈ શકે છે?” એમ વિચારીને સત્તર તે ચિન્તુલાલની પાસે પાછો આવ્યો.

ચિન્તુલાલે પૂછ્યું: “કેમ? આપી આવ્યા?”

રતિશંકર બોલ્યો: “ના, સાહેબ! લોકોને ખુદાર મેળવતી આવી વસ્તુ વેચનારની નોકરી મને જોઈતી નથી! ‘કોકેન’ તે એક પ્રકારનું ઝેર છે અને ઝેર ખવાડનાર ઉપર પ્રભુ રાજ કેમ રહે? આપને વ્યર્થ

તસ્દી આપવા માટે મને માફ કરજો. ” એમ કહી તેણે કોકેનની પછી-
કીઓ ચિન્તુલાલને પાછી સોંપી.

“ અરે, પણ મિસ્તર !—

“ માફ કરો સાહેબ ! કોકેન ખાનારાની દશા જોઈને મને જે ત્રાસ
પેદા થયો છે તે હું કોઈ પણ રીતે સહન કરી શકું તેમ નથી. અરેરે !
તે બિચારા અજ્ઞાનીઓની શી દશા થશે ? ” એમ કહી ચિન્તુલાલના
જવાબની પણ રાહ જોયા સિવાય રતિશંકર ત્યાંથી સત્વર ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

ધર્મ અને અધર્મનું માપ શું ?

“ ધર્મ અને અધર્મનું માપ શું ? ” એ પ્રશ્ન રતિશંકરના હૃદયમાં
આજે મોટો ઝગડો મચાવી રહ્યો હતો. ચિન્તુલાલ જેવો માણસ કે જે
સરકારનો ગુન્હો કરીને લોકોને ઝેર ખવડાવે છે, તે પૈસા પેદા કરે છે,
અને પોતા જેવો એક સુશીલ અને પાપભીડ કેળવાયેલો યુવક નોકરીને
માટે ફાંફાં મારે છે છતાં કોઈ સ્થળે ફાવતો નથી, તો પછી આ વિચિત્ર
સંસારમાં ધર્મ અને અધર્મનું માપ જ ક્યાં રહ્યું : ચિન્તુલાલથી છૂટા પડ્યા
પછી આ જ વિચાર તે ક્યાં કરતો હતો. ધર્મનો પરાજય અને અધર્મનો
જ વિજય થયેલો પોતાના સંબંધમાં તે એક કરતાં વધારે વાર અનુભવી
શક્યો હતો અને તેથી ક્ષણે ક્ષણે સહગુણી વર્તનમાંથી જય મળી શકશે
કે કેમ તે માટે તેના ચિત્તમાં મંશય ઉત્પન્ન થતો હતો. રાત્રે ઘેર આવ્યા
પછી તેણે ‘ કોકેન ’ વાળાની નોકરી કરવામાં સમાએલા જોખમ વિષે
કિશોરીને કહી સંભળાવ્યું અને કિશોરીએ પણ અનુમતિ આપી કે “ એવા
પાપના પૈસા ખાનારની નોકરી ન કરવી ; તે જ વધારે સાફ ! ” નોકરી

મેળવવાને હવે શું કરવું તેના વિચારથી અર્ધનિદ્રિત અવસ્થામાં રતિશંકરે તે રાત્રિ ગાળી.

પ્રભાત થયું એટલે રતિશંકર પોતાના પડોશી નૌત્તમલાલની પાસે ગયો અને કહ્યું: “નૌત્તમલાલભાઈ! ચિન્તુલાલની નોકરી કરવામાં તો માફ દિલ વધતું નથી. બહુ જોખમભરેલી નોકરી છે અને—”

“ નહિ, નહિ, તેમાં જોખમ કંઈ જ નથી. ”

“ પણ બીજી રીતે પણ હું તે નોકરી કરવા ઇચ્છતો નથી અને તેથી મેં ચિન્તુલાલને ના પણ કહી દીધી છે. કોકેન જેવી નુકસાનકારક ચીજ લોકોને વેચીને તેમાંથી પૈસા પેદા કરવા તે કાર્યને હું અનીતિ લેખું છું અને તેવી અનીતિમાંથી પૈસા મેળવતાં હું હરું છું. ” રતિશંકરે પોતાનું દિલ ખુલ્લું કર્યું.

“ તમે પણ બલા માણસ છો ! એમાં અનીતિ શી છે ? દારૂ શું નુકસાનકારક નથી ? અશીણ શું હાયદાકારક છે ? ”

“ તે પણ નુકસાનકારક છે અને તેથી તો એક દારૂવાળાની નોકરીને મેં છોડી દીધી છે. વળી કોકેનને હું અશીણ અને દારૂ કરતાં વધારે નુકસાનકારક ગણું છું, દારૂ અને અશીણ તે ખાનારના શરીરને જોટલું નુકસાન કરે છે, તેટલું નુકસાન કરવા ઉપરાંત કોકેન એટલું વધારે નુકસાન કરે છે કે તેથી પૈસાની મોટા પ્રમાણમાં ખુહારી થાય છે ! પાંચ રૂપિયાનું અશીણ એક માણસ ખાઈ શકતો નથી, પણ પાંચને બદલે દસ રૂપિયાનું કોકેન તે એક પાનપટ્ટીમાં ખાઈ જાય છે ! કહો, એટલી નુકસાનકારક ચીજ વેચનાર દલાલ હું કેવી રીતે બની શકું ? ”

“ વાર, ત્યારે જેવી તમારી મરજી. મેં તો મારાથી બન્યું તે કર્યું છે. ” નૌત્તમલાલે કહ્યું.

“ તે માટે હું આપનો આભારી છું. બીજો કોઈ સ્થળે આપની જાણમાં નોકરી હોય તો મને બતાવજો. ” રતિશંકરે કહ્યું.

“ વાર, જોઈશ. એક મીલમાં મારા એક મિત્ર મેનેજર છે, તેમને હું આજે મળવા જનાર છું. ત્યાં કોઈ ખાલી જગ્યા હશે તો તે માટે તેમને પૂછીશ. સાંજે મને પાછા મળજો. ”

“ બહુ સાઈ; મળીશ. ” એમ કહી રતિશંકર ગયો. નૌતમલાલ પાછળ મનમાં બરબડો: “ આવાં વેદિયાં ઢોર અને નીતિનાં પૂતળાં શું મંસાર ચલાવી શકવાનાં છે ? ”

* * * * *

સાંજ પડી અને રતિશંકર નૌતમલાલને ત્યાં તેને ફરીથી મળવાને ગયો. નૌતમલાલ તે વખતે તુરતમાં બહારથી આવેલો જણાતો હતો અને કપડાં ઉતારતો હતો. તેણે રતિશંકરને જોઈને કહ્યું: “ આવો, મિસ્તર રતિશંકર ! ”

“ જી હા, પછી આપ આપના મિત્રને મળ્યા હતા કે ? ”

નૌતમલાલ સ્વસ્થતાથી ચટાઈ ઉપર બેસતાં બોલ્યો: “ હા, હજી ત્યાંથી જ ચાલ્યો આવું છું. કાંઈક ગોઠવણ થઈ શકે તેમ છે ખરું. હું ઘાઈ છું કે કાલે તમે મારી સાથે આવો; હું તમને મેનેજરની રૂબરૂ મુલાકાત કરાવી આપું. ”

“ તો આપની મોટી મહેરબાની ! ” રતિશંકર ઉપકારવશ થતો બોલ્યો.

“ એમાં મહેરબાની શાની ? મારે કાંઈ તમને થોડું જ આપી દેવાનું છે ? આ તો પડોશી અને મિત્રદાવે મારાથી તમારું જેટલું હિત થાય તેટલું કરવું એમ ધારી તમારે માટે બે આંટા ફેરા ખાઈ; આપણે તો મનુષ્ય પ્રાણી કહેવાઈએ; આપણાથી બીજાઓ ઉપર શું ઉપકાર થઈ શકવાના હતા ભાઈ ? ”

“ તે આપની લાયકી છે, પણ ખરેખર આપે મારે માટે બહુ તસ્દી લીધી છે. હું આપનો આભાર ન માનું તો કૃતદ્વ જ ગણાઉં. ”

“ વારૂ, એ તો ઠીક; પણ હવે તમે કાલે સહવારે આઠ વાગતાં તૈયાર થઈ રહેજો. આપણે સાથે સાથે ત્યાં જઈશું અને તમને મેનેજરની ઓળખાણનો લાભ મળશે. ”

“ વારૂ. ” કહી રતિશંકર ચાલ્યો ગયો. નૌત્તમલાલના સુસ્વભાવને માટે તેના મનમાં ઘણી સારી લાગણી ઉત્પન્ન થઈ અને તેના પ્રયાસથી પોતે જરૂર કોઈ સારી નોકરીમાં જોડાઈ જશે તેવી તેને ખાત્રી થઈ.

ખીજે દિવસે સહવારમાં નૌત્તમલાલ અને રતિશંકર અમદાવાદમાં સુપ્રસિદ્ધ લેખાતી “ હિંદ ઉદ્યોગ વિવર્ધક મીલ ” ના મેનેજર મી. રામચરણુદાસને મળવા જવા માટે નીકળ્યા. રામચરણુદાસ મૂળ લખનૌના વાસી હતા અને અલાહાબાદ યુનિવર્સિટીના એન્જિન્યુઅર હતા. વ્યાપારી કેળવણી તેમણે મેળવી હતી અને છેલ્લા દશ વર્ષના અનુભવથી મીલની મેનેજમેન્ટ વગેરેના કામકાજમાં પૂરેપૂરા પ્રવીણ લેખાતા હતા. વયમાં ચાળીશેક વર્ષના દેખાતા હતા અને મીલનસાર તથા પ્રમાણિક હતા. નૌત્તમલાલને રામચરણુદાસ સાથે ગાઢ મિત્રાચારી જેવું કંઈ નહોતું, પરંતુ એક વાર લખનૌથી આવતાં રામચરણુદાસ અને નૌત્તમલાલનો ગાડીમાં સમાગમ થઈ ગયેલો તથા સંસારસુધારા વિષે વાદવિવાદ નીકળતાં વિધવા-વિવાહની આવશ્યકતાની બાબતમાં બન્નેના વિચાર મળતા પડ્યા, ત્યારથી ટુંકો પરિચય સારી ઓળખાણના રૂપમાં ફેરવાયો હતો. નૌત્તમલાલે એક વિધવા સાથે પુનર્લગ્ન કરીને સંસાર સુધારો કરી બતાવ્યો છે એમ જાણવાથી રામચરણુદાસના મનમાં તેને માટે તથા તેના સુસ્વભાવ વિષે કંઈક ખાત્રી પડી હતી. ત્યારપછી કોઈ કોઈ વાર નૌત્તમલાલ રામચરણુદાસને મળવા જતો અને તે બંને ગૃહસ્થ નૌત્તમલાલનો સત્કાર કરી ગુજરાતી

મંડળમાં સંસારસુધારાની કેવી ગતિ ચાલે છે તે વિષે ખબર અંતર પૂછતો.

આજે નૌત્તમલાલ પોતાની સાથે રતિશંકરને લેઈને રામચરણદાસની પાસે જઈ પહોંચતાં જ રામચરણદાસે તેનો સત્કાર કર્યો. રતિશંકરે સલામ કરી અને રામચરણદાસે પણ મસ્તક નમાવી તેનો સત્કાર કર્યો. નૌત્તમલાલ અને રતિશંકર રામચરણદાસની સામે જ ખુરશીપર ગોઠવાયા. નૌત્તમલાલે પોતાની વાતના મુદ્દાથી જ શરૂઆત કરતાં કહ્યું: “જે ગૃહસ્થને માટે આપને ગઈ કાલે મેં વાત કરી હતી તે જ આ પોતે છે. તે મેટ્રીક્યુલેટેડ છે અને દામકાજમાં પ્રવીણ છે. તેમને જ નોકરીની જરૂર છે.”

“હા, કાલે તમે તે બાબત મને કહ્યું હતું ખરૂં. પણ મેં હજી સેક્રેટરીને તે બાબત કાંઈ પૂછી જોયું નથી; કંઈ જગ્યા ખાલી છે, કેવાં માણસની જરૂર છે તે સંવળું મારે તેમને પૂછવું જોઈએ.” રામચરણદાસે કહ્યું.

“હા, ખરાબર છે, હું તો એમને આપની ઓળખાણ માટે જ અત્યારે લાવ્યો છું; ભલે, તપાસ ન કરી હોય તો હવે પછી તપાસ કરીને ખબર આપજો.” નૌત્તમલાલે કહ્યું: “વારૂ; પછી આપને લખનૌની ચેલી વિધવા સુધારણી સભાના કાંઈ ખબર મળ્યા કે?”

“શું ખબર આવવાના હતા? એનું કપાળ! વિધવાઓને પુનઃ ધર્મ-સંસારમાં જોડ્યા વિના તેઓ શું વિધવાઓની સ્થિતિ સુધારી શકવાના હતા વળી?” રામચરણદાસે બોલ્યા.

“એ તો એક નિશ્ચય જ છે કે વિધવાઓ જ્યાંસુધી પુનર્લેખ કરતી થશે નહિ, ત્યાંસુધી આર્થ સંસાર પોતાનું પ્રાચીન સ્વરૂપ ધારણ કરી શકવાનો નથી.” રતિશંકરે તરફ ફરીને નૌત્તમલાલે કહ્યું: “ત્યારે, રતિશંકર! તમે હવે જાઓ. બાઈ સાહેબ આપણને તપાસ કરીને ખબર આપશે.”

“ વાઈ ” કહી, રામચરણદાસને સલામ કરી, રતિશંકર ગયો. નૌત્તમલાલ વાતચીત કરતો ત્યાં જ બેસી રહ્યો.

* * * * *

સાંજ પડી. નૌત્તમલાલે ઘેર આવતાં જ રતિશંકરને પુનઃ પોતાની પાસે બોલાવ્યો. રતિશંકર ઉત્સુકતા સાથે તેની પાસે ગયો અને કહ્યું : “ કેમ, માઈ શું કામ છે ? ”

“ તમને એક વાત કરવાની છે. ” એમ કહી નૌત્તમલાલ સ્વસ્થતા સાથે ચટાઈપર બેઠો અને રતિશંકરની સામે જોઈને ધીમેથી બોલ્યો : “ આજે તમે રામચરણદાસ પાસેથી ગયા ત્યારપછી મને તેમણે એક વાત કહી. મીલમાં જગ્યા તો રૂ. ૪૦ ના પગારની ખાલી છે. મેં તમને પહેલાં પણ નહોતું કહ્યું કે એક જગ્યા છે ? વાંધો એ છે કે નોકરી આપતાં રામચરણદાસના પોતાના જ પેટમાં દુઃખે છે. તમે ગયા પછી તેમણે મારી પાસે પોતાનું પેટ ખુલ્લું કર્યું. ”

“ એમાં એમને શામાટે પેટમાં દુઃખનું જોઈએ ? એ વાત કાંઈ મારા સમજવામાં આવી નહિ. ” રતિશંકર ઉત્સુક ભાવથી બોલ્યો.

“ પેટમાં દુઃખવાનું તો એમ કે મેનેજર સાહેબ જરા મોટા મહોંના છે. મહીને ત્રણસો રૂપિયા પગાર મળે છે, તોએ લોભનો થોભ નહિ ! ” નૌત્તમલાલે મહોં ઠાવકું રાખીને કહ્યું.

“ મને નોકરી આપવાના સંબંધમાં એમનો શું લોભ છે ? ”

“ લોભ તે બીજો શો હોય ? તમને નોકરી આપે તેમાંથી કાંઈક પાનપટ્ટીની આશા રાખે. જુઓને, મેટ્રિક થએલા તો ઘણાએ રખડે છે; એકદમ કાંઈ ચાળીસ રૂપિયાની નોકરી થોડી જ મળે છે ? ” નૌત્તમલાલ બોલ્યો.

આ સાંભળીને રતિશંકરનું મહોં લેવાઈ ગયું. તે બોલ્યો : “ અરેરે !

નોત્તમલાલભાઈ ! દુનિયા બહુ સ્વાર્થી અને કપટી છે હોં ! આટલો પગાર મળે, મોટા ઓઢાપર હોય, ડેળવણીમાં ગ્રેન્યુએટ થયા હોય, તો પણ મારા જેવા ઓછા પગારના નોકર પાસેથી પણ લાંચ લેવાની આશા કરે ! એવાં પાપી કામો કરે, છતાંએ પ્રભુ તેમને જ શ્રીમંત બનાવે છે, તેમને જ ખુદ્દિ આપે છે અને સર્વ વાતે તેમને જ સુખી કરે છે ! કહે, હવે ધર્મનું અને અધર્મનું માપ શું ? ”

“ ખરેખર, દુનિયા પાપીઓથી જ ભરેલી છે અને તૈથી બીજાઓને પણ સંસારમાં વધતું ઓછું પાપ કરી વ્યવહારમાં રહેવાની જરૂર પડે છે ! શું કરીએ ? સારી નોકરી મેળવવાને લોભે કોઈને પાંચ-પચીસ લાંચના પણ ખવરાવવા પડે ! પાપીઓથી પાનું પડ્યું તો થોડું પાપ પણ કરી લેવું પડે ! ”

“ ભલે ત્યારે, તમારી સલાહ હું કબૂલ રાખું છું. વરસ દહાડા સુધી મારા પગારમાંથી હું તેમને પાંચ પાંચ રૂપિયા આપતો જઈશ. ” રતિશંકરે કહ્યું.

“ અરે, તેમ માનતા હોય તો જોઈએ શું ? તમે તો પાંચ કહેા છો, પણ હું તો દશ કહી ચૂક્યો તોએ તેમણે માન્યું નહિ. મારા મનમાં એમ છે જાણે ચાળીસને બદલે ત્રીશનો જ પગાર મળતો હતો એમ સમજશે; પણ એમ તો તેમણે લેવાની જ ના કહી. નોકરી આપ્યા પહેલાં આગળથી રૂ. ૩૦૦ ની આખી રકમ માગે છે, તેનું હવે કેમ કરવું ? ”

“ તો થઈ રહ્યું; મારા ભાગ્યમાં એ નોકરી મેળવવાનું નહિ જ લખ્યું હોય અને આપની મહેનત પણ વ્યર્થ જવાની લખી હશે; નહિતો રામચરણદાસ જેવા માણસને આવું પાપકર્મ કેમ સૂટે ? મારી પાસે જે ત્રણસો રૂપિયા લાંચ આપવા માટે હોય તો પછી હું આવી નોકરી જવા દેવાને શામાટે તૈયાર થઈ ? ”

“ એ તો ખરું; પણ જે કાંઈ જોગવાઈ કરો તો સાફ, કારણકે ત-

મને ફરીથી આવી સારી નોકરી મળી શકવાની નથી.” નૌત્તમલાલે આગ્રહ કરતાં કહ્યું.

“પણ તમે જ કહો કે હું શું જોગવાઈ કરું? પાસની મદદ મેળવીને હું ભણ્યો છું અને નોકરી પણ પહેલવહેલી જ કરવા બહાર પડ્યો છું, તો મારી પાસે કેવી રીતે જોગવાઈ હોઈ શકે?”

“એમ તો સૌ કાંઈ નાણાવટીની પેઢે રૂપિયા બાંધીને તો થોડા જ એકા છે? કાંઈ આડી અવળી જોગવાઈ કરો તો વળી બને. દેશમાંથી મંગાવો, કે કોઈ મિત્રના ઉછીના લો, એમ કાંઈક કરો.”

“દેશમાં તો મારી ડોસીને અનાજના પણ વાખા છે. પૈસા આપે એવો મારો કોઈ મિત્ર અહીં છે નહિ. ઘરેણામાં ફક્ત મારી સ્ત્રીની એક કંઠી છે અને તે પણ ફક્ત ખસો રૂપિયાની કીંમતની છે. બીજું ઘરેણું પણ કાંઈ નથી.”

“સો રૂપિયા એકા હશે, તે બાબત તો હું રામચરણદાસને સર-માવીને મનાવીશ. પણ જે તમે તેમને કંઠી મોકલી આપવાની હિંમત ધરી શકતા હો, તો રોકડા રૂપિયાની જ કાંઈ જરૂર નથી.”

રતિશંકરે ઉઠો નિઃશ્વાસ નાખ્યો: “અરેરે! બિચારી કિશોરીનું એકનું એક ઘરેણું પણ મારે લૂંટી લેવું! અને તે ન લઉં તો ચાળીસ રૂપિયા જેવી સારી નોકરીનો ચાન્સ ગુમાવું!” એમ મનમાં વિચારી તેણે નૌત્તમલાલને કહ્યું: “તે બાબત તો હું તમને ધરતો મત લેખને ચોક્કસ જણાવી શકું.”

“ભણે, તેમ કરો. પણ એટલું ધ્યાનમાં રાખજો કે સારા પગારની નોકરીમાં તમે જોડાશો, એટલે પછી તેવી જ કંઠી તમે માત્ર એક વર્ષમાં નવી મેળવી શકશો અને નોકરી તો કાયમની મળી ગઈ સમજો. આ સઘળી વાત હું માત્ર તમારા જ લાભની કહું છું.”

“ તે આખત તો મારી ખાત્રી છે અને તમે મારા પર જે ઉપકારો કર્યા છે, તેનો બદલો હું કોઈ પણ રીતે વાળી શકું તેમ નથી.” રતિશંકર બોલ્યો.

“ મારા મનમાં તો માત્ર એટલું જ કે આટલી મહેનત કરતાંએ જે તમે નોકરી ભેગા થઈ જાઓ તો સાફ; બાકી, મારી મહેનત બર આવે અને તમારું પણ કામ થાય. ”

“ જી હા. ” એમ કહી રતિશંકર ઘેર ગયો.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

છેલ્લું સાધન !

ઉત્સુક કિશોરી સ્વામી તરફથી કાંઈ પણ નવીન ખબર મેળવવાને હમેશાં આતુર ને આતુર રહેતી. નૌત્તમલાલ જેવા પરોપકારી અને સ-જ્જન પડોશીની મહેનતથી પોતાના સ્વામી ક્યાંક નોકરીપર ચડી જશે એવી તેને દૃઢ આશા હતી અને તેથી નૌત્તમલાલે સ્વામીને શામાટે બો-લાવ્યા હશે તે ખબર જાણવાને રતિશંકર ઘેર આવતાં જ તેણે પૂછ્યું: “ કેમ, શું કામસર તમને બોલાવ્યા હતા ? ”

દુર્ભાગી રતિશંકરનું વદન અમદાવાદમાં આવ્યા પછી દશ બાર દિ-વસને બાદ કરતાં બાકીના સઘળા દિવસ ગમગીનીમાં જ રહ્યું હતું. અ-ત્યારે પણ પુનઃ તેના વદન ઉપર ગમગીની જેવામાં આવી, પણ તે ગ-મગીની કોઈ વિશેષ કારણને લીધે હશે એમ કિશોરી સમજી શકી નહિ. કિશોરીના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં “ વળી એક ખીજી મુશ્કેલી આડી આવી છે ” એમ રતિશંકરે કહ્યું અને કિશોરીની જવાબ સાંભળવાની ઉત્સુકતા શો-કાતુરતામાં ફેરવાઈ ગઈ.

ધીરથી અને કાંઈક નિરાશાસૂચક સ્વરથી તે બોલી: “એવી વળી શું સુસ્કેલી આવી છે?”

નૌત્તમલાલે પોતાને કહેલી સઘળી વાત રતિશંકરે કિશોરીને ટૂંકમાં કહી સંભળાવી, અને કહ્યું: “ચાળીસ રૂપિયાની નોકરીનો ચાન્સ છે અને ત્રણસો રૂપિયા એ રામચરણદાસ પોતે જ જે નૌત્તમલાલના મિત્ર છે તે લાંચના માગે છે; બોલ, હવે તે બાબતમાં તું શું સલાહ આપે છે?”

“જ્યારે રામચરણદાસ નૌત્તમલાલના મિત્ર છે, ત્યારે નૌત્તમલાલ તેમને સમજાવી શકે નહિ? આપણી પાસે તો ક્યાં પૈસા છે કે આપણે લાંચ આપીને નોકરી લઈએ?” કિશોરી આશિચ્છાનું મ્હોં કરીને બોલી.

“નૌત્તમલાલ કહે છે કે ઘણું સમજાવ્યા છતાં રામચરણદાસ માનતા નથી. તે તો કહે છે કે ત્રણસોમાં થોડા ઘણા ઓછા હોય તો ભલામણ કરીને ચલાવી શકું, પરંતુ મિલકુલ તો નહિ ચાલે.”

“ત્યારે આપણે એ નોકરી નથી જોઈતી. લાંચ આપતી એ પણ પાપનું કામ તો ખરુંસ્તો!” કિશોરીએ સલાહ આપી.

રતિશંકર તે સાંભળીને જરા ચીડાયો. તે બોલ્યો: “મોટી ધર્મની દીંગલી બની ગઈ છે, પણ આમ ને આમ નોકરી વિના ક્યાંસુધી ચલાવવું તે હવે કહીશ? મને તો નથી લાગતું કે અમદાવાદમાં કોઈ પણ ધર્મનો પૈસો પેદા કરતું હોય; સૌમાં થોડો-ઘણો અધર્મ-અનીતિ તો ખરાં જ ખરાં.”

“એમ કાંઈ હોય? સૌ અધર્મ આદરતું હોય તો દુનિયા ટકે જ નહિ.”

“પણ તું મારો પોતાનો જ દાખલો જોતે? જ્યાં જ્યાં હું નીતિ અને ધર્મને રસ્તે ચાલવા ગયો, ત્યાં ત્યાં હું નોકરીમાંથી પ્રાણો જ પડ્યો છું! લોંગ સાહેબ, કમળેશ્વર કડાકુટીયા, નરોત્તમદાસ શેઠ, ચિન્તુલાલ

એ સૌને ત્યાં નોકરીમાં રહેવા ગયો પણ ત્યાંથી નાસીપાસી મળી તેનું કારણ મોટે ભાગે તારી ધર્માનુસાર ચાલવાની સલાહ જ હતી. દુનિયામાં ધર્મ અને અધર્મનું માપ જ ક્યાં છે તે મને કહીશ ? ”

“ નાથ, તમે ધર્મને એટલો બધો ઉતારી પાડો નહિ. કોઈ પ્રસંગે ધર્માચરણ કરનારો ખત્તા પણ ખાય, પરન્તુ છેવટે ધર્મનો વિજય જ થવાનો એ નક્કી સમજજો. ” કિશોરીએ પોતાની દલીલને આગળ લાંબાવી.

રતિશંકર તિરસ્કારથી બોલ્યો: “ જોયો જોયો હવે ધર્મનો વિજય ! મને તો તેમાં હવે જરાએ આશા રહી નથી. મારા મનમાં તો એમ છે કે આ લાંચ આપતાં પાછી પાની કરવી નહિ અને ચાળીસ રૂપિયાની નોકરીના પ્રસંગ બોલો નહિ. ”

“ પણ તમારી પાસે રૂપિયા ક્યાં છે કે તમે લાંચ આપશો ? ”

“ રૂપિયા નથી, પણ તારી કંઠી છે ને ? તે આપ અને તેથી ચાલી શકશે એમ નૌતમલાલ કહે છે. ” રતિશંકરે પોતાનું હૃદય ખુલ્લું કર્યું.

“ પણ-પણ- ” કિશોરી આગળ બોલતાં અટકી.

રતિશંકર બોલી ઉઠ્યો: “ એમાં પણ-પણ શું કરે છે ? તારા પિયે-સ્ત્રી કંઠી છે અને તે આપવી પડશે. જો ન આપવી હોય તો ના કહે: મારી કંઠીને કામમાં લેજો એમ કહેતી વખતે શી ખચર કે તારા મનમાં શુંએ હશે ? ”

પોતાની ઉપર સ્વામીએ કરેલા આ અચાનક હુમલાથી કિશોરી કમ્પા ઉઠી. સ્વામીના શબ્દો સાંભળીને તેની આંખમાં જળજળીયાં ભરાઈ આવ્યાં: “ નાથ ! મેં તમને કંઠી આપવાની ક્યારે ના કહી છે કે તમે મને આમ એકાએક ઉતારી નાંખો છો ? મારા પિયસ્ત્રી તે કંઠી તો મારી કોટમાં હોય ત્યાંસુધી જ મારી છે; તમારે તે ઉપયોગની હોય તો તમારી જ છે; પણ હું તમને ફરી ફરીને કહું છું કે આ કામમાં છેવટે વિજય નહિ

મળે હોં ! શું નૌતમલાલ જેવા સજ્જનને પણ તમને લાંચ આપવાની સલાહ આપી છે ? ”

“ ત્યારે શું હું તારી પાસે જૂઠું જ બોલું છું ? જે મને કંઠી આપવામાં તારે કાંઈ વાંધો નથી, તો પછી શામાટે મારી મરજીની વિરૂદ્ધ તું સલાહ આપે છે ? ” રતિશંકર બ્રકુટી ચડાવતો બોલ્યો.

“ તે સલાહ તમને ગેરવાજબી લાગે તો તેને ન ગણકારો; પણ તમારી પાસે બે શબ્દો બોલવાનો મને જે અધિકાર છે, તે ખૂંચવી લેવા જેટલા કઠોર તમે ન થાઓ ! ”

રતિશંકર ચીડાઈને વ્યંગમાં બોલ્યો : “ હા, હું કઠોર છું, તું કોમળ છે; એ દોઢડહાપણ મને જોઈતું નથી. કંઠી ન આપવાનાં આ બધાં વલખાં છે તે હું સારી પેઠે સમજી શકું છું. ઠીક, રહેવા દે; મને તેની કાંઈ જરૂર નથી. મને ખબર નહિ કે રતિશંકર કંઠીની બસો રૂપિયાની કીમત કરતાં પણ હલકો હશે ! ”

કિશોરી રડી પડી. તેની આંખોમાંથી ચોધાર આંસુ ઝરવા લાગ્યાં. તે આંખો લૂછતી બોલી : “ શી ખબર, તમે આજ કેમ આટલા નિર્દય બની ગયા છો ? કંઠી હું આપીશ; નાથ ! હું સ્વાર્થી અને કંઠીની સગી છું એમ કહીને હવે મને વધુ રડાવશો નહિ ! એ કંઠી મારી નહિ પણ તમારી જ છે અને તે હું તમને આપીશ, પણ આ જીંદગીની મુશ્કેલીના વખતમાં જીવનને ટકાવી રાખવાનું તે માત્ર એક જ સાધન છે અને છેલ્લું છે ! તમારી પાસે બીજી કાંઈ સંપત્તિ નથી; મારી ગરીબડી માતા એથી વધારે મને બીજું કાંઈ આપી શકી નથી; તે છેલ્લું સાધન પણ આપણે આમ નાંખી દઈશું તો પછી મુશ્કેલીના વખતમાં આ અજાણ્યા પ્રદેશમાં આપણે શું કરીશું ? ”

કિશોરીનાં નેત્રોમાંથી ખરતાં અશ્રુઓએ કઠોર બનેલા રતિશંકરને

“હ્યો, આ કંડી, આ આપણું છેલ્લું સાધન,
આ ભારી ગરીબડી માતાની એકની એક પ્રસાદી!”

કાંઈક કોમળ બનાવ્યો. તે મૃદુ ભાવપૂર્વક બોલ્યો: “ ઘેલી ! ચાળીસ રૂપિયાના પગારમાંથી આપણે થોડા વખતમાં પાછી તેવી કંઠી ખરીદી લેઈ શકીશું. હું સમજું છું કે આપણી જીંદગીનું એ એક છેલ્લું સાધન છે, પણ બ્યારે આપણને તેની જરૂર જ પડી ત્યારે પછી બીજો શું ઉપાય ? જો કોઈ મિત્ર તરફથી મને એટલા રૂપિયા કરજાપર મળી શકે તેમ હોત, તો હું એ છેલ્લું સાધન આમ નાંખી દેવા કદિ તૈયાર થાત નહિ. ”

“ એ ખરું; પણ હવે શાંતિપૂર્વક મારું થોડું કહેવું સાંભળશો ? આટલો વખત તમે નોકરી વિના રહ્યા; ધણી નોકરીઓ ગુમાવી, અને મારું માનીને આ વખતે પણ આ અધર્મી નોકરીને જવા દો. ધ્યાનમાં રાખો કે આપણે આપણું ભાગ્ય વેચી ખાધું નથી; પણ આ જોખમમાં અને પાપમાં પડવું રહેવા દો; મારી ગરીબડી માતાની એકની એક પ્રસાદીથી મને વિખૂટી નહિ પાડો ! ”

“ ધર્મ અધર્મની વાત તું હવેથી મને કદિ સંભળાવીશ નહિ; હવે હું તે નહિ માનું. કહે જોઈએ તેમાં હું શું પાપ કરું છું ? લાંચ લેનાર પાપી ગણાય, પણ તેથી મને શું ? ”

“ અને પાપ કરવાના સાધનરૂપ થનાર પાપી ન ગણાય ? ” કિશોરીએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ એ બધું તત્ત્વજ્ઞાન તું બણી હોય તો સાચવીને બેસી રહે; મારે તે નથી જોઈતું; કંઠીથી વિખૂટાં ન પડાતું હોય તો ના કહી દે, એટલે થયું ! ”

“ અરેરે ! ” પુનઃ હલકાતી આંખે કિશોરી બોલી: “ શું હજીએ તમે એમ માનો છો કે હું કંઠી આપવામાં આનાકાની કરું છું ? હો, આ કંઠી, આ આપણું છેલ્લું સાધન, આ મારી ગરીબડી માતાની એકની એક પ્રસાદી ! ” એમ કહીને એકદમ કિશોરીએ કંઠોને પોતાની કોટમાંથી કાઢી

સ્વામીની કાટમાં પહેરાવી દીધી ! પહેરાવતાં તેની આંખોમાંથી ઝરેલાં અ-
શ્રુએ સ્વામીના પગનું પ્રક્ષાલન કર્યું.

રતિશંકર ત્વરા સાથે તે કંઠી લેધને નૌત્તમલાલની પાસે ગયો અને
કંઠી તેને આપીને કહ્યું : “ હ્યો, નૌત્તમલાલ ! મારી જીંદગીનું આ છે-
લામાં છેલ્લું સાધન અને હું ગરીબનો તે મોટામાં મોટો દ્રવ્યસંચય ! ખ-
રેખર, મને આ કંઠી આપતાં બહુ દુઃખ થાય છે; મારી સ્ત્રીના દુઃખનો
તો પાર નથી; પણ શું કરું ? નોકરીને અર્થ અને વળી એક હિતસ્વી ત-
રીકેની તમારી સલાહને માન્ય રાખીને હું આમ કરું છું. ”

“ કાંઈ શીકર નહિ, સારા પગારની નોકરીમાંથી તમે ભવિષ્યમાં એવાં
સેંકડો સાધનો મેળવી શકશો. એમાં ગભરાઓ છો શાને ? આ કંઠીની
સાથે સહવારે જ હું રામચરણદાસ પાસે જઈશ અને ત્રણસો રૂપિયાને
બદલે બસો રૂપિયાની આ કંઠીથી જ ચલાવી લેવાને યોગ્ય બલામણ
પણ કરીશ. તમારે સાથે આવવું હોય તો સહવારે તૈયાર થજો. ”

“ નહિ, નહિ, આ કામ એવું છે કે મારી રૂપરૂમાં ન થવું જોઈએ,
કારણકે લાંચ હમેશાં એવી હોય છે કે માણસ માત્ર તે લેવાને હાથ લંબાવતાં
સરમાય છે. માટે તમે એકલા જ જજો. તમે પૂજતા આવજો એટલે
પછી હું તેમને મળીશ અને તે કહેશે ત્યારે નોકરીપર હાજર થઈશ. ”

“ વાડ, તેમ કરીશું; ત્યારે કાલે બપોરે જ તમે મને મળજો. તે જે
હિતર આપશે તે હું તમને કહીશ. ” નૌત્તમલાલે કહ્યું.

બન્ને જણુ છૂટા પડ્યા. કિશોરીને તે રાત્રિ શોકમાં ગઈ. ગમગીન
બાળાને તે રાત્રે રતિશંકરે બોલાવી નહિ. પ્રભાત થયું. જોત જોતાંમાં
બપોર થયા. રતિશંકર નૌત્તમલાલને મળવાને તેને ધેર ગયો, પણ પારણ
ખંખાતી તાળું વાસેલું હતું !

પ્રકરણ ૧૯ મું.

આફતનો આંચકો.

નૌતમલાલના ઘરને બારણે મોટું તાળું વાસેલું જોઈને રતિશંકરને કાંધક નવાઈ લાગી. તેણે અનુમાન કર્યું કે નૌતમલાલ હજી રામચરણદાસને ત્યાંથી પાછો ફર્યો નહિ હોય અને તેની સ્ત્રી બીજે ક્યાંય કાંધકામસર ગઈ હશે. તે ઘેર પાછો આવ્યો. કિશોરી સ્વામી ઉપર ગુસ્સે થઈ નહોતી, પરંતુ પોતાની માતાની પ્રસાદી-એકની એક કંઠીના વિયોગથી તેના અંતઃકરણમાં બહુ દુઃખ થતું હતું, અને તેથી તે ધણી ધણી વાર હૃદય ભરાઈ આવતાં રડી પડતી હતી. કિશોરીના આ મનોદુઃખને માટે રતિશંકરને લાગી આવતું હતું ખરું, તોપણ તેના દુઃખનિવારણનો કાંધ પણ ઉપાય હાથ લાગે તેમ નહોતું.

એ કલાક વધારે ગયા અને બપોરના એ વાગ્યા; પુનઃ રતિશંકરે નૌતમલાલના ઘરની તપાસ કરી, તોપણ તે બંધ જ માલૂમ પડ્યું! આ વખતે તે કાંધક ચમક્યો. “શું કાંધક કારણસર નૌતમલાલ રામચરણદાસને ત્યાં જ રોકાઈ ગયો હશે?” “શું અંદ્રમતી પણ તેવે જ કોઈ સ્થળે રોકાઈ ગઈ હશે?” “પણ ત્યારે અત્યારસુધી બન્નેમાંથી કોઈ પણ પાશુ ન ફરે એ કેમ બને?” આવા આવા તરંગો સાથે તે પુનઃ ઘેર પાછો ફર્યો. મનમાં કાંધક ગભરાટ પેસવા લાગ્યો. “નૌતમલાલ દાગીના સાથે ક્યાંય સપડાઈ ગયો હશે?” “રામચરણદાસે કપૂલ ન કરવાથી કાંધ વધારે આચક કરવાને તેને રોકાવું પડ્યું હશે?” એવા એવા અનેક વિચારો મગજમાં ઉઠ્યા પણ કોઈ પ્રકારના નિર્ણય ઉપર આવ્યા નહિ. વળી એ કલાક રોકાઈને તેણે પુનઃ તપાસ કરી, તોપણ મઠાન બંધ જ હતું! નૌતમલાલના ઘરની સામે એક જુદા ગરીબ ડોસી રહેતાં હતાં તે

પોતાને ઝોટલે બેઠાં બેઠાં દાળ વીણતાં હતાં. રતિશંકરે તેમને પૂછ્યુંઃ
“ નૌત્તમલાલને ઘેર તાળું કેમ વાસ્તું છે ? ”

ડોસી બોલ્યાંઃ “ શી ખબર પડે ? આજ તો ઘણીઘણીઆણી કોષ્ટ દેખાયું નથી. હું પરોઢમાં નાહીને મહાદેવની પૂજા કરવા ગઈ ત્યારે પણ ઘેર તાળું વાસતું હતું. રાત્રે ક્યાંક ગયાં હોય તેમ લાગે છે ! ”

રતિશંકર ચમક્યોઃ “ શું ખરેખર તમે પરોઢિયે પણ તાળું જ નેચું હતું ? ”

“ હા, મારી આંખે મેં તાળું જ નેચું હતું; રતિશંકરબાઈ ! હું ઘરડી થઈ છું ખરી પણ મહાદેવજીની કૃપાથી મારી આંખોનું તેજ તો જરાએ ઘટ્યું નથી હોં ! ”

રતિશંકરના ચિત્તમાં એક નવીન ગભરાટ પેડો. નૌત્તમલાલની વર્તણૂકને માટે તેના ચિત્તમાં મોટો સંશય પેડો. પોતાની કંઠી રામચરણદાસને નહિ આપતાં નૌત્તમલાલે જ ખાધ જવાનો પ્રયત્ન કેમ કર્યો ન હોય, તેવો વિચાર પણ ઉઠ્યો અને ભયથી શરીર કમ્પી ઉઠ્યું. મગજમાં બ્ર-માણ પેઠી અને “ ઓ પ્રભુ ! હવે મારું શું થશે ? ” એવા અંતરૂના પોકાર સાથે તે ઘેર આવ્યો. લાગલો જ કપડાં પહેરીને તે રામચરણદાસની પાસે જવા નીકળ્યો. માર્ગમાં નૌત્તમલાલ જે ઘરમાં રહેતો હતો તે ઘરના માલેકનું ઘર આવ્યું ત્યાં રતિશંકરે પૃચ્છા કરી પણ ત્યાંથી નૌત્તમલાલનાં કાંઈ ચોક્કસ ખબર મળી શક્યા નહિ.

અર્ધી કલાકમાં તે રામચરણદાસને ઘેર પહોંચ્યો પણ ત્યાંથી ખબર મળ્યા કે રામચરણદાસ ઓપીસમાં હતા. રતિશંકર ઓપીસમાં ગયો અને ઓપીસમાં સઘળે તેની તીવ્ર આંખ ફરી વળી પણ ક્યાંય નૌત્તમલાલ જોવામાં આવ્યો નહિ. રામચરણદાસને સલામ કરીને તે એક બાળુએ બેઠો અને રામચરણદાસે માથું હલાવી તેની સલામનો સ્વીકાર કર્યો.

થોડી વારે રામચરણદાસે પોતાના લખવાના કામમાંથી નવરા પડીને પૂછ્યું:
“ કેમ, મી. રતિશંકર ! ખુશીમાં છો ને ? ”

“ જી હા. આપની સાથે મારે કેટલીક ખાનગી વાતચીત કરવાની છે. ” રાતશંકરે નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું.

“ ભલે કહેા. ”

“ પણ તેને માટે એકાંતની જરૂર છે. ” રતિશંકરે કહ્યું.

“ ત્યારે ચાલો મારા મકાને. ” એમ કહી રામચરણદાસ ઉઠ્યા અને તેની પાછળ રતિશંકર પણ ઉઠ્યો. રામચરણદાસનું રહેવાનું મકાન મીલના કમ્પાઉન્ડમાં જ આવેલું હતું. અન્ને ત્યાં ગયા અને રામચરણદાસ પોતાના દિવાનખાનામાં જઈને બેઠા. રતિશંકરે એક ખુરશીપર બેઠક લેતાં કહ્યું: “ સાહેબ ! અહીં આપના મિત્ર નૌતમલાલ આવ્યા હતા ? ”

“ ના, નથી આવ્યા; પણ આજે હું તમારી તરફ ખબર કહેવરાવવાનો હતો કે નોકરીને માટે જે જગ્યા ખાલી હતી તે વહેલી બરાબ ગઈ છે; એટલે હવે તમારે માટે સગવડ નહિ કરી શકવાને માટે હું દિલગીર છું. ” રામચરણદાસે જવાબ આપ્યો.

“ સાહેબ ! પણ મારા તરફથી મોકલાવવામાં આવેલી બક્ષીસ આપને મળી ? ”

“ બક્ષીસ ? મને બક્ષીસ ? શેની બક્ષીસ ? તમારું કહેવું હું કાંઈ સમજી શકતો નથી ! ” રામચરણદાસે એકદમ ચમકી જઈને પૂછ્યું.

ગભરાટનું એક વિશેષ કારણ રતિશંકરના હૃદયમાં રહ્યું. તે બોલ્યો:
“ સાહેબ ! અવિનય માફ કરશો, પણ હું માત્ર અહેવાલ જરા વિસ્તારથી કહું છું. નૌતમલાલે મને એવું સમજાવ્યું હતું કે આપને જે હું ત્રણસો રૂપિયા લાંચના આપું તો આપ મને ઓફીસમાં ચાળીસ રૂપિયાના પગારની નોકરી આપી શકો તેમ છો. ”

“ શું ? નૌત્તમલાલને મેં લાંચ લેવાનું કહ્યું હતું ? મોટો બદમાશ ! ”
રામચરણદાસે ક્રોધથી આંખો કાઢીને કહ્યું.

રતિશંકરે નિઃશ્વાસ નાંખી કહ્યું : “ ઓ પ્રભુ ! ત્યારે હું પાયમાલ થઈ
થઈ ગયો છું ! નૌત્તમલાલે મને ઠગીને ખુદાર મેળવ્યો છે ! સાહેબ ! ત્યારે
મારું સર્વસ્વ એ બદમાશે લૂંટી લીધું છે ! મેં મૂર્ખાએ લુંટાવી દીધું છે ! ”

“ પણ શું થયું ? તે હરામખોરે તમને કેવી રીતે ઠગ્યા ? મને આ-
પવા માટે એ હરામખોરને શું તમે ત્રણસો રૂપિયા સોંપ્યા છે ? ”

“ નહિ સાહેબ ! પણ હું ગરીબનું અમૂલ્ય દ્રવ્ય જે બસો રૂપિયાની
એક કંઠી હતી તે મેં નૌત્તમલાલને ગઈ રાત્રે આપી હતી અને આજે
તે અમદાવાદમાંથી નાસી ગયેલો જણાય છે ! ”

“ ઓ ગાંડ ! તે હરામખોર મને પણ તમારી પાસે બદનામ કરી ગયો ! ”

“ સાહેબ ! પણ હું તો હવે આ ગભરાટથી મરી જ જવાનો ! મારી
જીંદગીનું એકનું એક સાધન તે દાગીનો હતો અને તે પણ મારી સ્ત્રીના
હતો જે તેને તેની માતા તરફથી મળેલો હતો ! તેના મતની વિરૂદ્ધ થ-
ઈને મેં લાંચ આપી નોકરી લેવાની આ મૂર્ખાઈ આદરી અને હું તે બ-
ચકર ઠગાઈનો ભોગ થઈ પડ્યો છું ! ” રતિશંકરના હૃદયપર ગભરાટનો
બોજો એકાએક વધી પડ્યો. છાતી ભરાઈ આવી. કંઠ રૂંધાઈ ગયો.
આંખમાંથી અશ્રુ-ખિંદુઓ ખરી પડ્યાં. શરીર ચેતનહીન થવા લાગ્યું
અને ગાત્રો નરમ થઈ ગયા. કપાળપર સ્વેદ-ખિંદુ ઝમી આવ્યાં. રતિ-
શંકરની આ ગભરાટભરેલી સ્થિતિને માટે કોમળ હૃદયના અને કેળવા-
એલા સજ્જન રામચરણદાસને બહુ જ દયા આવી. નોકરીના ઉમેદવાર
એક બિચારા ગરીબ યુવકને એક મીઠાબોલો બદમાશ ઠગી ગયો અને
તેમ કરવામાં તેણે પોતાના નામને અને પોતા સાથેની ઝાળખાણને સા-
ધનભૂત બનાવી, તેથી રામચરણદાસને લાગી આવ્યું.

રતિશંકરને આશ્વાસન આપતાં રામચરણદાસે કહ્યું: “હશે, મી-
સ્તર! જે થયું તે થયું! અલખત તમને તમારી મૂર્ખાઈનો જ બલ્લો
મળ્યો છે, પણ તમારી સ્થિતિ ખરેખર મને દયા ઉપજાવે છે.”

આંસુથી છલકાતી આંખે તે મેટ્રિક થએલો યુવક બોલ્યો: “સા-
હેબ! દુનિયાની કાળી બાજુનો અનુભવ મેં મેળવ્યો નથી અને તેથી
જ નૌતમલાલના મીઠાબોલાપણા ઉપર વિશ્વાસ મેલીને હું ઠગાયો છું.
તેમ જ હાંચ આપવા હું તૈયાર થયો તે પણ મારી મૂર્ખાઈ જ. પરંતુ
આ હતાશ થએલું હૃદય હવે તૂટી જ પડશે. આ ગરીબ સેવકની આ-
પને દયા આવતી હોય, તો કૃપા કરીને મને આપના હાથ નીચે નોકરી
આપો. બન્ને તરફની નાસીપાસીમાં જીવન ટકાવવાનું હવે મારે માટે
મુશ્કેલ છે!”

તે યુવકની આજીજીથી રામચરણદાસનું હૃદય પણ ભરાઈ આવ્યું.
દુઃખથી તેમનું મ્હોં પણ ઓશિઆળા સરખું બની ગયું. તેમણે કહ્યું:
“મી. રતિશંકર! તે માટે હું દિલગીર છું. નોકરીની જગ્યા નહિ હો-
વાથી હું તમને નોકરી આપી શકતો નથી. એક માણસ નકામી રીતે
વધારે રાખવો અને તેના પગાર જેટલું ખર્ચ શેઠને નકામું કરાવવું તેવી
લુણહરામી કરવાની મને ટેવ નથી; પરંતુ મને તમારી સ્થિતિની ખરે-
ખર દયા આવે છે, અને તેથી તમારી બસો રૂપિયાની કંઠી ગઈ તે
બસો રૂપિયા હું તમને મારા પદરના આપવા તૈયાર છું! ધન ગુમાવવાથી
તમને જે દુઃખ થાય છે તે દુઃખમાંથી તમને મુક્ત કરવાને હું તમને
એટલી બક્ષીસ આપવા ધારું છું અને તે બક્ષીસ લેધને તમારી ગમગી-
નીને તમે દૂર હાંકી કાઢો.”

ઉપકારના બોજ તણે દબાએલો રતિશંકર એકદમ રામચરણદાસને
પગે પડ્યો અને બોલ્યો: “માફ કરો, સાહેબ! હવે આપની સન્નિવ-

તાનો અવધિ થયો ! આપ ખરેખરા દયાળુ છો અને તે માટે હું આપનો આભારી છું; પરંતુ આપની પાસેથી મારી મૂર્ખાઈની ઉલટી કીંમત લેવા હું નથી ઇચ્છતો. આપ મને નોકરી આપી શકો નહિ, તો થયું ! પણ આપની પાસેથી મારી કંઠીની કીંમત જોટલા રૂપિયા હું લઉં, તે અન્યાય હું નહિ કરી શકું; મને માફ કરો. ”

“ રતિશંકર ! તે બક્ષીસ તમે લો, તેમાં તમે કાંઈ ખોટું નથી કરતા. પ્રભુકૃપાથી મને એટલું મળે છે કે તેમાંથી બસો રૂપિયા તમને આપ્યે કાંઈ મોટો ખાડો પડી જવાનો નથી ! ”

“ નહિ સાહેબ ! હું મૂર્ખાને બદલે કોઈ અપંગ જીવોને દાન-પુણ્ય કરવામાં જ તે રકમ ખર્ચશો તો તેનું સાર્થક થયું લેખાશે ! હવે હું જ-ઇશ, સાહેબ ! માફ બાબત સઘળા દિશાએથી ફરી વળ્યું છે તેમાં આપ શું કરો ? ” એમ કહી રતિશંકર ત્યાંથી ઉઠીને ચાલતો થયો. રામચરણદાસ તેની દયાજનક સ્થિતિનો વિચાર કરતા કરતા ઓશીસમાં ગયા.

* * * * *

સાંજ પડી ગઈ હતી. ગામ બહાર સંધ્યાના અજવાળાનો કિંચિત્ ભાસ હતો પણ રતિશંકર પોતાની દુઃખભરેલી સ્થિતિનો વિચાર કરતો કરતો ધીમે પગલે શહેરમાં પેડો તે વખતે અંધકાર ફેલાઈ ગયો હતો. મ્યુનિસિપાલિટીના દીવા થઈ ગયા હતા. મીલના મજૂરોનાં ટોળેટોળાં ગામમાં પેસતાં હતાં અને ગામના લોકો ગામ બહાર ફરવા જવાને આજ્ઞા જતા જોવામાં આવતા હતા. આથી આવનાર જનારને જલદીથી માર્ગ પસાર કરી જવામાં જરા મુશ્કેલી નડતી હતી. સાંકડા જાહેર રસ્તાવાળું અમદાવાદ અને ગાડીઓ તથા સાયકલો એશુમાર; એટલે રાહદારીઓને જવા આવવામાં વધારે મુશ્કેલી પડે તે સ્વાભાવિક છે. પોતાની સ્થિતિના જ વિચારમાં મશગુલ થએલો રતિશંકર નિઃશ્વાસોપર નિઃશ્વાસો નાંખતો

એક ધ્યાનમાં ચાલ્યો જતો હતો એટલામાં ધમધમાટ કરતી એક મોટાર પાછળ દોડી આવી. ડ્રાઇવરે બ્યુગલ બજાવ્યું કે તુરત રાહદારીઓ બાબુએ થઈ ગયા અને શ્રીમતોની સગવડ સાચવવાને પોતે અગવડ વેઠવા જેટલી નમનતાઈ બતાવવાને તૈયાર થયા. મોટારને પાછળ આવતી જોઈને લોકો બાબુએ થઈ ગયા પણ રતિશંકરનું ધ્યાન તે તરફ નહોતું. તે તો પોતાના દુઃખમય ધ્યાનમાં ને ધ્યાનમાં ચાલ્યો જતો હતો. મોટાર પૂરસપાટામાં દોડી જતી હતી અને રતિશંકર જાણે કે બેભાન બની ગયો હોય તેમ રસ્તામાંથી દૂર ખસ્યો નહિ, તેમ જ પાછું વાળીને નજર પણ કરી નહિ ! ડ્રાઇવર વિશ્વાસમાં રહ્યો કે બ્યુગલ સાંભળીને તે દૂર ખસી જશે એટલે તેણે મોટારની ઝડપમાં જરા પણ ઘટાડો કર્યો નહિ અને જોતજોતામાં રતિશંકરને આંચકો લાગતાંથી સાથે તે ભોંયપર અથડાઈ પડ્યો. એક પગ અને એક હાથપર થઈ મોટાર ચાલી ગઈ અને સખ્ત પછાડ સાથે મોટારનો માર લાગવાથી તે આંતર દુઃખ સાથે શારીર દુઃખનો પણ ભોગ થઈ પડ્યો ! મોટાર પોતાની ઝડપ વધારીને બમણા જોરથી નાસી ગઈ. કોની મોટાર હતી તે પણ કોઈ લોકના ધ્યાનમાં રહ્યું નહિ અને લોકો રતિશંકરને પડેલો જોતાં જ તેને મદદ કરવાને આસપાસ ફરી વળ્યા.

પ્રકરણ ૨૦ સું.

કેકાવટીના બ્રાહ્મણોની ન્યાત.

નૌત્તમલાલની ડંગાઈના સંશયથી ગભરાએલો રતિશંકર કપડાં પહેરીને જેવો બહાર નીકળ્યો કે તુરત જ તારખાતાનો સિપાઈ રતિશંકરના નામના તારના પરખીડીયા સાથે તેને ત્યાં આવી પહોંચ્યો. કિશોરીએ સહી

કરી આપી અને તાર લીધો. એક અંગ્રેજી ભણેલા પડોશી પાસે વંચાવ્યો તો તારમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું મળ્યું પડ્યું:

“ન્યાત આવતી કાલે મળશે; તમારો ચુકાદો હાથ ધરાશે; માટે તુરત આવો. લો. રામબાઈ.”

કિશોરી સમજ કે તે તાર પોતાની મા તરફથી આવ્યો હતો અને ન્યાત આગળ નિર્દોષ ઠરવા માટે પોતાના સ્વામીને બોલાવવામાં આવ્યા છે.

* * * * *

આજે સ્થવાર થતાં જ ધાંચળે કંકાવટીમાં બ્રાહ્મણોનાં જોડલાં ઘર હતાં તે દરેક ઘેર ફરીને સમાચાર આપી આવ્યો કે રાત્રે ચોરામાં રામબાઈના જમાઈ બાબત વિચાર કરવાને ન્યાત મળનાર છે. કંકાવટીમાં બ્રાહ્મણોનાં ૨૧ ઘર હતાં અને તેમાં મોટો ભાગ ખેતી કરતો હતો. થોડાં ઘર ગોરપદા ઉપર અને યજમાનશ્રુતિ ઉપર નિર્વાહ કરતાં હતાં અને તેઓ આખી કંકાવટીમાં પવિત્ર અને વિદ્વાન્ મનાતા હતા. ગામના લોકો કહેતા કે “રામભટ્ટના શાસ્તરી ગેનાન આગર તો કારીદા કવિએ પાણી ભરે!” જોકે રામભટ્ટ ન્યાતના પટેલિયા નહોતા, પણ એમની વાકચાતુરી, હાજરજવાબી અને સંસ્કૃતનાં પ્રમાણો આગળ સૌ કોઈ દબાઈ જતા અને તેથી રામભટ્ટનો બોલ કોઈથી ઉથાપી શકતો નહિ. ન્યાતનો પટેલ રામભટ્ટને મળતા આ માનથી મનમાં બળતો, પણ તેનાથીએ રામભટ્ટની સામે થઈ શકતું નહિ.

અમદાવાદથી બપોરે નીકળતી ગાડી કંકાવટીથી ચાર માઈલપર આવેલા એક સ્ટેશનપર બપોરે ત્રણ વાગતાં પહોંચતી એટલે લગભગ ચારથી પાંચ વાગ્યાને સુમારે રતિશંકર કંકાવટી પહોંચવો જોઈએ એવું રામબાઈએ અનુમાન કરી રાખ્યું હતું. જો રાત્રિની ગાડીએ રતિશંકર નીકળે તો સ્થવારમાં જ તે કંકાવટી પહોંચી જાય, પણ રાત્રના વખતે નીકળવાનું

જો રતિશંકર પસંદ ન કરે, તો મોડામાં મોડો સાંજના પાંચ વાગતાં તો તે પહોંચવો જ જોઈએ. વળી રાત્રે ન્યાત એકઠી થવાની એટલે રતિશંકરે સાંજે તો ત્યાં આવી પહોંચવું જોઈએ. જોતજોતાંમાં બપોર થયા. રામબાઈ પોતાના જમાઈના આગમનની આતુરતાથી રાહ જોઈ રહી. “વખત થયો છે, હવે રતિશંકર આવી પહોંચવા જોઈએ.” એવો વિચાર કરતાં કરતાં રામબાઈ કેટલીક વાર ખડ્ગીની બહાર નજર કરી જતી પણ રતિશંકર નજરે પડતો નહિ એટલે નિરાશા સાથે પાછી ફરતી. એક વાર પાછી ભરવાને તે તળાવપર ગઈ તો અર્ધા કલાક સુધી તળાવની પાળ ઉપર ઊભી રહીને દૂર દૂર પાંધરમાં નજર કરી, પણ રતિશંકર તો આવતો જણાયો નહિ. સાંજ પડી જવા આવી હતી, અને રાત પડતાં જ ન્યાત એકઠી થવાની હતી. આ વખતે રતિશંકર આવી પહોંચવો જ જોઈએ, છતાં આવ્યો નહિ તેથી રામબાઈને ચિંતા થવા લાગી.

“મેં ઠરાવી ઠરાવીને કહ્યું હતું કે મારો તાર મજે કે તુરત આવજો, પણ આવ્યા નહિ ! શી ખબર, શા કારણથી કે શું સમજણથી નહિ આવ્યા હોય ! કાગળની પેઠે તાર પણ ક્યાંય ગેરવસ્તે તો નહિ પડ્યો હોય ? ઠેકાણું તો મેં ‘ગરાબર લખાવ્યું’ તું : પણ પરલુ જાણે શું થયું હશે !” એવા વિચારો સેંકડો વાર રામબાઈના મનમાં ઉભરાઈ આવ્યા. રાત પડવા આવી પણ રતિશંકર ન આવ્યો ! રામબાઈને અંગ્રેજી બોલેલા જમાઈ ઉપર જરા ક્રોધ પણ ચડ્યો ! તે બિચારીને શી ખબર કે પોતાના જમાઈ ઉપર અમદાવાદમાં આફતોના વરસાદ વરસી રહ્યો છે ?

છેવટે રાત પડી અને ચોરામાં કંકાવટીના બ્રાહ્મણોની ન્યાત મળી. રામબાઈ પણ એક ખૂણામાં ધુમટો તાણીને બેઠી. ત્યાં રામબાઈ વિના બીજા કોઈ બેઠું નહોતું. ન્યાતમાં બેરાંઓ આવે એવો રીવાજ હોતો નથી,

પરન્તુ જ્યારે આરોપી તરીકે ઐડ પોતે હોય અથવા આરોપીની સાથે ઐરાને નિકટનો સંબંધ હોય, અને કોઈ પુરૂષ ઐરાં તરફથી જવાબ આપવા આવી શકે તેમ ન હોય, ત્યારે પોતે ન્યાતમાં આવે અને હુમટો તાણીને ન્યાતની સમક્ષ જવાબ આપે. આવી રીતે રામબાઈ પણ ન્યાતમાં હાજર થઈ હતી.

રામભટ્ટને દક્ષિણ તરીકે પોતાની એક કંઠી રામબાઈ આપી ચૂકી હતી એટલે પોતાનો જમાઈ નિર્દોષ ઠરશે, એવી તેના મનમાં ખાત્રી હતી. રતિશંકર વખતસર આવી પહોંચ્યો હોત તો વધારે સાઈ હતું, પરન્તુ ન આવ્યો તોપણ રામભટ્ટ તેનો સારી પેઠે બચાવ કરશે એવી રામબાઈને આશા હતી. ન્યાત મળવાની હતી તે પહેલાં રામભટ્ટને તેના પુત્ર કામેશ્વરે પૂછ્યું હતું કે “બાપા! રતિશંકરને બરાબર સપડાવ્યો છે ને?”

“હા, બેટા! તારા બાપમાં તે કાંઈ ખામી આવે ખરી કે? બરાબર સપડાવ્યો છે. ત્રણ ન્યાતો જમાડે નહિ, તો તેને પાવન થવા દેવો નહિ એમ મેં તો ધાર્યું છે.”

“ના બાપા! પાંચ ન્યાત અને એક તીર્થયાત્રા થવી જ જોઈએ. દારૂ પીવાનું પાપ કાંઈ નાનું સૂનું સમજે છો?”

“એ તો તું જોને, વખત આવ્યે જોઈ લેવાશે; હું કાંઈ એ બચ્ચાણને છોડવાનો નથી.” રામભટ્ટ બોલ્યા.

ન્યાત એકઠી થઈ રહી એટલે ધાંચળને ન્યાતના પટેલે હુકમ કર્યો કે આજની કોરટ (!) એકઠી થવાનું અને તેમાં નીકળનાર મુકદ્દમાનું વર્ણન ન્યાતમાં જાહેર કરવું! એટલે ધાંચળે બોલ્યો: “આજની કંકાવટીના બોમણની નાત એકઠી થે સે તેમો રામબાઈના જમૈયે આમદાવાદમાં દારૂ પીધેલો તે બાબત નીવેડો લાવવાનો સે.”

પટેલ બોલ્યા: “રામબાઈ! તમારા જમાઈ રતિશંકર તો અહીં

આવ્યા જણાતા નથી એટલે તેમના બચાવની બાબતમાં તમારે જે કાંઈ કહેવું તે અમે સાંભળીશું. પણ તમે જાણો છો કે તમારા જમાઈએ અમદાવાદમાં પારસી દારવાણાની દુકાનમાં પેસીને દારૂ પીધો અને તેના બે સાક્ષી છે. ”

કામેશ્વર બોલી ઉઠ્યો: “ પહેલો સાક્ષી હું અને બીજો દાનો. રતિ-શંકરને અમારી દીવા જેવી આંખોએ કાચના પ્યાલામાંથી રાતું પાણી પીતાં જોયો છે. ”

“ પણ એ બાબતની ચોક્કસી કરવાને તો રામભટ્ટને ન્યાતે અમદાવાદ મોકલ્યા’તા; તે શું ખબર લેધને આવ્યા ? ”

કામેશ્વર ઉતાવળો થઈને બોલી ઉઠ્યો: “ એમાં તે શી ખબર બીજી લાવવાની હતી ? દારૂ પીધો તેની કોણ ના પાડી શકે તેમ છે ? ”

રામબાઈ બોલ્યાં: “ કેમ રામભટ્ટ ! તમે અમદાવાદ જઈને શું તપાસ કરી ? ”

ન્યાતના પટેલ બોલ્યા: “ હા, ખરી વાત છે ! તપાસ કરવાનું કામ આપણે ભટજીને સોંપેલું; તેમની વાત સાંભળ્યા વિના આપણાથી કાંઈ નક્કી થાય નહિ. ”

રામભટ્ટ બોલ્યા: “ સાંભળો ! હું તો અહીંથી ગાડીએ બેઠો. મુસાફરી કરવાને માટે ગાડીએ બહુ મજાનું સાધન છે, પણ વાંધો એ છે કે તેમાં મુસલમાનો, ઢેડ, ચમાર સૌ એકઠા બેસે છે એટલે આભડછેટનો વાંધો આવે છે; પરંતુ સૌ જાણો છો કે સર્વે સ્વસ્થિદેવે બ્રહ્મ એટલે આખું જગત અબ્રહ્મસ્વરૂપ હોવાથી આપણે ગાડી જેવા સુખરૂપ સાધનનો લાભ લેતાં માણસ માણસમાં કાંઈ બેદ સમજતા નથી, એટલે ગાડીમાં બેસવામાં મેં કાંઈ વાંધો જોયો નહિ. ”

બ્રાહ્મણોની ન્યાતની ચર્ચા સાંભળવાને રસ્તે જતા બે-ત્રણ ઢેડીયા

ચોરાના ઓટલા પાસે ઊભા રહેલા, તેમાંનો એક બોલી ઉઠ્યો: “ હાથું કાંઈ મેંઆપ ! ”

રામભટ પોતાની મુસાફરીનું વર્ણન આગળ લખાવતા બોલ્યા: “ પછી તો થોડી વારમાં હું અમદાવાદને રોશને ઉતર્યો. શું બહાર ? જયતિ જયતિ દેવી ગુર્જરી રાજધાની ગુજરાત દેવીની એ રાજધાનીમાં શું ખામી હોય ? રાત્રિનો વખત, વિજળી જેવા દીવા ઝળકી રહે, આકાશમાં ચંદ્ર ચળકી રહે, ગાડી ઘોડા અને સાઇકલનો પાર નહિ, મારા મનમાં તે એમ કે હું સ્વર્ગમાં આવીને બેઠો છું ! ”

કામેશ્વર અધીરો થતો બોલ્યો: “ પણ આપા, ઝટ કહેાને પછી તમે શું કર્યું ? ”

“ પછી તો હું અમદાવાદની રચના નિહાળવા લાગ્યો. શહેરના માર્ગો એવા કે જાણે સોપારી ભાંગી શકાય ! માર્ગોની ગુંચવણી એવી કે જાણે વૃંદાવનની કુંજની લુલુલામણી જોધ લો ! પોળોનાં નામ એવાં કે યાદ રહે તો એના જ આપના સમ ! વળી તે નામોમાંએ યથા નામા તથા ગુણા: નું પ્રમાણસિદ્ધ વચન સાચું જ પડે ! ”

આ નકામા વર્ણનથી કાયર થઈ ગએલો એક બ્રાહ્મણ બોલી ઉઠ્યો: “ પણ ન્યાત કાંઈ અમદાવાદનો ઇતિહાસ સાંભળવા બેઠી નથી ! માટે મુદ્દાની વાતપર આવો. ”

રામભટ ઘાંટો કાઢીને બોલ્યા: “ ન્યાતે પોતે મને અમદાવાદ મો-કલ્યોતો અને તે મને બધો અહેવાલ કહેવા સૂચવે છે માટે મારે અથથી તે ઇતિસુધી સઘળું વર્ણન કહેવું પડશે; તમારે ન સાંભળવું હોય, તો જાઓ હું કાંઈ કહેતો નથી. મૌન્યં સ્વાર્થસાધનમ્ એવું પ્રમાણસિદ્ધ વચન છે. ”

ન્યાતનાં પટેલ બોલ્યા: “ ના, ના, ભટજી ! એમ તમે ગુસ્સો શાને

કરો છો ? પણ જરા મુદ્દાની વાત કરો તો ઠીક, સમજ્યાને ? નકામી વાત લખાવવામાં શું માલ ? ”

ભટ્ટ વધારે ગુસ્સો કરતા અને પટેલની સામે વાધ જેવું મ્હોં કરતા બોલ્યા : “ ઠીક, ઠીક, અમને તો બધું નકામું જ આવડે છે, ત્યારે મોકલવો તો કોઈ કામગરાને ! જાઓ, મારે કાંઈ ન્યાત આગળ કહેવું જ નથી; મુદ્દાની વાત આવડશે એ હવે ન્યાતની આગળ કહી સંભળાવશે ! ખરું છે કે અંબસ્ય દીપો ચચિરસ્ય ગીતમ્ જ્હેરા આગળ ગીત ગાવું અને તમારી આગળ વાત કહેવી તે ખરાબર છે. ”

પટેલ આ સાંભળીને છેડાયા. તેમણે જરા ભવાં ચડાવીને કહ્યું : “ ભટ્ટ ! જરા મ્હોં સંભાળીને બોલો ! તમે આખી ન્યાતને જ્હેરી કહીને તેનું તમે અપમાન કર્યું છે, માટે તે વિષે પણ વિચાર કરવો પડશે. ”

ન્યાત વચ્ચે ભટ્ટને બહુ કરપ પડતો અને આજ તેમનું આટલું અપમાન થયું તેથી તેમને બહુ લાગી આવ્યું. રામભટ્ટ એકદમ ઊભા થયા અને બોલ્યા : “ બહુ સાઈ બહુ, મોટો પટેલિયો થઈને ડરાવવા આવ્યો છે તે ? ઝાળખાઈ મને ? બેટા ! કોઈ વાર દાવમાં આવીશ તો—”

કામેશ્વરે પોતાના પિતાને વધારે આડું અવળું નહિ બોલવા દેવાને મ્હોં આડા હાથ દીધા અને તેમને હેડા બેસારવાને બહુએ પ્રયત્ન કર્યો પણ ભટ્ટ બેડા નહિ. કેટલાક ઊભા થઈ ગયા અને કેટલાક બેસી રહ્યા અને થોડી વારમાં હોહા વધી પડી. સૌ ભટ્ટને સમજાવવા લાગ્યા પણ ભટ્ટ બોલવા મંડી ગયા : “ બસ, મારે ન્યાતને કાંઈ કહેવું જ નથી; ભલે તે એકલો ન્યાય કરી વાળે; બસ, તમે મને જવા દો, હવે હું ન્યાતની વચ્ચે નહિ બેસું. ”

“ અરે, ભટ્ટ ! પણ એમ તે થાય ? જરા સાંત થાવ. મારું સાંભળો તો ખરા. ન્યાત તો ગંગા છે—”

“અસ હું જઈશ, મને ઘેર જવા દો.” એમ કહેતા ભટજી ન્યાતની વચ્ચેથી ચાલ્યા જવા લાગ્યા અને કેટલાકો તેમને સમજાવીને ખેસાડવાને ગડમથલ કરવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

બાપ દીકરા વચ્ચે ઝગડો.

ભટજીને બહુ બહુ સમજાવીને—બહુ બહુ મનાવીને છેવટે ન્યાતની વચ્ચે લાવીને ખેસાડ્યા. મ્હોં ચડી ગયેલું, નસકેરાં ફૂલી ગએલાં, આંખો લાલ અનેલી, ક્રોધથી શરીર કમ્પી ઉઠતું, એવી સ્થિતિમાં રામભટનું સ્વરૂપ બહુ જ વિકરાળ દેખાવા લાગ્યું. પટેલ પણ ગુસ્સાના માર્યા કાંધક બોલવા જતા હતા, પણ બીજા બ્રાહ્મણોએ તેમને વારી રાખ્યા એટલે તે મુંગા બેસી રહ્યા. થોડીક વાર સુધી સૌ ચુપકાથી બેસી રહ્યા, એટલામાં એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે કહ્યું: “ભટજી! હવે તમારો અહેવાલ ફરીથી શરૂ કરો.”

બીજા એકાદ બે જણાઓએ પણ ભટજીને બહુ બહુ આગ્રહ કર્યો, ત્યારે પુનઃ ભટજીએ પોતાનું લાંબું કથાનક કહેવાનું શરૂ કર્યું: “અમદાવાદની પોળોનાં નામ પૂછતો હું તો એક ઉંડી ગલીચીવાળી પોળમાં ગયો, ત્યાં રતિશંકરનું ઘર મને જાણ્યું. રતિશંકર ઘેર નહોતો, એટલે તેની પત્ની કિશોરી તે આપણા ગામનાં રામબાઈની પુત્રીએ મારો સત્કાર કર્યો. પતિની ગેરહાજરીમાં સ્ત્રીએ પતિનું કાર્ય કરવું જોઈએ, કારણ કે સંસારમાં પતિને સ્ત્રી કાર્યેષુ મંત્રી, કરણેષુ દાસી રૂપ છે એવું પ્રમાણસિદ્ધ વચન છે.”

“વાર પછી?” કોઈએ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“રતિશંકરે દારૂ પીધો છે એટલે તે અપવિત્ર થઇ ગયો છે એમ મેં સાંભળ્યું હતું, એટલે તેનું ઘર પણ અપવિત્ર બનેલું લેખાય. એવા અપવિત્ર ઘરમાં કિશોરીએ બહુ આગ્રહ કર્યો છતાં મેં ઉતારો કર્યો નહિ. રાતની રાત ધર્મશાળામાં પડી રહ્યો પણ તેને ત્યાં તો મેં ઉતારો કર્યો જ નહિ. બીજો દિવસે એના પડોશીના ઘરમાં મને ઉતારો આપવામાં આવ્યો ત્યારે જ હું ત્યાં રહ્યો ! અપવિત્ર સ્થાનમાં નિવાસ કરવો તે પાપ કર્મ છે એવું પ્રમાણસિદ્ધ વચન છે.”

કામેશ્વર અધીરાઇથી એકદમ બોલી ઉઠ્યો: “પણ બાપા ! તમે જે વાત કહેવાની છે તે કહેતા નથી; જલ્દી કહોને કે પછી રતિશંકરની બાબતમાં તમે તપાસ શું કરી ?”

રામભટ્ટ એકદમ પુત્ર ઉપર ગુસ્સો કરતા બોલ્યા: “બેસને હવે, દોઢ-હાથલીના ! બહુ ડહાપણુદાર થયો છે તે વચ્ચે શું બોલે છે ? તારા કરતાં અમારામાં કાંઈક વધુ ડહાપણુ હશે !”

એક જણ બોલ્યો: “પણ ભટ્ટ ! રતિશંકરને ઘેર તમે ઉતારો ન કર્યો પણ સીધું તો તેના ઘરનું જ જમ્યા કે નહિ ?”

ભટ્ટ ગભરાયા, તોપણ તે ગભરામણુ બહાર નહિ દર્શાવતાં એકદમ બોલી ઉઠ્યા: “અરે નારે ના ! જેનું ઘર અપવિત્ર થયું તેના ઘરના સીધું તે જમાય જ કેમ ? ‘જેવું અન્ન તેવો ઓડકાર’ એવું પ્રમાણસિદ્ધ વચન છે: તેનું અપવિત્ર અન્ન ખાઇએ તો આપણે પણ અપવિત્ર થઇએ.”

“ખરી વાત કહી, પછી શું બન્યું ?”

“પછી તો ગામમાંથી વેચાતું સીધું લાવીને હું જમ્યો. સાંજે રતિશંકર ઘેર આવ્યો, એટલે મારે તેની સાથે વાતચીત કરવી પડે તેમ હતું પણ ન પડેત્ મળ્યપીઠલમ્ એવું પ્રમાણસિદ્ધ વચન હોવાથી મેં મારી આંખો આડો પડેદો રાખીને તેની સાથે વાતચીત કરી.”

ક્રમેશ્વર બોલ્યો: “ શું વાતચીત કરી ? ”

“ વાતચીત તો ઘણીએ કરી. પહેલાં તો મેં તેના ખબર અંતર પૂછ્યા. ક્યાં તોકરી છે, શું પગાર મળે છે વગેરે પૂછ્યું. વાતચીત કરતાં તો તે બહુ જ બહો યુવક જણાયો. બોલતાં તો મ્હોંમાંથી ફૂલ ઝરે એવી મીઠી તેની વાતચીત. સંસ્કૃત અને ધર્મના જ્ઞાનમાં તો બહુ આગળ વધેલો જણાયો. મારા મનમાં તો એમ થઈ આવ્યું કે આવો હુશિયાર અને ડાહ્યો બ્રાહ્મણનો છોકરો દારૂ પીએ એ તો કળિયુગનો ચમત્કાર જ કહેવાય ! ”

ક્રમેશ્વર બોલી ઉઠ્યો: “ પણ બાપા ! એ અંગ્રેજી ભણેલો ખરોતે ? એટલે પીએ તેમાં શું નવાઈ ? ”

“ પછી મેં તેને દારૂ પીવા સંબંધી વાત પૂછી. ન્યાત તરફનો ઘણો ડારો દીધો. ઝટ વાત માની જાય તો થોડી સળમાં છૂટકારો થઈ જશે અને પછીથી તો સેવારે તીર્થયાત્રા કરવી પડશે અને ન્યાતો જમાડવી પડશે એવું ઘણું કહ્યું. પહેલાં તો સામના ઉપાયથી તેને સમજાવવા માંડ્યો, પછી દામના ઉપાય જેવી લાલચો બતાવી અને છેવટે દંડરૂપી ડારો બતાવ્યો; પણ પોતે દારૂ પીધાની વાત કોઈ પણ રીતે તે માન્યો નહિ. ”

“ હં, એમ તે કેવી રીતે માને ? ન્યાતનો ડર લાગે ખરોકની ? ” એક બ્રાહ્મણ વચમાં બોલી ઉઠ્યો.

“ પછી તો મેં ધાર્યું કે ભેદ ક્યાં વિના આ જીવાનિયો ખરો વાત માનનાર નથી, એટલે મેં શઠતા વાપરવાનો નિશ્ચય કર્યો કારણકે શઠ શાઠ્યં સમાચરત્ એવું પ્રમાણસિદ્ધ વચન છે. ”

ક્રમેશ્વર બોલ્યો: “ બરાબર છે, પણ પછી તેને પકડ્યો કેવી રીતે તે ઝટપટ કહી દોને. ”

“ કહેવાય છે, ઉતાવળો થા નહિ. પછી તો મેં રતિશંકરને ધીરે ધીરે સમજાવવા માંડ્યો અને કહ્યું: જીઓ રતિશંકર ! તમે દારૂ પીધો

હોય તો તે માની જવામાં લાલ છે. પૂર્વે ઋષિમુનિઓ પણ સોમરસ પીતા હતા તે દારૂનું નામાંતર જ છે. આજકાલ દવામાં પીવાતો દ્રક્ષાસવ પણ ઉતરતા પ્રકારના કેશ્વાળો એક દારૂ જ છે, અને દેવીભક્તો પણ અત્યારે ક્યા દારૂ પીતા નથી? વળી મેં કહ્યું કે હું પણ જીવાન હતો ત્યારે અમારા ગામના ઠાકરડા ગામની સીમમાં છાનોમાનો દારૂ ગાળતા તે હું પીતો એટલે તે પીવામાં કાંઈ મોટું પાપ નથી, પણ આજકાલ ન્યાતનો દાખ જરા વધ્યો છે એટલે દારૂ પીવામાં હરકત આવી પડી છે. તમે દારૂ પીધો હોય તો મને કહી દો; તેથી તમે કાંઈ મોટો વાંક કર્યો લેખાશે નહિ અને વળી ન્યાત પાસે હું તે વાત નહિ જણાવું.”

“હં, હં, પછી તો પોતે દારૂ પીધાની વાત તે માની જ ગયો હશે!” એક જથ્થુ બોલી ઉઠ્યો.

“ના રે ના! એમ પણ તે માન્યો નહિ; પછી તો મેં બીજી યુક્તિ કરી. આવી યુક્તિ હું જ્યાંથી ને ત્યાંથી શોધતો જ રહું છું એટલે હાલમાં મારી પાસે યુક્તિઓનો મોટો ભંડાર ભર્યો છે. શુક્લિયુક્તપાદેયં વચ્ચનં ચાલકાદપિ એવું પ્રમાણુસિદ્ધ વચન છે.”

“બીજી યુક્તિ શું કરી?” કોઈ બોલી ઉઠ્યું.

“બીજી યુક્તિ તો મેં એવી કરી કે સાંજ પડતાં મેં રતિશંકરને કહ્યું કે જીવાનીમાં કોઈ કોઈ વાર હું દારૂ પીતો તેથી અત્યારે મને દારૂની તલપ થઈ આવી છે, માટે મારી સાથે મને દારૂનું પીડું દેખાડના ચાલો. પહેલાં તો રતિશંકરે બહુએ આનાકાની કરી, પણ પછી તે મારી સાથે આન્યો અને ત્રણ દરવાજાની બહાર મને તે એક દારૂની દુકાનમાં લઈ ગયો.”

પોતે વિનય પામ્યો હોય એવી રીતે કામેશ્વર બોલી ઉઠ્યો: “હાં બાપા! બરાબર છે; તે દિવસે મેં એને ત્યાં જ દારૂ પીતાં જોયો હતો.

પોતાની નિત્યની ઓળખાણવાળા દારૂ વેચનારને ત્યાં જ તે તમને પણ તેડી ગયો હશે! વારૂ, પછી શું થયું?”

“ત્યાં જઈને મેં તો બે પ્યાલીઓ દારૂની ભરાવી! એક રતિશંકરને આપી અને બીજી મેં લીધી!”

રામભટ્ટને આમ બોલતાં સાંભળીને રામબાઈના કાળજમાં ચીરો પડ્યો! “હાય, હાય, પીટ્યાને સવાસો રૂપિયાની કંઠી આપી, તોએ ઉંધું મારવા બેઠો જણાય છે! આ તો કેવળ ખોટી અને કલ્પિત વાત જ કહેવા બેઠો છે અને રતિશંકરને દારૂબાજ દરાવતો જાય છે! હાય, હાય, મેં તો કંઠી પણ ગુમાવી અને નાક પણ ગુમાવ્યું!”

રામભટ્ટ આગળ બોલ્યો: “મેં માન્યું કે હું દારૂ પીવા તૈયાર થયો છું એટલે રતિશંકર હવે દારૂ પીવામાં કાંઈ વાંધો લેશે નહિ. મારા મનમાં એમ કે ‘તેરી બી ચુપ ને મેરી બી ચુપ’ એમ રતિશંકર સમજી જશે.”

કામૈશ્વર બોલ્યો: “એટલે પછી બાઈશ્રી દારૂ ગટગટાવી ગયા હશે!”

“ના, ના, તેણે તો તે દારૂ પીધો નહિ, પ્યાલી ફેંકી દીધી, મારા પર લાલચોળ થઈ ગયો, મને ધિક્કારવા લાગ્યો, હું પણ શરમાઈ ગયો અને મારી યુક્તિમાં હું પોતે ફસાઈ પડ્યો. મારી ખાત્રી થઈ કે રતિશંકર બિચારો ખરેખરો પવિત્ર છે, તેણે દારૂ પીધો નથી, પણ કદાપિ ગામમાં દારૂની દુકાન ક્યાં છે તે તે જાણતો હશે એટલે જ મને તે ત્યાં તેડી ગયો હશે! તે દારૂની દુકાનમાં ગયો હતો અને તેણે દારૂ પીધો હતો એવી સાક્ષી આપનાર સૌ કોઈ જૂઠા છે અને રતિશંકર કેવળ નિર્દોષ છે; બાઈઓ! હવેથી બીજાના કહેવા ઉપરથી એવા કોઈ પવિત્ર માણસ ઉપર આરોપ મેલતાં વિચાર કરજો, નહિતો ન્યાતને પોતાની આખરૂ ગુમાવવી પડશે!”

આવી વાત સાંભળતાં જ કામૈશ્વર તાતોડિનો થઈ ગયો અને તે સા

લાલા પટેલના સાથી દાનાની આંખો પણ લાલચોળ બની ગઈ. કામેશ્વર એકદમ ન્યાત વચ્ચે ઊભો થઈને બોલ્યો: “આપા! તમારું મગજ તે બમી ગયું છે કે શું? રતિશંકરને મેં અને આ દાનાએ નજરોનજર દારૂ પીતાં જોયો અને તમે અમને જૂઠ્ઠાબોલા કેવી રીતે કહો છો?”

“તમે બધું જૂઠું જ બોલ્યા છો; મારી ખાત્રી થઈ છે કે રતિશંકરે દારૂ પીધો નથી! જા, શું કરું, તું મારો દીકરો છે, નહિતો આવું ઉ-કહડતું જૂઠું બોલવાને માટે હું તને ધરની બહાર હાંકી મેલત! મૂર્ખા, જરા તો વિચાર રાખ કે સત્યમેવ જયતે એવું પ્રમાણસિદ્ધ વચન છે.”

દાનો ગુસ્સો કરતો બોલ્યો: “ફટ સે અલ્યા બોમણા! અમે અ-મારી આંછોએ જોયું તે બોડું ને તું બોલે તે હાસું?”

રામભટ ગુસ્સો કરતા બોલ્યા: “ચૂપ રહે હરામખોર! બિચારા ગરીબ આજીણુને મારી નાંખવો ધાર્યો છે કે શું? જો બહુ બોલ્યો તો બોડું જ મરડી નાંખીશ.”

કામેશ્વર પોતાના પિતાની સામે ધાધ આવતો બોલ્યો: “આપા! ત-મારું જ્ઞાન રસાતાળ ગયું; તમે અધર્મી અને પાપીનો બોટો બચાવ કરો છો તે નહિ ચાલવા દઉં.”

“મૂંગો રહે, સાળા કપૂત! તું પોતે જ અધર્મી છે!”

રતિશંકર પાસે ન્યાત કરાવીને લાડુ જમવાની લાલચમાં પડેલો એક વૃદ્ધ આજીણુ બોલ્યો: “રામભટ! તમે તો સત્યાનાશ વાળી નાંખ્યું છે! અધર્મીને ઉત્તેજન આપ્યું છે.” વળી ધીમેથી કહ્યું: “ન્યાતના મોઢકતું શામાટે અળસાવો છો?”

ભટજી ત્રાડ મારીને બોલ્યા: “જાઓ, અધર્મીઓ! તમારું પાપ તમને જ ખાશે. ધર્મે જય અને અધર્મે હાર એવું પ્રમાણસિદ્ધ વચન છે.”

જેતજેતાંમાં હોસાતોંસી વધી અને સૌ કરતાં મોટો ઝગડો બાપ

દીકરા વચ્ચે જાગ્યો. રામભટ્ટની મરણ પામેલી સ્ત્રીને પેટે કાએશ્વર ક્રિમ્બ થએલો હતો અને હાલમાં ભટ્ટ નવી પરણ્યા હતા, એટલે જૂની સ્ત્રીના પુત્ર ઉપર મૂળે જ ભટ્ટનો ભાવ ઓછો હતો. રામબાઈ પાસેથી મળેલી કંઠી નવી ભટ્ટાણીને પુત્રથી છાનીમાની આપવાની ભટ્ટાણી ઠગ્ગા હતી એટલે પુત્રથી તે વાત છાની રાખીને ભટ્ટાણીએ ઘરમાં ઝમડો પેદા કર્યો ! ત્યારથી બાપ દીકરા વચ્ચે એવું વેર ચાલ્યું કે બન્ને જૂઠા રહીને એક બીજાની સામે પણ જોતા નહિ ! રામબાઈની કંઠીએ રતિશંકરને ન્યાત બહાર મેલાતો અટકાવ્યો ! સર્વે ગુણાઃ કાંચનમાશ્રયન્તે એવું પ્રમાણસિદ્ધ વચન છે !

પ્રકરણ ૨૨ સું.

પુરુષચરિત્રનો પ્રથમ પ્રયોગ !

મનોરમા શેઠાણી અને નરોત્તમદાસ શેઠને અત્યારસુધી આપણે સંભાર્યો નથી, પરંતુ તેમને છેક જ વિસરી જવાં તે ઉચિત નથી. કિશોરીની સચનાથા મનોરમા શેઠાણીના મનોવિકારની વાર્તાને ખુલ્લી પાડી નાંખનારો જે પત્ર રતિશંકરે નરોત્તમદાસ શેઠ ઉપર લખ્યો હતો તે પત્ર વાંચતાં જ શેઠને વહેમ ઉત્પન્ન થયો હતો. રતિશંકરે લખેલો વૃત્તાંત ખરો હશે કે કેમ એ એક મોટો પ્રશ્ન હતો અને તેના ખરાપણાની શોધમાં રહેવાનું તે જ વખતથી શેઠે વાજખી માન્યું. મનોરમાનું ચિત્ત પરપુરુષ પર ચોટલું હશે તેની ખાત્રી કર્યા વિના કાંઈ પણ બોલવું કે સાહસિક પગલું ભરવું તે શેઠને વાજખી લાગ્યું નહિ. નરોત્તમદાસ જેવી રીતે વચમાં પ્રોઠ હતા, તેવી જ રીતે બુદ્ધિમાં અને ચંચળતામાં પણ તેટલા જ પ્રોઠ હતા. ચાણુદાસ રીતે અને શેઠાણી સમજી જાય નહિ તેવી રીતે તેના

મનની પરીક્ષા કરી લેવી એવો શેઠે વિચાર કર્યો. રતિશંકરનો પત્ર વાંચતાંની સાથે જ શેઠના ચિત્તમાં મનોરમાની વર્તણૂકને માટે વહેમ પેડી હતો અને તેથી મન ઉદ્વિગ્ધ થઈ ગયું હતું, પરંતુ તે ઉદ્વિગ્ધતા શેઠે કોઈના જાણવામાં આવવા દીધી નહિ. જે મનોરમાને પહેલાં પ્રીતિની પૂતળીરૂપ જોઈને નરોત્તમદાસ આનંદ પામતા હતા, તે જ મનોરમાને જોતાંની સાથે હવે શેઠને રતિશંકરનો પત્ર સાંભરી આવતો અને તેની દરેક કૃતિમાં વહેમ પડતો. છતાં પણ પોતાના સ્વભાવની ગંભીરતાથી પોતાની મનોવૃત્તિ કોઈના કળવામાં ન આવે, તેટલા માટે શેઠ બહુ જ સાવધાન રહેતા હતા. શેઠાણી સાથેની વાતચીતમાં કે હમેશના કોઈ પણ પ્રસંગમાં શેઠે જરા પણ ફેરફાર પડવા દીધો નહિ.

આજે શનિવારનો દિવસ હતો. અમદાવાદમાં ઊભી ઘએલી એક નવી નાટક મંડળીએ પોતાનો પહેલો જ ખેલ નાંખ્યો હતો અને તે કંપનીને ખુલ્લી મેલવાની ક્રિયા કરવાને માટે નરોત્તમદાસ શેઠને નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. લાગવગ અને ઝાળખીતાઓના આગ્રહથી શેઠે તે માનનો સ્વીકાર કર્યો હતો. શેઠાણીને પણ નાટક જોવા આવવા માટે શેઠે પૂછ્યું પણ તેણે જવાબ આપ્યો કે: “ના બહાલા! નાટક જોવાનો ઉબ્બગરો મને બહુ હેરાન કરે છે, માટે હું તો નાટક જોવા માટે નહિ આવું.”

શેઠે કાંઈ બહુ આગ્રહ કર્યો નહિ; પણ મનમાં પેટેલા વહેમને દહી-ભૂત થવાનું એક વિશેષ કારણ પ્રાપ્ત થયું. શેઠે મનોભાવ જણાવવા દીધો નહિ. શેઠ તો ગાડી જોડાવી નાટકમાં ગયા. કંપની ખુલ્લી મેલવાની મંગલ ક્રિયા કરી. કંપનીના મેનેજરે શેઠનો આભાર માન્યો. શેઠે વળતો જવાબ આપતાં કંપનીની આપ્તાદી ચાહી અને નાટક શરૂ થયું. પહેલ-વહેલું નાટક હોવાથી રાત્રિના સાડાબાર વાગતાં પેહેલો અંક પૂરો થયો. નરોત્તમદાસ શેઠના મનમાં વહેમનો નિવાસ હોવાથી આખું નાટક જો-

વાતું ગમ્યું નહિ. ગાડી જોડાવીને શેઠ બંગલા તરફ પાછા ફર્યા. શેઠના આશ્ચર્યની વચ્ચે મનોરમા હજી જાગતી હતી ! “ ઉજગરાથી બહીતી મનોરમા હજી શું જાગતી છે ? ” એમ વિચાર ચતાંની સાથે વહેમની દઢી-બૂતતાને વળી એક વિશેષ કારણ પ્રાપ્ત થયું. શેઠ તો કાંઈ પણ ખોટા આત્મા વિના બિહાનામાં પડ્યા. શેઠાણીએ સહેજ પૂછ્યું : “ કેમ, આટલું બેહુલું નાટક પૂરું થઈ ગયું ? ”

“ ના, પણ તે નાટક જોવાથી મારા ચિત્તને એટલો ખેદ થયો કે હું તે વધારે વખત જોઈ શક્યો નહિ. ” શેઠે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“ નાટકમાં એવો તે શું વિષય હતો ? ” શેઠાણીએ જિજ્ઞાસુ વૃત્તિથી પૂછ્યું.

શેઠ કાંઈ પણ ઉત્તર નહિ આપતાં બિહાનામાં મ્હોં છુપાવીને સૂતા. શેઠાણીએ પૂછ્યું : “ શું કાંઈ કરણારસિક નાટક હતું ? કેમ ખોલતા નથી ? તે જોવાથી શું તમે બહુ દિલગીર બની ગયા છો ? ”

છતાં પણ શેઠે કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. શેઠાણીએ વધુ આગ્રહ કરતાં પૂછ્યું : “ એલોને બહાલા, એવું તે કેવું નાટક હતું ? ” એમ કહેતાં મ્હોંને તળાઈ સાથે છુપાવી સૂતેલા સ્વામીને શેઠાણીએ પાસાભેર સૂવાડવા હાથ લંબાવ્યો. શેઠ એકદમ બિહાનામાં બેઠા થઈ ગયા અને મનોરમાને પોતાના બન્ને બાહુઓથી પકડી એક મિષ્ટ ચુંબન કરી, અંકમાં સુવાડી દ્યાર્દ્ર વદન કરીને શેઠે મનોરમા તરફ જોયું અને પૂછ્યું : “ બહાલી ! મને નાટક જોવાથી એવો વિચાર થઈ આવ્યો છે કે તારા જેવી સુકોમળ બાળાથી મારા જેવા વૃદ્ધે લગ્ન કરીને તને અન્યાય આપવાનો મને શું જરા પણ હક હતો ? નાટકમાં આજે બુઢા પતિની તરફ સ્ત્રીના દુઃખનો ચિતાર જોઈને માફ હૃદય ઉથલાઈ આવ્યું છે; અને તેથી મને આવો વિચાર એકદમ સ્પષ્ટ આવ્યો છે ! ”

શેઠે પુરુષચરિત્ર ભજવવાનો જ પ્રયોગ શરૂ કર્યો હતો, પણ તે એવી કુશળતા સાથે શરૂ કર્યો હતો કે શેઠાણી તેને સમજી ચકી નહ. શેઠે પૂછેલા પ્રશ્નનો શું ઉત્તર આપવો તે વિચારતાં તેને જરા ગુંચવણ પડી, પરંતુ તુરત જ તે ગુંચવણ તેણે ઉઠેલી નાંખી અને કહ્યું: “નાથ ! સ્ત્રીને પતિ પરમેશ્વર તુલ્ય છે, પછી તે બાળ હો, યુવાન હો, કે વૃદ્ધ હો. સ્ત્રીનું અંતર તો પોતાના સ્વામીમાં હમેશાં દ્રવ્યો જ કરે છે; તમારા મનથી તમે માનતા હો કે તમે મને અન્યાય આપ્યો છે, પરંતુ મારા મનથી હું નથી માનતી કે મને અન્યાય મળ્યો છે ! સ્વામીની પ્રીતિ તે અમો સ્ત્રીઓનું જીવન છે અને તેવી તમારી પ્રીતિથી હું સંતુષ્ટ જ છું.”

“પરણેલી સ્ત્રીનો જે ધર્મ છે તે તેં બરોબર કહ્યો છે, પરંતુ મારું હૃદય તો મને દંશ જ દે છે. જોકે સંતતિને માટે જ મેં આ અવસ્થામાં લગ્ન કર્યું છે, તોપણ આ બે ત્રણ વર્ષ વીતી ગયાં છતાં કાંઈ આશા રહી નથી, અને હવે તો મને મારી મૂખાંઈ માટે તિરસ્કાર જ છૂટે છે ! બહાલી ! બરેબર, મેં તારી સુકોમળતાને-તારી યુવાવસ્થાને અન્યાય આપ્યો છે !” એમ કહેતાં તો શેઠની આંખોમાંથી અશ્રુની ધારા સરી પડી અને અંકમાં સૂતેલી મનોરમાના કપોલને ભીંજવી રહી. શેઠના ઉભરાથી ગભરાએલા હૃદયવાળા નરોત્તમદાસ શેઠ એમ ને એમ બિછાનામાં પડી ગયા. મનોરમા આ જોઈને વિચારમાં પડી ગઈ અને શેઠ નિદ્રાધીન થઈ ગયા. પુરુષચરિત્રનો પ્રથમ પ્રયોગ એ પ્રમાણે સમાપ્ત થયો !

* * * *

પરંતુ તે રાત્રિથી શેઠાણીને મોટો વિચાર થઈ પડ્યો. તે સમજી કે પોતાને હજીસુધી કાંઈ સંતતિ થઈ નહિ હોવાથી શેઠને આ પ્રમાણે પસ્તાવો થાય છે અને પોતે આ અવસ્થામાં કરેલાં લગ્ન ઉપર તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. મનોરમાએ વિચાર્યું: “આજે શેઠની પ્રકૃતિ બહુ જ વિ-

ચિત્ર જણાઈ આવી. કોઈ પણ વૃદ્ધ પુરૂષ લમ ક્યાં પહોં આવો પસ્તાવો કરતો. હશે શું ? પણ તે બોળા દિલના છે અને તેથી તેમણે મારી આગળ પોતાનું દિલ ખુલ્લું કરી બતાવ્યું ! તે ગમે તેમ હો, પણ આ સંઘનો સ્મશાન વૈરાગ્ય ફક્ત સંતતિની નિરાશામાંથી જાગેલો હોવો જોઈએ ! સ્ત્રીને સંતતિ થાય તે પુરૂષના બાગ્યની કહેવાય છે; અત્યારસુધી મને કંઈ આશા રહી નહિ; કાળાં ધોળાંએ કયાં; શેઠ તરફથી મળતું માન કાયમ સુધી ટકી રહે તેટલા માટે મને પુત્રપ્રાપ્તિની અગત્ય પણ ખરી; પણ તેનો ઉપાય શું ?..... ” એવા સારા માઠા અનેક વિચારો શેઠાણીના મનમાં જન્મ પામ્યા.

પુનઃ વળી સાંભર્યું : “ શેઠ કહ્યું કે મેં તને અન્યાય આપ્યો છે; હું એ સમજું છું કે વૃદ્ધ વર સાથે પરણવું તે યુવતીઓને અન્યાયરૂપ છે અને મારી સુકોમળ કાયાને શેઠ તરફથી ન્યાય મળતો નથી, એટલે પર.....હા, એ બધું ખરું, અને જ્યારે શેઠ સમજ્યા છે કે તેમણે મને અન્યાય આપ્યો છે, ત્યારે હવે થયેજી છૂટ બોગવવામાં મારે તેમનો બહુ ભય રાખવાની જરૂર પણ કાંઈ રહેતી નથી. સાંઝ થયું કે પેલા રતિશંકરની વાત શેઠની આગળ મેં કેવળ ઉલટા જ સ્વરૂપમાં રજુ કરી; નહિતો તે વહેમે ભરાત; અને વહેમે ભરાઈને પણ શું ? તે સમજે છે કે મને તેમણે અન્યાય આપ્યો છે, માટે મારે કોઈની પણ પાસેથી ન્યાય મેળવવો જોઈએ ! ”

એવા એવા અનેક વિચારોના તરંગોમાં મનોરમાનું મન રમણ કરવા લાગ્યું. તે મનોરમણનું અનિષ્ટ પરિણામ જોવાનું હજી બિવિધ્યને માટે બાકી રહ્યું છે, પ્રિય વાચક !

મકરણ ૨૩ સું.

દીકરો આપનાર દેવી !

“ ધણી તારું સાચું ધર, શોધો રે વીરા,

“ આ ધર પડી તો જશે, હંસલો ઉડી રે જશે,

“ આ ધર સનું તો થશે, આ ધર જીતું તો થશે ! ૨૩.

“ પાસા વિનાનું આ ધર, સુંદર બન્યું છે વીરા,

“ રેતીના ગઢ પેરે ખરશે રે વીરા.

આ ધર.

“ જીવાની વાડી તારી; સુકાઈ જવાની વીરા,

“ વાને વંટોળે વાની ઉડશે રે વીરા.

આ ધર.

“ માન ગુમાન મૂકી, નિજ સ્થાન સેવો વીરા,

“ સ્વરૂપ જ્યોતિ અખંડ, જાગશે રે વીરા.

આ ધર.

“ આતમજ્ઞાન દરિએ, મોતીડા ભરીઆ વીરા,

“ મુક્તાવલિ વિનય કંઠ ધરશે રે વીરા,

“ વિજયાનંદ ખંસી વાગશે રે વીરા.”

આ ધર.

સાખરમતીને પેલે પાર નદીના કીનારાથી કેટલેક દૂર અને સરખે-
જના રસ્તાની એક બાજુએ આવેલા ખેતરમાં થોડા દિવસથી બાંધવામાં
આવેલી જાણાતી એક મદૂલી પાસેથી ઉપરનું ભજન મંજીરાની ધૂન સાથે
સંભળાતું હતું. સમય સાંજનો હતો. સૂર્યાસ્ત થવાને બહુ વાર નહોતી
અને સૂર્યની તડકી ગાડાના ચીલામાં માત્ર સુવર્ણની આછી રજ વેરી રહી
હતી. ફરવા આવનારાઓનો કે ગાડીધોડાનો અવરજવર એ બાજુએ બહુ
નહોતો અને સંધ્યાનો શીતળ સમય હોવાથી હૃદયમાં શાંતિ રેડતું ભજન
મધુર લાગતું હતું. એલીસપ્રીજ ઉપર ફરવા જનારાઓનાં કર્ણદાર સુધી
ભજનના કોઈ કોઈ નિર્ધોષ પડતા હતા અને સરિતાના શીતળ જળના

મન્દ ધ્વનિ સાથે મિશ્રિત થઇ ક્ષણભર કુદરતી, ગ્રામ્ય અને પહાડી દેખાવનો ભાસ કરાવતા હતા.

ભજન પૂરૂં થયું એટલામાં મદૂલીમાંથી એક રૂઢ પુષ્ટ અને પ્રચંડ શરીરવાળો આવો બહાર આવ્યો. તેની આંખો આખો દિવસ ગાંજે ફૂંકવાથી રક્તવર્ણીય બની ગએલી જણાતી હતી. શરીર કાળું અને પુષ્ટ તથા આંખો લાલ હોવાથી તેનું સ્વરૂપ ભૈરવ જેવું બચંકર ભાસતું હતું. કપાળ ઉપર સિંદુરની બીંદી, કંઠમાં પરવાળાની માળા, હાથ ઉપર સિંદુરનાં જ ટીલાં ટપકાં અને જમણા હાથ પર કુમારિકાના માથાના કેશની દોરડીવડે સોનાનું નાનું માઢળીયું બાંધેલું હતું. તેની મદૂલીની મધ્યમાં સિંદુરથી રંગેલું એક ત્રિશૂળ ઊભું કરેલું હતું અને તેની આસપાસ ધૂપ, નૈવેદ્ય અને મદિરાનાં પાત્રો ભરેલાં હતાં. એક બાળુએ ધૂપની તૈયારી માટે છાણાં અને લાકડાંનો બળતો ઢગ પડેલો હતો અને તેમાંથી નીકળતી ધૂણીથી હરકોઇ માણસ દૂર રહીને અનુમાન કરી શકતો કે ત્યાં કોઈ આવો પડાવ નાંખીને રહ્યો હોવો જોઈએ.

આવાએ મદૂલીમાંથી બહાર નીકળતાં કહ્યું: “દેખો ભૈયા! માતાજીની પાસે માતાજીનો શૃંગાર અને મહિમાનાં ભજન ભક્તે ગવાય, પણ આવાં ભજન ન જ ગવાવાં જોઈએ, સમજ્યા? માટે આવાં ભજનો હવેથી બંધ કરવાં.”

“હાચું કોઈ બોપણ! માતાજીને પરશન નહૈ તે વ્યમ બોલાય.” એક ભગત બોલ્યો અને તેણે માતાજીના ત્રિશૂળની સામે માથું નમાવીને માફ માંગી.

“વારૂ ભગતો, આજ તો તમારે સૌએ અહીંથી વહેલાં જવું પડશે. રોજ તો મધરાત સુધી માતાજીનો મહિમા ગવાતો, પણ આજે હું મંધ્યાકાળથી માતાજીની ગુપ્ત પૂજામાં બેસનાર છું; માટે તમારે સૌએ હવે વિદાય થઇ જવું જોઈએ.”

“ ભલે બોપણ.” એમ કહી ભગતો એક પછી એક ઉડીને માતાજીને વંદન કરી વિદાય થયા. મહારાજે મઢૂલીમાં પેસીને તેનું દાર બંધ કર્યું. ત્રિશૂળની બરાબર સામે એક નાનો બાજઠ ગોઠવ્યો અને તેની ઉપર લાલ વસ્ત્ર પાથર્યું. બાજઠ ઉપર કેવી રીતે બેસવું, પલાંડી કેવી રીતે વાળવી, જમણા પગનો અંગુઠો અમુક સ્થળે કેવી રીતે રહે તેને લગતી સઘળી ક્વાયત કરી જોઈ અને જ્યારે સઘળી ગોઠવણ થઈ રહી ત્યારે બાવાજી મઢૂલીનું દાર ઉઘાડીને બહાર આવ્યા અને એલીસ શ્રીજ ભણી નજર કરી. શ્રીજપરનાં ફાનસોમાં દીવા થઈ ગયા હતા, તોપણ ખુલ્લી આંખે જોઈ શકાય તેટલું અજવાળું હજી હતું. થોડી વારમાં એક બંધ ગાડી પોતાની મઢૂલી તરફ દોડી આવતી જોઈને બાવાજી એકદમ મઢૂલીમાં પેસી ગયા અને બાજઠપર ગોઠવાઈને આંખો મીંચી એક ધ્યાનમાં પડ્યા.

મઢૂલીવાળા મહારાજનું નામ કાલીપ્રસન્ન હતું. તે સ્થળે પોતાનો પડાવ નાંખ્યાને કાલીપ્રસન્નને દસેક દિવસ થયા હતા, અને તેટલા દિવસમાં અમદાવાદમાં કેટલેક સ્થળે તેની ખ્યાતિ થઈ ચૂકી હતી. લોકોમાં કાળી દેવીના અનન્ય ભક્ત તરીકે તે વખણાવા લાગ્યો હતો. મંત્ર જંત્રમાં અને કીમિયામાં પણ તે બીનહરીફ છે એમ લોકોમાં કહેવાતું હતું. કાળી દેવી તેને હાજરાહજુર છે અને તેથી વાંઝણીઓને દીકરા પણ આપે છે એમ સ્ત્રીઓમાં વાતચીત થતી હતી. કોઈ કોઈ સ્ત્રીઓ એવી વાત પણ કરતી કે દેવી પોતે કાલીપ્રસન્નની સાથે વાતચીત કરે છે અને અમુક સ્ત્રીને તે દીકરો આપશે કે નહિ તેનો ખુલ્લો જવાબ આપે છે. આથી ધણુએ લોકો અવારનવાર કાલીપ્રસન્નની મુલાકાતે આવતા. કોઈ ધનના લોભથી આવતું તો કોઈ સંતતિના લોભથી આવતું. કોઈ પોતાનું ભવિષ્ય જાણવાને તો કોઈ કાલીપ્રસન્નના મિત્ર બની મદિરાપાન કરવાને પણ આવતા.

કાલીપ્રસન્ન બાજીપર ધ્યાનનિમગ્ન અવસ્થામાં બેઠો હતો, એટલામાં પેલી ગાડી ત્યાં આગળ આવીને થોભી. ગાડીનું આરણ્ય ઉઘાડીને એક ચાકરડી બહાર આવી અને તેની પાછળ મનોરમા શેઠાણી પણ બહાર નીકળ્યાં ! ગાડી ત્યાંથી ચાલી ગઈ અને પૂછપર જઈને થોભી. મનોરમા પેલી ચાકરડીની સાથે મંદીમાં ગઈ અને બન્ને જણીએ ધ્યાન ધરી બેઠેલા કાલીપ્રસન્નની સામે ગોઠવાઈને બેઠી.

કેટલીક વારે કાલીપ્રસન્ને પોતાનાં નેત્રો ઉઘાડ્યાં. દારૂનો ડોઝ તુરંતમાં ચડાવેલો હોવાથી લાલ બનેલી આંખો કપાળપરની સિંદૂરની બીંદીની સાથે હરિદ્રાઈ કરતી હતી. મનોરમાની સાથે આવેલી ચાકરડી તેને સંબોધીને બોલી: “ મહારાજ ! અમારાં શેઠાણી પધાર્યાં છે. ”

મહારાજે કાંઈ જવાબ ન આપ્યો અને પુનઃ આંખો મીંચી દીધી. વળી થોડી વાર રહીને નેત્રો ઉઘાડી જમણા હાથની તર્જની નસકોરે અરાડી કેવો શ્વાસોચ્છવાસ ચાલે છે તેની તપાસ કરી, અને પછી પૂછ્યું: “ વાહ, અભારે સ્વર અનુકૂળ છે એટલામાં જલ્દીથી પૂછી વાળો. શેઠાણીની શું મનોવાંછા છે ? ”

ચાકરડી બોલી: “ અમારાં શેઠાણીને પરણ્યાં બહુ વખત તો થયો નથી; પણ શેઠ જરા વૃદ્ધ છે. શેઠાણીને પુત્રપ્રાપ્તિની ઇચ્છા છે પણ આજ-મુઘી કાંઈ આશા રહી નથી. ”

“ જો માઈ ! પુત્ર કાંઈ મારી પાસે નથી કે જલ્દી જોળીમાંથી કાઢીને આપી દઉં. માતાજીને પૂછું અને તેની મરજી હોય તેમ પ્રયત્ન કરું. ”

“ ભલે માતાજીને પૂછી જુઓ. ” મનોરમાએ કહ્યું.

કાલીપ્રસન્ને પ્રારંભમાં ઐંહી શ્રી ઇત્યાદિ ઉચ્ચારો કરીને મંત્ર જપવા જેવો ડોળ કર્યો અને પછી પ્રશ્ન કર્યો: “ હે દેવી ! આ શેઠાણીને તું પુત્ર આપશે કે નહિ ? ”

તુરત જ શેઠાણીના આશ્ચર્ય વચ્ચે માતાજીનું મોંઘમાં ખોસેલું ત્રિશૂળ જમણી બાજુએ જરા નમ્યું અને પુનઃ પાછું જિભું થઈ ગયું ! કાલી-પ્રસન્ને બાણે કે મોટો જમ મેળવ્યો હોય તેમ ગર્જના કરીને કહ્યું : “ બોલો શ્રી કાલી માતકી જય ! શેઠાણી ! માતાજી તમારી મનોવાંચના પૂરી કરશે ! પરંતુ તમારે રોજ માતાજીની પૂજા કરવાને સાત દિવસ સુધી આવવું પડશે !

“ ક્યે વખતે ? ”

“ બરાબર મધ્યાહ્ને, સુંદર વસ્ત્રાલંકારો ધારણ કરીને, અભ્યંગ સ્નાન કરીને અને પુત્રપ્રાપ્તિની વાંચના હૃદયમાં ધારણ કરીને અહીં આવવું એટલે માતાજી તમારી મનઃકામના સફળ કરશે. ”

“ દહાડે તો આવી ન શકાય. ” શેઠાણીએ ક્યવાતે મને જવાબ આપ્યો.

“ મધ્યાહ્ને આવી ન શકાય તો મધ્ય રાત્રિએ આવવું જોઈએ. ”

“ મધ્ય રાત્રિએ આટલે દૂર આવવાનું પણ કેમ બને ? ” શેઠાણીએ વાંધો લીધો.

“ તો ગામમાં જ કોઈ સ્થળે હું સગવડ કરી રાખું ત્યાં પધારજો. ”

“ હા, તે ઠીક છે. ” શેઠાણીએ કહ્યું.

“ આ તમારી ચાકરડીને કાલે અહીં મોકલજો. આજે ગામમાં જ કોઈ સ્થળની હું તપાસ કરાવી રાખું છું તે સ્થળ હું તેને બતાવીશ અને પછી બરાબર મધ્ય રાત્રે તમારે લાગત સાત દિવસ સુધી ત્યાં આવવું. ” કાલીપ્રસન્ને કહ્યું.

“ વાર. ”

“ પણ જોજો, ગાડી બાડી સાથે લાવશો નહિ. એકલાં જ આવજો.

એકાદ ચાકરડી ભક્ષે સાથે હોય, પણ બહુ માણસો નહિ. તેમ જ આ વાત બહુ માણસોને જણાવશે પણ નહિ.”

ચાકરડી બોલી: “અમારે જણાવવાનું કાંઈ કારણ નથી.”

“જણાવવામાં કાંઈ હરકત તો નથી; પણ વાંધો એ છે કે બધા લોકો માતાજીનો આવો ચમત્કાર જાણે, તો પછી સૌને દીકરા આપવાની જોગવાઈ માતાજી પાસે ક્યાંથી હોય? એટલે એ સઘળા ત્રાસમાંથી બચવાની ખાતર હું કહું છું કે આ વાત લોકોમાં બહુ ન ચર્ચાય તો દીક. જીએ! શેઠાણી! આશા રહ્યા પછી માતાજીને સવા રૂપિયાનો થાળ ધરાવજો.”

ચાકરડી બોલી: “અરે, આશા રહેશે તો સવાને બદલે સવાસો રૂપિયાનો થાળ કરશે અને તમને પણ બક્ષીસ આપશે, પછી શું?”

“ના, હું તો માતાજીનો સેવક છું; મારે કાંઈ પણ ન જોઈએ.” કાલીપ્રસન્ને વિવેક કર્યો.

* * * * *

“અલી! દેવીનો ચમત્કાર તો કાંઈ અવનવો જોયો હોં.” ગાડીમાં ઘર તરફ પાછા ફરતાં શેઠાણીએ ચાકરડીને કહ્યું.

“હું નહોતી કહેતી કે એને તો માતાજી હાજરાહજૂર છે? જીએને, આપણા દેખતાં દેવીએ જવાબ આપ્યો કે નહિ?”

“પણ મહારાજે સાત રાત સુધી એકલાં માતાજીની પૂજા કરવા આવવા કહ્યું તેમાં કાંઈક ભેદ જોવું લાગે છે!” શેઠાણીએ શંકાનું નિવેદન કર્યું.

“હવે ભેદ ને બેદ, મારી બાધ! ભેદ હોઈનેએ શું? માતાજીની પ્રસાદીથી પુત્ર તો થશે! શેઠની ઇચ્છા પૂરી થશે અને વળી વંશ વેક્ષા બમણો વધશે! બહુ ચાપચીપીયાં શું થતાં હશે?” ચાકરડીએ એ રીતે વાત ઉરાડી દીધી અને ગાડી બંગલે પહોંચી.

પ્રકરણ ૨૪ સું.

લાડીલી લલનાનું ચરિત્ર.

નરૌત્તમદાસ જેવા વિચિક્ષણ પુરુષને ઠગીને મધ્ય રાત્રિને સમયે સાત દિવસ સુધી કાલી દેવીની પૂજા માટે જવું, તે મનોરમાને માટે કાંઈ ઓછું મુશ્કેલ નહોતું. શેઠ મનોરમાની ચાલ તપાસતા રહેવાને પોતાની ગતમાં રમવાનું ધારતા હતા, ત્યારે મનોરમા પોતાનું મન ધાર્યું કરવાને પૂરતી લિંમત ચલાવતી હતી. સ્ત્રીચરિત્ર પુરુષચરિત્રને મ્હાત કરે તેમાં શું નવાઈ ?

રાત્રિ પડી. શેઠનો નિદ્રાધીન થવાનો સમય રાત્રિના દશ વાગતાનો હતો. આજે મધરાત થઈ જવા આવી, પણ શેઠ બિચાને આવ્યા નહિ. દિવાનખાનામાં જ બેસી રહીને મીલના હિસાબ-કીતાબના કાંઈ કાગળો હતા તે તેમણે મોડી રાત સુધી તપાસ્યા કર્યા. મધરાત થઈ અને ઘડી-આગમાં બાર ટકોરા થયા ત્યારે શેઠે શય્યાગૃહમાં પગ મેલ્યો. મનોરમા નિદ્રાધીન નહોતી, પણ નિદ્રાધીન થવાનો ઢોંગ કર્યો. મ્હોંને જરા ઉદાસ દેખાવવાળું કર્યું. શેઠ કળી ગયા કે તે જાગૃત હોવા છતાં કાંઈક રોપમાં હોય તેમ જણાય છે.

“આજે કેમ બેઠી નિદ્રા આવી ગઈ ?” શેઠે પ્રશ્ન કર્યો.

ઉત્તર ન મળ્યો.

પાસું વાળી સૂતેલી સુંદરીનો હસ્ત પકડી પાસું બદલાવ્યું અને કહ્યું :
“ઐટલી વારમાં નિદ્રા આવી ગઈ ?”

નિરૂત્તર.

શેઠે રમજની ખાતર ગાલ ઉપર એક ક્રીણી ચૂંટી ખણી અને આંખો મીચીને જાગતી પડેલી મનોરમાથી મુખ મલકાવી દેવાયું ! “મોડા મોડા

આવો છો અને વળી પૂછો છો કે એટલી વારમાં નિદ્રા આવી ગઈ ? જાઓ, આજે તો તમારી સાથે અબોલા લેવાના છે-હા, હવે તો હમેશાંને માટે જ એવું તો ?” એમ કહી રૌપ્યકૃત વદન કરી મનોરમા પાસું બદલાવી સૂતી.

“ કેમ, આજે કાંઈ મારો અપરાધ થયો છે ? ” શેઠે પ્રશ્ન કર્યો.

“ અપરાધ થયા વિના હું કહેતી હોઈશ ? ” શેઠની સામે નજર કર્યા વિના મનોરમાએ જવાબ આપ્યો.

“ પણ શું અપરાધ તે તો કહે. ”

“ કાલે કહીશ; અત્યારે હવે નિરાંતે ઉઘવા દો. મધરાત થઈ ગઈ છે. ”

“ ના, મારે મારો અપરાધ તો અત્યારે જ જાણવો જોઈએ; તહો-મતનામું અત્યારે ફરમાવી દે; શિક્ષા ભલે પાછળથી કરજે. ”

મનોરમાથી પુનઃ હસી જવાયું. “ ત્યારે હું ન્યાયાધીશ અને તમે અપરાધી, કેમ ? ”

“ અલબત્ત ! તેની કોણ ના કહી શકે ? તું મને શિક્ષા કરે તો મારે તે ખમવી જ જોઈએ ! કેમ ખર્ કે નહિ ? ”

“ પણ તે શિક્ષા આનંદપ્રદ હોય તો ? ” શેઠાણીએ શેઠની સાથે વાતચીતમાં પડતાં કહ્યું અને પાસું બદલાવ્યું.

“ વાહ ! શિક્ષા તે વળી કદિ આનંદ આપનારી હોતી હશે ? અને જો તે આનંદ આપનારી હોય, તો તે શિક્ષા જ નહિ ! ”

“ પણ તમને શિક્ષા કરતાં મને જ શિક્ષા થવા જેવું હોય તો ? ”

“ તો તું ન્યાયાધીશ નહિ પણ તું પોતે જ અપરાધી છે ! ”

“ વાહ રે ! તમે તો મને બોલતાં જ બાંધી વાળો છો; હવે તમારા બંધમાંથી કેવી રીતે છૂટું ? ”

“ મારો અપરાધ મને જણાવી દે એટલે તું છૂટી થઈશ. ”

“ના, આજે નહિ જણાવું; કાલે જણાવવાનું કહ્યું છે તે મારા શબ્દો હવે હું નહિ ફેરવું!”

“તો હું તને શિક્ષા કરીશ; નિદ્રાને દેશવટો આપવો પડશે.”

“ઉલટા મને શિક્ષા કરશો? અરેરે! પ્રયત્ન પુરૂષો પાસે અમ અખ-જાઓનું કાંઈએ ગળું છે? અપરાધી ન્યાયાધીશને શિક્ષા કરે એવો ઉલટો જમાનો તો આજે જ જોયો.”

“ત્યારે હવે સઘળી વાત ખુલ્લી કરો; અમારે ત્યાં તો ઉધો ન્યાય છે!” શેઠે મળકની ટોચે ચડતાં કહ્યું.

“ત્યારે સાંભળી લ્યો તમારો અપરાધ; આવતી કાલથી તમારે આ શય્યાગૃહમાં પણ મેલવો નહિ, પરમેશ્વરને ત્યાંથી એવી ચિઠ્ઠી આવી છે અને તેમાં મનાઈ કરી છે.”

“કારણ?” શેઠે શાંતિથી અને ગંભીરતાથી પ્રશ્ન કર્યો.

“કારણ એ કે સીમંતિની સ્ત્રીની શય્યા પૃથક્ હોવી જોઈએ.”

“એમ? ત્યારે એ આનંદપ્રદ શિક્ષા અમે સહન કરીશું.” શેઠ સ-મજ્યા કે શેઠાણીને કાંઈક આશા હશે.

“અને મને મારે પિયેર જવાની પરવાનગી મળવી જોઈએ.”

“ના; એવી પરવાનગી અમે આપતા નથી; અમોને પૃથક્ શય્યા કખૂલ છે; પૃથક્ નિવાસ કખૂલ નથી; એટલી સખ્ત શિક્ષા ન હોય. એક પેસાની ચોરી કરનાર ગુન્હેગારને દેશનિકાલની સજા ન થાય.”

“પણ આ શિક્ષા કરતાં મને પોતાને શિક્ષા થાય છે તે?”

“કુદરતે મોકલેલી એ આનંદપ્રદ શિક્ષા તમે પણ સહન કરો.” શેઠે કહ્યું અને આનંદમાં ગરક થએલી લાગણીઓને વહન કરવા દીધી.

* * * * *

ખીજ દિવસથી શેઠ અને શેઠાણીનાં બિઠાનાં એ જૂદા જૂદા

ઔરડામાં થયાં. શેઠને મન એક પ્રકારનો. આનંદ હતો કે પોતાનો ભા-
અશાળી દિવસ નજીક આવતો જાય છે. પરંતુ પહેલાં જે વહેમે ચિત્તમાં
નિવાસ કર્યો હતો તેથી મન ચગડોળે ચડ્યું. મનોરમા પોતાને ઠગવાને
કાંઈ ચરિત્ર કરતી હશે કે વસ્તુતઃ તે સધળું ખરું હશે તે સવાલનો નિ-
ર્ણય શેઠનું મન કરી શક્યું નહિ. જે વહેમ મનમાં પેડો હતો તે દિવસે
દિવસે વધતો જતો હતો. બલકે તે વહેમનો કીડો શેઠનું કાગળું ફેરી
આતો હતો. પોતાનો વહેમ ખુલ્લો કરવા જેવી શેઠની સ્થિતિ નહોતી
અને કાંઈ ચેારી પકડવાનો પ્રસંગ હાથ આવતો નહોતો. શું યુક્તિથી
શેઠાણીના હૃદયની પવિત્રતાની ખાત્રી કરવી તે બાબત સલાહ લેવા જેવો
અંતરનો માણસ પણ શેઠને માટે નહોતો.

એ દિવસ શું કરવું તે ને તે વિચારમાં ચાલ્યા ગયા. ત્રીજે દિવસે
શેઠ કાંઈકે તપાસ કરવાનો પોતાના મનથી નિશ્ચય કર્યો. બરાબર મધ્ય
રાત્રિ થઈ એટલે શેઠ પોતાના શય્યાગૃહમાંથી બહાર આવ્યા. બહાર ચા-
લીમાં એક નોકર સૂતો હતો અને દાદરવાળા ખંડમાં ચાકરડી સૂતી હતી.
શેઠ ગુપ્ત્યુપ આખા બંગલામાં ફરી વળ્યા. કોઈ સ્થળે દીવો ખળતો હોય
તો જરા અજવાળું પડતું પણ મોટે ભાગે સર્વત્ર અંધારું જ હતું. શેઠા-
ણીના શય્યાગૃહનાં બારણાં પણ બરાબર તપાસી જોયાં, ધક્કો મારી જોયો
તો અંદર ટોપર વાસેલી જણાઈ અને થોડો ખડખડાટ થયો. ચાકરડી
તે અવાજથી જાગી ઉઠી અને પોતાની ઔરડીની બહાર આવી તો ચા-
લીમાં શેઠને પોતાના શય્યાગૃહ ભણી ચાલ્યા જતા જોયા. શેઠને કાંઈકે
વહેમ પડ્યો હોવો જોઈએ એવું અનુમાન કરતી તે ગભરાઈ, પણ પુનઃ
સાવચેત રહેવાને ભાનમાં આવી.

ખીજી રાત્રે તે જ વખતે શેઠ પુનઃ ઉઠ્યા અને આખા બંગલામાં ત-
પાસ કરી. પાછા શેઠાણીની શય્યાગૃહ પાસે આવી પહોંચ્યા. નજીકમાં સૂ-

તેલા નોકરને શેઠે જગાડ્યો અને શેઠાણીને જગાડવા માટે તેને સૂચના કરી. નોકરે “બા સાહેબ, બા સાહેબ” એવી બે ત્રણ ખૂંસો મારી, તે સાથે ચાકરડી પણ ત્યાં આવી પહોંચી. નોકરને ખૂંસો મારતો અટકાવીને તેણે શેઠાણીને જગાડવા માટે બારણું ઠોકવા માંડ્યું તથા ખૂંસો પાડવા માંડી. દસેક મિનિટ ચાલી ગઈ પણ શેઠાણી જગ્યાં નહિ. શેઠનું હૃદય ધડકવા લાગ્યું. વહેમ દઢીબૂત થવા લાગ્યો: “આટલો ઘોંઘાટ ગરબડાટ થાય છે છતાં કોઈ ન જાગે એમ બને ખરું? કાંઈક કપટ હોવું જોઈએ.” શેઠ ચાકરડીને કહ્યું: “કેમ, હજી પણ ઉંઘ ઉડી નહિ કે?”

ચાકરડી બોલી: “પણ રહેા, હું અગાશીમાં જોઈ આવું; કદાચ ધામને લીધે ત્યાં પવનમાં સૂઈ રહ્યાં હોય.” એમ કહી તે ચાલી ગઈ અને શેઠ વિચારના કોકડામાં ગુંચવાતા ત્યાં જ ઊભા રહ્યા. દસેક મિનિટ વધારે ચાલી ગઈ અને ચાકરડી પાછી આવી બોલી: “ખરેખર, અગાશીમાં જ સૂઈ રહ્યાં છે! હમણાં અહીં આવે છે.”

એટલામાં મનોરમા આવી. તેનાં વસ્ત્રોમાંથી સુગંધી ખેડકી રહી હતી. પહેરેલાં વસ્ત્રો સૂઈ જતી વખતનાં નહોતાં. સુંદર પોલકું અને રેશમી સાડી તેણે પહેરેલાં હતાં. આવતાં જ તે બોલી: “કેમ અત્યારે મને સંભારી? આજે મને જરા ગભરામણ થતી હતી એટલે હું તો સાંજે ફરીને આવી અને જમીને તુરત જ કપડાં પણ બદલાવ્યા વિના અગાશીમાં સૂઈ રહી હતી!”

ખુલાસો થઈ ગયો. શેઠનું મગજ પુનઃ વળી ગોટાળે ચડ્યું. “શું આ ખરું કહે છે? કદાચ હોય પણ ખરું.” એવો વિચાર ઉદ્ભવી આવ્યો એટલે વધુ ખુલાસો માંગવાની શેઠની હિંમત ચાલી શકી નહિ. શેઠ બોલ્યા: “તને સંભારવાનું કારણ કાંઈ નથી; આજે જરા મોડો આવ્યો હતો અને ઉંઘ આવતી નહોતી એટલે થોડી વાર તારી પાસે બેસવા

આવતો હતો; કેમ, હવે તો હૃદયમાં ગભરામણ થતી નથી ના ? ”

“ ના, જરા ઉંઘ લીધા પછી દીક છે. ” એમ કહી મનોરમા શેઠની સાથે તેમના શય્યાગૃહમાં ગઈ. વહેમની આગ તે કાણે તો શમી ગઈ.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

ઇસ્પિતાલમાં.

રતિશંકરની સ્થિતિ જાણવાને અધીરા થએલાઓને હવે વધારે નિરાશ કરવાની જરૂર નથી. દોડતી મોટોરનો આંચકો લાગવાથી તે પડી ગયો, બેભાન બની ગયો, એક હાથ અને એક પગપર થઈને મોટોર પસાર થઈ ગઈ, લોકો એકઠા થઈ ગયા, પણ સૌ કોઈ ગભરાટમાં હોવાથી તેને તાત્કાલિક મદદ આપવાનું કોઈને સૂઝ્યું નહિ. એટલામાં દરવાજાપરથી પોલિસનાં બે માણસો આવી પહોંચ્યા અને તેમણે એકઠા થએલા લોકોને દૂર કરી પાણી મંગાવી રતિશંકરના મ્હોંપર છંટાવ્યું. અંતરના દુઃખથી પીડાએલો રતિશંકર શરીરના દુઃખનો પણ ભાગી થયો હોવાથી તે એકાએક ભાનમાં આવી શક્યો નહિ. પોલિસના માણસોએ એકઠા થએલા લોકોને કોઈ તેને ઝાળખતું હોવા વિષે પૂછ્યું પણ કોઈએ કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ, એટલે તેને એક ખાટલીમાં નાંખી સિવિલ હોસ્પિટાલમાં મોકલી આપ્યો.

ઈનડોર પેશન્ટ અથવા ઇસ્પિતાલમાં રહેનાર દર્દીઓની સારવાર કરનાર નર્સે રતિશંકરને થએલા અકસ્માતની તપાસ કરી અને તુરત જ તેણે મુખ્ય ડાક્ટરની સલાહ લીધી. ઇસ્પિતાલની સાથે સંયુક્ત રાખવામાં આવેલી ‘ મેડીકલ સ્કૂલ ’ ના ચાર પાંચ વિદ્યાર્થીઓ પણ ત્યાં આવી

લાગ્યા. તેમાંનો એક આશ્ચર્યથી દિગ્મુદ્ધ બનતો બોલ્યો: “ઓહ! આ તો બિચારો રતિશંકર! તેને વળી આ અકસ્માત ક્યાંથી થયો?”

ડાક્ટરે તે વિદ્યાર્થીની તરફ જોઈને કહ્યું: “કેમ મી. નર્મદાશંકર! તમે તેને ઓળખો છો?”

“હા, સાહેબ! તે બિચારો એક ગરીબ બ્રાહ્મણ છે અને મારી સાથે મેટ્રિક્યુલેશનમાં અભ્યાસ કરતો હતો! મારો મિત્ર છે; તેને શાની ઇજા થઈ છે સાહેબ?”

“મેટ્રોરની અડકેટમાં આવી જવાથી એક હાથ અને એક પગને ઇજા થઈ છે. પગને બહુ ઇજા નથી થઈ, પણ હાથનું કાંડું ઉતરી ગયું છે; અંદરથી ફેલેશ ચીરાઈ ગયું છે; પણ મને કાંઈક ખીજે જ ભય જણાય છે. તેનો શ્વાસ રૂંધાઈ જતો હોય એમ જણાય છે. હૃદય જેમ બંધી ગયેલ હોય તેમ કોઈ વાર બહુ જ ઉછળે છે!”

સઘળા વિદ્યાર્થીઓ ડાક્ટરની તપાસ તરફ નજર કરી રહ્યા હતા. રતિશંકર હજી ભાનમાં આવ્યો નહોતો એટલે તેને થએલી ઇજાનો કાંઈ પણ ઉપચાર કર્યા પહેલાં તેને ભાનમાં લાવવાના ઉપચાર કરવા માંડ્યા. એક કલાકે તે કાંઈક ભાનમાં આવ્યો અને હાથમાં થતી પીડાથી ખૂબે ખૂબ મારવા મંડી ગયો. ડાક્ટર અને તેના મિત્ર નર્મદાશંકર બન્નેએ તેને ધીરજ આપી. રતિશંકર જ્યારે પૂરેપૂરા ભાનમાં આવ્યો ત્યારે ડાક્ટરે તેને ક્લોરોફોર્મ આપીને ઇજા થએલા કાંડાનો ઉપચાર શરૂ કર્યો. કાંડાપર સખ્ત માર લાગ્યો હતો પણ લોહી નીકળ્યું નહોતું. ડાક્ટરે નસ્તર મૂકી બગડેલું લોહી કાઢી નાંખ્યું અને તે પર પાટા પીંડી કરી. પગના નળાને સહેજ ઇજા થઈ હતી તેનો પણ યોગ્ય ઉપચાર કર્યો. નર્મદાશંકર પોતાના મિત્રધર્મને વળગી રહીને તેની સારવારમાં રહ્યો.

ખીજ દિવસની સહવારસુધી કિશોરીને પોતાના સ્વામીની આ સ્થિ-

તિની ખબર મળી નહિ. તે બિચારી મોટા ગભરાટમાં પડી હતી, પણ અમદાવાદ જેવડા મોટા શહેરમાં શું કરવું તે તેને સૂઝતું નહિ. ચોકીપર પણ પોલિસને ખબર આપે, પણ રતિશંકર કાંઈ એક બાળક નહોતો કે ખોવાઈ જાય ! આખો દિવસ અને રાત બૂખ તરસ અને ચિંતામાં વી-ત્યારે બીજો દિવસે સ્થવારે નર્મદાશંકર તેને તેના સ્વામીના ખબર આપવા આવ્યો !

તે ગરીબડી બાળા ગભરાઈ, રડી પડી, પણ નર્મદાશંકરે તેને ધીરજ આપી અને તેને પોતાની સાથે ઇસ્પિતાલમાં તેડી લાવ્યો. સ્વામીને બિ-છાનામાં બેતાં જ તેનાર્યા દૂધો મૂકી દેવાયો. ઇસ્પિતાલની પારસી નર્સ માયાળુ હતી, તેણે કિશોરીને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું : “ બેહેન ! એવણને કાંઈ બહુ સીરીયસ ઇજા થઈ નથી; તમે ધબરાઓય સાને ? હોય, ઇન્સા-નપર દુઃખ તો પરતાં આવીયાં જ છે ના ? થોરા દિવસમાં તેવણ સાજા થઈ જશે હં કે બેહેન ! ”

પરંતુ નિર્દોષ અને સરલ હૃદયો ઉપર આવા દેખાવો જે કાંઈ અ-સર કરે છે તે એવા આશ્વાસનથી ભુંસાતી નથી. રતિશંકરમાં પણ હવે બોલવાની શક્તિ આવી હતી, એટલે તેણે પણ કિશોરીને ધીરજ આપી. કંઈ નૌતમલાલ ઠગી ગયો છે, એ વાત આ વખતે કિશોરીને કહેવાતું તેણે વાંજખી માન્યું નહિ. સાંજસુધી કિશોરી સ્વામી પાસે રહી અને રાત દહાડો ત્યાં જ રહેવાની તેણે નર્સ પાસે માંગણી કરી. નર્સે કાંઈ વાંધો લીધો નહિ, પણ સમજાવ્યું કે “ જુઓની બેહેન ! હમો સંઘલાં માંદાંઓની માવજત કરવાને જ રયાં છેએ. તમે કાંઈ જનસ્તી કરવાનાં નથી; હા, તમારું દિલ માનતું ન હોય તો બલે રહેવો, પન તમે નહિ હોવો તો બી હમો કાંઈ તમારા હસખંદને ઉણું નહિ પરવા દેએ, હં કે બેહેન ! ”

નર્મદાશંકરે કિશોરીને સમજાવી અને રતિશંકરે પણ તેને ઘેર રહેવાની સૂચના કરી. છતાં રોજ સહવાર-સાંજ તે ઇસ્પતાલમાં આવતી અને સ્વામીની તખીયત જોઈ જતી. કિશોરીએ પોતાની માને પત્ર લખ્યો હતો અને ત્રીજે દિવસે રામબાઈ પણ લોહી નાખતાં અમદાવાદ આવ્યાં ! રોયાં, કકળ્યાં, રતિશંકર પાસે ધોખો આંસુ પાડ્યાં, પણ વિધિની ઘટનાને કોણ નિવારી શકે છે ?

*

*

*

*

*

પાંચ-છ દિવસ ચાલ્યા ગયા. તે દર્મ્યાન મોટાર ગાડી, બાઈસીકલો અને ઘોડાની ગાડીઓ ચલાવવામાં તેના હાંકનારાઓ જે બેદરકારી બતાવતા હતા તે માટે વર્તમાનપત્રોએ ખૂબ મચાવી મેલી હતી. અધિકારીઓના કાન બે-ચાર દિવસ સુધી ચમકતા રહ્યા, પણ બનાવ જરા વિસારે પડ્યો એટલે પુનઃ તેની તે સ્થિતિ ચાલુ થઈ ! રતિશંકરની તખીયત હવે સુધારાપર આવતી જતી હતી. હાથ પગની ઈજાને લીધે રોજ તાવ આવતો તે પણ હવે તો દૂર થઈ ગયો હતો અને શરીરમાં નવું ચેતન પણ આવતું જતું હતું. હાઉસસર્જન બક્ષો માણસ હોઈને રતિશંકરની સંભાળ લેતો અને રોજ તેને પૂછતો કે તેને કાંઈ પણ જરૂર છે કે નહિ.

આખો દિવસ બિછાનામાં પડ્યાં રહેવાથી રતિશંકરને બહુ જ કંટાળો આવતો. તે બિછાનામાંથી ઉઠીને ઝોરડામાં તથા કોઈ કોઈ વાર બહારની ચાલીમાં હરતો ફરતો પણ તેમ કરતાં પણ દિવસ ખૂટતો નહિ. દર્દીઓને બહારની કાંઈ મદદ કરવા માટે, બિછાનાં સાફ રાખવા માટે તથા ઝાડૂ કાઢવા માટે લખમણ નામનો એક કણખી નોકર હતો તેની સાથે વાતચીત કરવામાં રતિશંકર કેટલોક વખત ગાળતો, પરંતુ તે બહુ માણસ સાથેની વાતચીતમાં તેને જરાએ ફીક પડતું નહિ. તોખણ લખમણ સરસ સ્વભાવનો અને માયાળુ હોવાથી રતિશંકર તેની સાથેની

વાતચીતને વખત ગાળવાના સાધન તરીકે કોઈ કોઈ વાર ઉપયોગમાં લેઈ શકતો હતો. એક વાર ડાકતરે આવીને પૂછ્યું: “કેમ, મી. રતિશંકર! તમને સારવારમાં કે માણસોની મદદમાં કાંઈ ખામી જણાતી હોય તો મને કહેજો, હોં; મુંઝાશે નહિ.”

રતિશંકરે જવાબ આપ્યો: “નહિજ, મને પૂરી સગવડ છે; નર્સ હમેશાં મને પાટા બાંધી જાય છે અને લખમણ કાંઈ જોઈતું હોય તો લાવી આપે છે; છતાં એક નજીવી માંગણી આપની પાસે કરવાની હું જરૂર ધારું છું.”

“ભલે, ખુશીથી કહો; તમને શું જોઈએ છે?”

“સાહેબ! આખો દિવસ બિછાનામાં પડ્યાં રહેવાથી મને બહુ જ કંટાળો આવે છે; તો જો અહીં કોઈ ગુજરાતી અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રો આવતાં હોય તો બપોરના પુરસદના વખતમાં મને મોકલાવો તો હીક; તે વાંચવામાં મારો સમય જવાથી દર્દની પીડા પણ કાંઈક કમી જણાશે.”

“હા ભલે; હોસ્પિટાલમાં તો અહીંનાં ગુજરાતી અઠવાડિક પત્રો અને મુંબઈનું એક રોજીટું અંગ્રેજી પત્ર આવે છે તે લખમણ પાસે તમે મંગાવી લેજો; તમને કાંઈ પુસ્તકો વાંચવા માટે જોઈતાં હશે તો તે પણ હું મારે ત્યાંથી લાવી આપીશ.”

“નાજી; વર્તમાનપત્રો જ બસ છે. હું લખમણ પાસે મંગાવી લેઈશ.” રતિશંકરે કહ્યું અને ડાકતર બીજા દર્દીઓને તપાસવાને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. રતિશંકરે લખમણને સૂચવ્યાથી તેણે બે ત્રણ છાપાં લાવી આપ્યાં અને રતિશંકર તે વાંચવામાં પડ્યો. અભણ લખમણના મનમાં કાંઈક કુતૂહલ પેદા થયું અને તેણે પૂછ્યું: “હે રતિશંકરભાઈ! આ છાપામાં આટલું બધું શું લખ્યું હશે?”

“દેશ પરદેશના ખબર, મોટા મોટા માણસોની વાતો, અને એવું બધું.”

“ એવું એવું રોજ છપાતું હશે ? ” લખમણે પ્રશ્ન કર્યો.

“ હા. ”

“ ત્યારે મોટા મોટા માણસો રોજ આ છાપામાં છપાય તેવી વાતો કરતા બેસી રહેતા હશે ? ” લખમણનો આ પ્રશ્ન સાંભળીને રતિશંકર ખડખડ હસી પડ્યો.

“ કેમ, બાઈ શામ ? હસો છો ? ” લખમણે પણ મ્હોં મલકાવતાં કહ્યું.

રતિશંકર બોલ્યોઃ “ બાઈ લખમણ ! તારા સવાલનો જવાબ હું આપી શકું તેમ નથી; હું કહીશ તે તું સમજી શકીશ પણ નહિ; માટે એવી બાબતો સમજવાને વ્યર્થ માથાકુટ કરીશ નહિ. ”

“ ભલે શામ, નહિ કંઈ; પણ છાપામાં કોઈ વાર લેલી મજનુની કે ભૂત પ્રેતની વાતો આવે તો મને વાંચી સંભળાવજો. ”

“ લખમણ ! ભૂત પ્રેતને તું માને ખરો કે ? ભૂત પહીત તો સઘળા વહેમ છે. ”

લખમણ મ્હોં ગંભીર કરીને બોલ્યોઃ “ ના શામ ! ભૂત તો ખરાં છે. મારી ડોસી કાઠિયાવાડમાં રહે છે તે વાત કરતાં કે ભૂત તો બહુ જ બ્હીવરાવે છે અને ઘડીમાં બૈઝ બને તો ઘડીમાં બકડું બની જાય છે ! વળી ભડકો થઈને ઉડી જાય ત્યારે તો આપણે ઊભા ઊભા ફાટી પડીએ ! ”

રતિશંકરને આ સાંભળીને વળી વધારે હસવું આવ્યું. તે બોલ્યોઃ “ લખમણ ! પણ તેં તારી આંખોએ કોઈ વાર ભૂત જોયું છે ? ”

“ જ હા; અને જો તમારે પણ ભૂત જોવું હોય તો બતાવું. જુઓ, પેલું સામે ખંડેર દેખાય છે ને ? તેમાં બીજો અને ત્રીજો રાત્રે ભૂત થાય છે, લાલ પીળા દીવા દેખાય છે અને કોઈ કોઈ વાર તો હોકારા પણ સંભળાય છે ! તે ખંડેર ત્રણ-ચાર વરસ થયાં હું તેવું ને તેવું જોઉં છું, અને અઠવાડિયામાં એકાદ બે વાર રાત્રે તો ભૂત દેખાય જ દેખાય ! ત-

મારે જોવું હોય તો વળી આજ-કાલ બતાવીશ. હા, જરૂર બતાવીશ. એકાદ બે દર્દીઓને પણ મેં અગાઉ બતાવેલું !”

રતિશંકર ધીમું હાસ્ય કરીને બોલ્યો : “ ત્યારે તે ખડેરને કેમ પડતર રહેવા દીધું હશે ? તેનો માલેક ચણાવી લે નહિ ? ”

લખમણ બોલ્યો : “ બાપરે ! રતિશંકરભાઈ ! આ તમે કેવી વાત કરો છો ? તેમાં જવાની જ કોની હિંમત ચાલે ? કડિયા અને સુતારનો જ પહેલો ભોગ લે ! શું તમે હજી મારું કહેવું બોલું માનો છો ? ”

“ ઠીક; કોઈ વાર મને બતાવજે, એટલે હું સાચું માનીશ, અને પછી આપણે તે ખડેરમાં જઈને તપાસ કરીશું. ”

“ ના, શામ ! એ ભૂતનો ખેંચો લેવો તો સારો નહિ હોં ! એ તો વાંસો બતાવે કે આપણે ભરી જઈએ ! ”

“ વાર, વાર, પણ કોઈ વાર બતાવજે ખરો. ”

“ હા; જો થશે તો આજ રાત્રે જ બતાવીશ. ” એમ કહી લખમણ ગયો; પણ ક્યારે રાત પડે અને હું રતિશંકરને ભૂત બતાવી સાચો કહું એ જ વિચાર તેના ચિત્તમાં ઘોળાયાં કરતો હતો.

પ્રકરણ ૨૬ સું.

ભૂતચેષ્ટા.

રાત્રિના બાર વાગ્યા. સર્વત્ર અંધકાર વ્યાપી રહ્યો હતો. હસ્પિતાલમાં કોઈ કોઈ ક્ષય રોગથી કે ઉધરસના મરજથી પીડાતા દર્દીઓની ઉધરસ કોઈ વાર સંભળાતી હતી અને પુનઃ સર્વત્ર શાન્તિ ફેલાતી હતી. અંધકારમય આકાશમાં તારાઓ ચમકી રહ્યા હતા. મ્યુનિસિપાલિટીનું દાનસ

દારિપતાલના કોમ્પાઉન્ડની બહાર એક ખૂણાપર બળી રહ્યું હતું. પ્રકૃતિ દેવી અત્યારે શૂન્ય અને નીરવ થઇને બેઠેલી જોવામાં આવતી હતી. શહેરમાં રાકિન્ડ ફરવા નીકળેલાં પોલિસ અધિકારીઓના ભયંકર હોકાગ ફેલાઈ રહેલી શાંતિમાં ખચેલ પહોંચાડતા હતા. કેટલેક સ્થળે પેહેરેગીરો મ્યુનિસિપાલિટીનાં ફાનસના થાંભલાઓને અઢેલીને ઝોકાં ખાતા નજરે પડતા હતા.

ભૂતવાળા ખંડેરની બાબતમાં રતિશંકરને ખાત્રી કરી આપવા માંડેલા અમલુ આજે ઉંચો નીચો થઈ રહ્યો હતો અને મધરાત થતાંસુધી તે પેલા ખંડેરની સામે નજર રાખીને જ ચાલીમાં બેસી રહ્યો હતો. તે ખંડેર એક મોટું પડી આખડી ગએલું મકાન હતું. પછીત પડી ગએલી હોવાથી છાપરૂં નમી ગએલું હતું અને કેટલાંક બારી બારણાં પણ ભાંગી તૂટી ગયાં હતાં. ડહેલાનાં બારણાં નહોતાં અને ચોકમાં વરસાદથી ઘાસ ઊગી નીકળેલું હતું. ઓસરીમાં ઉંદરડાના દરનો પાર નહોતો અને રાત્રે શિકાર કરવા નીકળેલા સર્પોને જોઈને ડાકલી બળવતા ઉંદરોનો ઘોર ધ્વનિ રસ્તે જનારાઓને પણ ભય ઉપજાવનારો થઈ પડતો હતો. દિવસે પણ તે મકાનમાં પેસવાની કોઈ હિંમત ચલાવતું નહિ. ચોર કે બદમાશો તેમાં ભરાઈ બેઠાની ખબર પોલિસનાં માણસોને મળતી તો તેઓ પણ ભૂત કે સાપ વીંછીના ભયથી તેમાં પેસતાં અચકાતા. મકાનની બાંધણી જૂની બાદશાહી ધાટીની અને મજબૂત હતી તેમ જ માંહેની રચના પણ ગુંચવણીભરી હતી. છુપાઈ રહેનારાઓને માટે તે એક ઉમદા સ્થળ હતું એમ કહીએ તો ચાલે.

ભદ્રની ધંધીયાળમાં બાર ટકોરા થયા અને થોડી વાર થઈ એટલે તે ખંડેરમાં ખડખડાટ ભડભડાટ શરૂ થયો. તે ખંડેરની સામે જ નજર કરીને ચાલીમાં બેસી રહેલો લાખમલુ એકદમ રતિશંકરના બિહાના પાસે

આવ્યો અને તેને જગાડીને ધીમેથી બોલ્યો: “ ભાઈશાળ ! પેલાં ભૂતડાંની લીલા જોવી હોય તો આજે બરાબર તાલ છે. ”

રતિશંકર આ કુતૂહળ જોવાને તેના બિછાનામાં બેઠો થયો અને લખમણે તેની પાસેની બારી હળવે રહીને ઉઘાડી. બારીમાંથી નજર કરતાં રતિશંકરે સામેના ખડેરને અંધકારમય જોયું. થોડી વારે તેની એક અર્ધજીર્ણ થઈ ગએલી બારી ઉઘડી. રાઉન્ડ ફરવા નીકળેલો પોલીસ જ-મદાર તે ભૂતિયા મકાન પાસે આવતાં જ બારી ઉઘડવાનો ખખડાટ તેને કાને પડ્યો, એટલે ઉતાવળે પગલે રસ્તાપરથી પસાર થઈ ગયો અને ઘણે દૂર ગયો તે પહેલાં તેના મુખમાંથી નીકળેલો હોકારો રતિશંકરના સાંભળવામાં આવ્યો નહિ ! બારી ઉઘડતાં જ ઓરડામાં સર્વત્ર દીવાનો પ્રકાશ ફેલાઈ ગએલો હોય તેવું વિચિત્ર દર્શન થયું. તે બારીમાંથી એક કાળા પોશાકવાળા પુરૂષે ડોકું કાઢીને આસપાસ નજર કરી અને પુનઃ બારીનાં બારણાં ધમોધળ અંધ થઈ ગયાં. માંહેનો પ્રકાશ પણ દૂર થઈ ગએલો જણાયો અને પુનઃ સર્વત્ર અંધકાર જ વ્યાપી રહ્યો. આ જોઈને રતિશંકર તથા લખમણનાં હૃદયો આશ્ચર્ય તથા ભયથી ધડકી-મુંઝા ઉઠ્યાં.

એટલામાં ઓરડાનાં મોટાં બારણાં ઉઘડતાં હોય તેવો અવાજ સાંભળવામાં આવ્યો પણ તે વખતે દીવાનો પ્રકાશ જોવામાં આવ્યો નહિ. થોડી વારે બારણાં અંધ થયાનો અવાજ આવ્યો અને શાન્તિ વ્યાપી રહી. હહેલામાંથી એક કાળી આકૃતિ બહાર નીકળીને રસ્તાપર ચાલી જતી જોવામાં આવી. લખમણ ધીમેથી બોલ્યો: “ શુઓ શાળ ! પેલી ડાકણ કોઈકને ભરખવા જાય છે, બાપરે ! ”

ત્યારપછી કાંઈ જોવામાં કે સાંભળવામાં આવ્યું નહિ. લખમણ ડાકણ જેવી કાળી આકૃતિ જોઈને બહુ જ બહી ગયો હતો. તેનું

હૃદય નેરથી ઘડકતું હતું. એ ભૂતચેષ્ટાપર વિચાર કરતો રતિશંકર સદા ગયો.

* * * * *

બીજા દિવસનું પ્રભાત થયું કે તુરત જ રતિશંકરને ખબર મળ્યા કે લખમણ એકાએક સખ્ત તાવનો ભોગ થઈ પડ્યો છે ! તે ગઈ રાત્રિની ભૂતચેષ્ટા જોઈને બહુ જ ગભરાઈ ગયો હતો અને તાવના ઘેનમાં કોઈ કોઈ વાર ભૂત અને ડાકણની વાતો જ લવતો હતો : “ આપરે ! એ ચૂડેલ તો મારો જીવ લેશે ! ” “ રતિશંકરભાઈ ! જુઓ એ ડાકણ મને ભરખવા આવે છે ! ” “ અહાહા ! બધાં ભૂતડાં અક્ષોપ થઈ ગયાં ! ” આવું આવું તે બેભાન અવસ્થામાં બકતો. રતિશંકર તેના મનનો ભય અને વહેમ દૂર કરવાને તેને સમજાવતો પણ તેની વાત લખમણના ધ્યાનમાં બરાબર ઉતરતી નહિ.

એટલામાં હાકિસ સર્જન સૌની તપાસ કરતો કરતો રતિશંકરની પાસે આવી પહોંચ્યો. લખમણને તે સ્થળે જ તાવનાં પડેલો જોઈને તેને આશ્ચર્ય થયું. રતિશંકરે ગઈ રાત્રે બનેલી વાત ડાકરને કહી સંભળાવી અને જણાવ્યું કે “ એ ભૂતચેષ્ટાના વહેમ અને ભયથી લખમણને તાવ આવ્યો છે. ”

ડાકરે કહ્યું : “ મિસ્તર રતિશંકર ! મેં પણ ડેટનાક વખતથી સાંભળ્યું છે કે એ ખંડેરમાં ભૂત રહે છે. શું એ વાત ખરી છે ? ”

“ તેમાં ભૂત જ છે કે કેમ તે હું ચોક્કસ કહી શકું નહિ. પરંતુ કાંઈક ઘોટાળો તો અવશ્ય છે જ. ”

“ વાહ, આજે રાત્રે હું અહીં રહીશ અને આપણે બન્ને એ ચેષ્ટા જોઈશું. ” ડાકરે કહ્યું.

“પણ રોજ એ ચેષ્ટા થાય છે કે કેમ તે ચોક્કસ નથી.” રતિ-શંકરે કહ્યું.

“તો કાંઈ શીકર નહિ. એ ત્રણ દિવસ કન્ટ્રીન્યુઅલી (ચાલુ રીતે) હું રોકાઈશ; પરંતુ જે આપતનો વહેમ પડ્યો તેની તપાસ તો કરવી જ જોઈએ.” એમ કહી ડાક્ટરે ચાલવા માંડ્યું. ચાલતાં ચાલતાં પાછા ફરીને ડાક્ટરે પૂછ્યું: “આજનાં પેપર તો લખામણ નહિ લાવી શક્યો હોય !”

“હા ના.”

“વાર, હું હમણાં મોકલાવું છું.” એમ કહી ડાક્ટર ગયા. થોડી વારમાં ઇસ્પતાલનો એક બીજો નોકર રતિશંકરને ત્રણ-ચાર છાપાં આપી ગયો. તેમાં તે જ દિવસનું અમદાવાદનું એક અઠવાડિક પત્ર પણ હતું. તે પત્રનું પાનું ઉઘાડતાં જ રતિશંકરે નીચેની જાહેર ખબર જોઈ.

રૂપિયા ૫૦૦૦ નું ધનામ.

મારી મોટી પુત્રી નામે મિસ કેથેરીન ઉંમર વર્ષ ૧૩ ની ગયા શુક્રવારે રાત્રે વિક્ટોરિયા ગાર્ડનમાં ફરીને મારી આયાની સાથે ઘર તરફ પાછી ફરતાં, કોઈ બદમાશો આયાને નદીમાં ફેંકી દઈ કેથેરીનને બળાત્કારપૂર્વક ઉપાડી ગયા છે. આ બદમાશોનો અને મારી પુત્રીનો પત્તો મેળવી આપનારને ઉપરનું ધનામ આપવામાં આવશે. બદમાશોના રૂપ-રંગ, સ્વર વગેરેને લગતી ટુંક વિગત મારી આયા જે હાલ મારા ઘરમાં બિછાને પડી છે તે આપી શકશે.

જેસેફ લોંગ.

મી. જેસેફ લોંગને રતિશંકર તુરત જાળખી ગયો. પોતાને ચાહતો પ્યાસો પીવાનું કહી પ્રમાણિકપણાની ખાત્રી કરનાર મી. લોંગની જ મોટી

પુત્રી બદમાશોના બળાત્કારનો ભોગ થઈ પડી છે એમ જાણીને રતિશંકરને કાંઈક દુઃખ પણ થયું.

રાત્રિ પડી. રાત્રિના દશ વાગતાં ડાક્ટર ભૂતચેષ્ટા જોવાને ધસિપતાલમાં આવી પહોંચ્યા. લખમણને હજી તાવ ઉતર્યો નહોતો. ડાક્ટરે તાવ તપાસ્યો તો ૧૦૫ ડીગ્રી થયો, અને તે સાથે ડાક્ટરને ચિંતા પેદા થઈ. તે જ વખતે દવા મંગાવીને ડાક્ટરે લખમણને પીવા કહ્યું. લખમણે તાવમાં હાંફતાં જવાબ આપ્યો: “શાબ! હવે દવાનું ઝેર પેટમાં ઘાલીને શું કરવું છે? ડાક્ટરે મારાપર મૂક મારી છે એટલે હવે હું મરી જવાનો છું.”

ડાક્ટરે કહ્યું: “અરે લખમણ! એ ડાક્ટર ન હોય; તું નકામો વહેમાયો છું. ડાક્ટર તો વળી કોઈને મૂક મારતી હશે? કહે જોઈએ તે કેવી ડાક્ટર જોઈ હતી?”

“એ બધું અત્યારે મને સાંભરતું નથી. પણ ભૂતિયા ખંડેરમાંથી નીકળતી મેં તેને જોઈ હતી! બાપરે! ઓ આવી!” એમ કહી લખમણ બિછાનામાંથી ઊભો થઈ નાસવા લાગ્યો. ડાક્ટર અને રતિશંકરે તેને પકડી રાખ્યો અને પાછો બિછાનામાં સુવાડ્યો.

ડાક્ટરને ભય પેદા થયો કે રખેને આ વહેમ અને ભયમાં લખમણ ગાંડો બની જાય અથવાતો મરણ પણ પામી જાય. રતિશંકરે ડાક્ટરને કહ્યું: “સાહેબ! જે આકૃતિને લખમણ ડાક્ટર માની બેઠો છે તેવી આકૃતિ પુનઃ તેને બતાવીને તેની ખાત્રી કરી આપવામાં આવે કે તે ડાક્ટર નહોતી, તો લખમણનો વહેમ અને ભય બન્ને દૂર નાસી જાય અને તે સાજો થાય.”

“હા, તે તમે ખરું કહો છો પણ તેવી આકૃતિ આપણે ક્યાંથી લાવીને બતાવીએ અને કેવી રીતે લખમણની ખાત્રી કરી આપીએ?”

રતિશંકરને પણ તે સવાલનો તોડ કાઢતાં વિચાર થઇ પડ્યો. એક કલાક પછી વળી લખમણને દવા પીવા માટે કહેવામાં આવ્યું અને માંડ માંડ બે ઘુંટડા ગળે ઉતર્યા. મધરાત થઈ એટલે તેના આખા શરીરે પર-સેવો વળ્યો. શરીરપરની ચામડી જરા ઠંડી થઇ પણ શરીરની અંદરનું તાવનું જોર જરા પણ ઓછું થયું ન હતું.

એટલામાં ખંડેર ભણીથી અચિંત્યો ખડખડાટ થયો એટલે ડાક્ટર અને રતિશંકર બન્નેનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચાયું. રતિશંકર ધીમેથી બોલ્યો: “સાહેબ ! પેલી ભૂતચેષ્ટા શરૂ થવાની સિમ્તલ થઇ ચૂકી.”

“ત્યારે આપણે હવે તે બરાબર જોઇએ.” ડાક્ટરે કહ્યું.

એટલામાં તે ખંડેરમાં દીવાનો પ્રકાશ ફેલાયો એમ એક બારીની તીરાડો ઉપરથી કળી શકાયું. એકાદ મિનિટમાં તે દીવો પાછો હોલવાઈ ગયો અને બારી ઉઘડી. કોઇ પુરૂષે બારીમાંથી ડોકું કાઢી આસપાસ નજર કરી અને તુરત જ તેણે પાછી બારી બંધ કરી દીધી. પુનઃ ખંડેરમાં પ્રકાશ થએલો જણાયો.

આ દૃશ્ય જોઇને ડાક્ટર અને રતિશંકર બન્ને સહે ખાઈ ગયા. ખંડેરમાંનો દીવો થોડી વારમાં બળતો તો થોડી વારમાં હોલવાઇ જતો જોવામાં આવતો હતો. ડાક્ટર અને રતિશંકર તે ખંડેરમાં બીજી કોઇ વ્યક્તિઓ જોવામાં આવે છે કે નહિ તે જોવાને એક નજર રાખી રહ્યા હતા, એવામાં ખંડેરની અંદરના ઓરડાનાં દ્વાર બંધ થયાનો ખડખડાટ સંભળાયો.

રતિશંકર ધીમેથી બોલ્યો: “ગઈ કાલે મેં અને લખમણે પણ આ જ પ્રકારની ભૂતચેષ્ટા જોઇ હતી; પરંતુ આ સઘળી હીલચાલ ભૂતોની તો ન હોય.”

ડાક્ટર બોલ્યા: “ અરે ભૂત તો ફક્ત વહેમ છે ! ભૂત તે વળી દુ-
નિયામાં હોતાં હશે ખરાં ? એ તો અજ્ઞાન લોકોના મનના વહેમ છે ! ”

રતિશંકર બોલ્યો: “ હું સમજું છું ત્યાંસુધી ભૂત એ વસ્તુ કેવળ
કલ્પિત નથી; પણ ભૂતનાં લક્ષણ આ ન હોય. ”

ડાક્ટર તેના ઉત્તરમાં કાંઈ બોલવા જતા હતા, એટલામાં કાંઈક ખડ-
ખડાટ સંભળાવાથી રતિશંકરે તેમને બોલતા અટકાવ્યા. તુરત એક કારમી
અને ઝીણી ચીસ સંભળાઈ. કાંઈક ધીમે અવાજ થયો.

‘ પપ્પા ’ એવો ઘોર ધ્વનિ તે અવાજની પાછળ સંભળાયો અને
ખંડેરમાં બળતો દીવો હોલવાઈ ગયો !

રતિશંકરે કહ્યું: “ સાહેબ ! આ ચીસનો કાંઈ સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર આપ
સમજી શક્યા હો ? ”

“ આ...આ...એવો કોઈ ઉચ્ચાર મેં સાંભળ્યો. ” ડાક્ટરે કહ્યું.

“ નહિ; મેં ‘ પપ્પા ’ એવો સ્પષ્ટ સ્વર સાંભળ્યો છે અને તે ઉપરથી
મને વહેમ પડે છે કે તે ખંડેરમાં કોઈ બદમાશોનો અખાડો હોવો
જોઈએ. ”

ડાક્ટરે કહ્યું: “ પપ્પા શબ્દ તમે સાંભળ્યો હોય તો તે તમારી બ્ર-
મણા છે, પણ કોઈ બદમાશોનું નિવાસસ્થાન તે હોય એવી તો મને પણ
શંકા પડે છે ખરી. ”

“ નહિ સાહેબ ! મેં પપ્પા શબ્દ બરાબર સાંભળ્યો છે. આવી એક
પણ ચીસ મેં ગઈ કાલે સાંભળી નહોતી. આપ સાથે આવો તો આપણે
ત્યાં જઈને તપાસ કરીએ; મને લાગે છે કે કોઈ બદમાશો ત્યાં કાંઈ
કાવતરું રચતા હશે. ”

“ એ પણ પોસીબલ (શક્ય) છે; પણ તમારે પગે ધબકા છે તેનું
કેમ ? ” ડાક્ટરે સાવચેતી આપી.

“ પગની ધળ હવે દૂર થઇ છે; આ હાથની ધળ ચાલુ છે તેને સંભાળી લઇશ. હવે ઉઠો જલ્દી, વાર ન કરો. આપની આ નેતરની સોટી રહેવા દો અને લખમણની આ કડીવાળી લાકડી સાથે રાખો; કદાચિત્ કામ પડે. ”

ડાક્ટરે રતિશંકરની સૂચના કબૂલ રાખી. બન્ને જણ હાથમાં લાકડીઓ લેઈ ખંડેર તરફ ચાલ્યા.

પ્રકરણ ૨૭ મું.

નિમકહલાલ નોકર.

રામદાસ નરોત્તમદાસનો નિમકહલાલ નોકર હતો. તેની ઉંમર પિસ્તાલીએક વર્ષની હતી અને તે છેલ્લાં પાંત્રીસ વર્ષથી નરોત્તમદાસ શેઠના ઘરમાં જ નોકર હતો. રામદાસ એક મરાઠો રજપૂત હતો અને જ્યારે તે નાનો હતો ત્યારે તેની મા નરોત્તમદાસના પિતાને ત્યાં કામકાજ કરતી અને શેઠને ત્યાંથી તે માદિકરાના પેટિયા જેટલું મળતું. રામદાસ દસેક વર્ષની ઉંમરનો થયો અને એ ત્રણ ગુજરાતી ચોપડીઓ ભણ્યો એટલામાં તેની મા મરણ પામી અને રામદાસ નરોત્તમદાસના પિતાના હાથમાં સંસ્કાણને માટે સોંપાયો. પછી રામદાસ વધુ ભણ્યો નહિ અને શેઠના ઘરનું કામકાજ કરી તેમને બંગલે જ પડ્યો પાથર્યો રહેવા લાગ્યો. જીવાનીમાં તે ખરેખરો નિમકહલાલ નીવડ્યો. શેઠની નોકરી કરવામાં જ તે આનંદ માનતો. જીવાનીમાં પણ તે સંસાર વ્યવહારની ચિંતામાં પડ્યો નહિ. નરોત્તમદાસના પિતા પોતાનું હરકોઈ ખાનગી કામ રામદાસને સીધતાં અચકાતા નહિ. રામદાસને પૈસાની કાંઈ જરૂર નહોતી એટલે તે કોઈ પણ

લાલચને વશ નહિ થતાં નિમકહલાલ રહેવામાં અડગ રહી શક્યો. ળંગ-
લાના દોઢીદાર તરીકે રામદાસને શેડે રાખ્યો હતો. શેડે મરી ગયા ત્યારે
રામદાસને માટે નરોત્તમદાસને બલામણુ કરી ગયા હતા. તે નિમકહલાલ
નોકરને જીવતાંમુઘી કોઇ પણ રીતે નહિ કાઢવો એવી શેડે પોતાના પુત્રને
બલામણુ કરી હતી અને નરોત્તમદાસે પણ પિતાની તે આજ્ઞા અચળ
રીતે પાળી હતી. આજે બપોરે શેડે કોઇ કારણસર મીલમાં ગયા નહિ
અને રામદાસને દિવાનખાનામાં બોલાવ્યો. શેડાણી બપોરની નિદ્રાનો આ-
સ્વાદ લેતાં હતાં. આજે શેડે કાંઇ વધુ ચિંતામાં જણાતા હતા અને
મ્હોંપર ખુલ્લેખુલ્લો ગભરાટ પ્રકટી નીકળ્યો હતો. શેડેને મનોરમાની ચા-
લચલગતને માટે મોટો વહેમ પડ્યો હતો અને ત્યારથી તેમનો જીવ મ-
નોરમાની વર્તણૂકની ખાત્રી કરવાને માટે ઉઝો થયો હતો. “ હવે શું
કરવું, એ રાંડને કેવી રીતે પકડવી, ” એ ચિંતામાં શેડે લેવાતા જતા
હતા. શેડે રામદાસને બોલાવ્યો હોવાથી દિવાખાનામાં આવતાં જ તેણે
શેડેને સલામ કરી અને પૂછ્યું: “ સાહેબ ! નોકરને શું હુકમ છે ? ”

શેડે બળાત્કારપૂર્વક મ્હોંપર સ્મિત લાવતાં કહ્યું: “ રામદાસ ! તું
મારો નોકર છે ? તારે મને સલામ કરવી જ જોઇએ શું ? ”

રામદાસ બોલ્યો: “ સાહેબ ! હું ગમે તેટલો જૂનો છું, તોપણ આ-
પનો નોકર છું. હું આપને મારા મોટા ભાઇ સમજી છું, અને આપ
મારાપર નાના ભાઇ જેવો ભાવ રાખતા હશે એ ખરું, તોપણ હું આ-
પનું અન્ન ખાનારો આપનો સેવક છું અને મારે આપને સલામ કરવી
જ જોઇએ. ”

“ રામદાસ ! શું ખરેખર તું મારો નાનો ભાઇ છે ? શું હજી પણ
તું પહેલાંના જેવો જ નિમકહલાલ છે ? ”

“ સાહેબ ! આજે આવો વિચિત્ર પ્રશ્ન કેમ કરો છો ? શું મારામાં

આપને કાંઈ કલંક જણાય છે ? હું મારા જીવના શપથ લેઈને કહું છું કે હું આપનો નિમકહલાલ સેવક છું.”

“ દિવાનખાનાનાં બારણાં બંધ કર. ” શેઠે કહ્યું.

રામદાસ જરા ગભરાયો. શેઠની વર્તણૂક આજે કાંઈક વિચિત્ર અને આશ્ચર્યભરેલી જણાઈ. શેઠના હુકમ પ્રમાણે રામદાસે દિવાનખાનાનાં બારણાં બંધ કર્યા અને કહ્યું: “ શું હુકમ છે સાહેબ ? ”

“ રામદાસ, આવ, મારી પાસે આ ખુરશીપર બેસ. ”

“ એ મને ન શોભે શેઠ સાહેબ ! હું આપના પગ પાસે બેઠો છું; મને જે ફરમાવવું હોય તે ફરમાવો. ”

“ નહિ, હું હુકમ કરું છું કે તું આ ખુરશીપર બેસ. ” શેઠે જરા કડકાઈથી કહ્યું અને રામદાસને શેઠનો હુકમ માની કચવાતે મને ખુરશીપર બેસવું પડ્યું.

“ રામદાસ ! ” શેઠ બોલ્યા.

“ સાહેબ, હુકમ ! ” .

“ રામદાસ ! તું મને સાહેબ કહે નહિ. પિતાજી મરણ પામ્યા ત્યારે શું કહી ગયા છે તે તને ખબર છે ? તે તને સાંભરે છે ? તેમણે કહેલું હતું કે રામદાસને તું નાનો ભાઈ સમજીને તેને કદાપિ રજા આપીશ નહિ, તે આપણો નિમકહલાલ માણસ છે. ”

“ હાજી ! અને હજી પણ હું આપનો નિમકહલાલ અંતરૂનો જ માણસ છું; આપ મને વિશ્વાસપૂર્વક જે કામ સોંપશો તે હું પૂરી નિમકહલાલી સાથે બજાવીશ. ”

“ ત્યારે તું મને સાહેબ કહે નહિ; તું મારા અંતરૂનો માણસ છે; મારી તારી વચ્ચે શેઠ-સેવકનો સંબંધ ન હોય. કહે રામદાસ ! તું મારા અંતરૂનો માણસ છે ? પ્રેરપ્રેરો નિમકહલાલ છે ? ”

“ જી હા, હું પૂરેપૂરો નિમકહલાલ છું. ”

“ ખરેખર ? ” શેઠે હામગતે હૃદયે પૂછ્યું.

“ હા, ખરેખર ! ”

“ ત્યારે કહે કે કેવો નિમકહલાલ છે ? ”

“ આજે આવા વિચિત્ર સવાલો કેમ કરો છો તે હું સમજી શકતો નથી. આપ મને જે કાંઈ કરમાવવું હોય તે ખુશીથી કરમાવો; ચોક્કસ માનજો કે આપ મારાપર વિશ્વાસ મેલવાથી નહિ ઠગાઓ, સાહેબ ! ”

શેઠે રામદાસના ગાલ પર તમાચો ખેંચી કાઢીને કહ્યું : “ મૂર્ખા ! વળી મને સાહેબ કહ્યો ? ”

“ હવે નહિ કહું; મારી ભૂલ થઈ. પણ આજે આપનું મગજ કાંઈ ઠંકાણે જણાતું નથી. ”

શેઠે હસ્યા અને બોલ્યા : “ રામદાસ ! ચિંતા કર નહિ; માફ મગજ ઠંકાણે છે, પણ મારે તને ઘણી જ ખાનગી વાત પૂછવાની છે. ”

“ ત્યારે શું આપને મારી નિમકહલાલી . વિષે શંકા છે ? મને વાત કહેતાં આટલો બધો ક્ષોભ પામે છો તેનું શું કારણ ? શેઠજી ! નક્કી માનજો કે રામદાસ પોતાનું માથું ખોવા કબૂલ થશે, પણ નરોત્તમદાસ શેઠનું અહિત થાય તેવું કાંઈ પણ કરવાને તૈયાર નહિ જ થાય ! હું આપના કુટુંબમાં ઉછર્યો છું; આપનું લૂણ મેં ખાધું છે અને આપને હાથે જ મારો અમિદાહ થવાનો છે; છતાં આપને મારી નિમકહલાલીની ખાત્રી ન થતી હોય, તો મને જીવતો નહિ રાખતાં કતલ કરી નાંખો ! આપને હાથે જ મારો ઉદ્ધાર કરી નાંખો ! ” એટલું બોલતાંમાં રામદાસની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં.

“ બસ કર, રામદાસ ! તારી નિમકહલાલીપર મને શ્રદ્ધા છે ! હવે હું તને પૂછું તેની તું મને ખરી વિગત કહે અને જોઈતી સલાહ આપ ! ”

“ સલાહ આપવાનું મારું શું ગળું ? પણ હું મારાથી બનશે તેટલું મારા અન્નદાતાને માટે કરવા ચૂકીશ નહિ. ”

“ કહે, શેઠાણીનો તારાપર કેવો ભાવ છે ? ”

રામદાસનું હૃદય જવાબ આપતાં ડગમચું. મ્હોંપર અકળામણનાં ચિન્હો પ્રકટ થયાં. રામદાસ જવાબ આપતાં અચકાય છે એ શેઠના ક-ળવામાં આવી ગયું. રામદાસ ક્ષણભર અટકીને બોલ્યો: “ મારાપર શેઠાણીનો ભાવ તો સામાન્ય છે; જેવો બીજા નોકરો ઉપર ભાવ છે તેવો જ ભાવ મારા પર પણ છે. ”

“ પણ કહે, મારા સવાલનો જવાબ આપતાં અચકાયો કેમ ? તારા પેટમાં કાંઈ પાપ છે શું ? રામદાસ ! જો તું મારો જ હોય તો કાંઈ પણ ભય કે સંકોચ વિના મને તારા મનની સઘળી વાત કહી દે ! ”

“ પણ મારી વાત આપ કદાચ નહિ માનો અને ગુસ્સે થશો. વાત બહુ ભયંકર છે; મારા પેટમાં પાપ નથી, પણ આપનું લૂણ છે. ”

“ તારા પર ગુસ્સો નહિ કરું; તું ખરેખરી વાત કહી દે. ”

“ શેઠાણી મને મારી માતા સમાન છે; પણ મારે મારા શેઠના હિતની ખાતર કહેવું જોઈએ કે શેઠાણીની વૃત્તિ સારી નથી. ”

“ શા ઉપરથી કહે છે ? ” શેઠે ગુસ્સાભરી લાલ આંખો સાથે એ પ્રશ્ન કર્યો.

રામદાસ શેઠની લાલ આંખો જોઈને કાંઈક ડર્યો પરંતુ હિંમતથી બોલ્યો: “ હું જે આપને કહું છું તે અનુભવસિદ્ધ હોવાથી જ કહું છું. ”

“ વાર, બીજું કાંઈ જાણે છે ? ”

“ જી ના, બીજું હું કાંઈ જાણતો નથી અને જાણતો હોઈ તો જેમ આ વાત કહી તેમ તે કહેવામાં પણ મને શો વાંધો છે ? ”

“ મને તેની વતણુક માટે વહેમ છે; કહે, તેની ખાત્રી કરવાને મારે શું કરવું ? આ બાબત તારી સલાહ લેવી છે. તું મારો એક જ નિમ-કહલાલ માણસ છે; બીજા માણસો માટે મને વિશ્વાસ નથી; હું એ રં-ડાથી મુંઝાઈ ગયો છું : તું મને મદદ કર અને મને તેના પાશમાંથી છોડાવ. ”

“ શેઠજી, તમે જરા પણ મુંઝાશો નહિ. આપતું કામ કરવું એ મારી ફરજ છે; કૃપા કરીને મને જણાવો કે આપને શું વહેમ પડ્યો છે ? ”

“ મધ્યરાત્રિની લગભગમાં તે ક્યાંક જાય છે એવો મને શક છે. ”

“ હવે આપ નિશ્ચિંત રહો. આવતી કાલે હું આપને મળીશ; અને કાંઈક વધારે બાતમી આપીશ. ” રામદાસ બોલ્યો.

“ પણ તું કેવી રીતે તપાસ કરીશ ? જે કાંઈ તપાસ કરવી હોય તે તારી જાતે જ કરજે; આ વાત બીજા કોઈ માણસને જણાવવાની નથી કે કોઈ પરાયા માણસની તારે મદદ લેવાની નથી. ”

“ હું જાતે તપાસ કરીને જ આપને ખબર આપીશ, આપે તે બા-બત કાંઈ ચિંતા રાખવાની નથી. ”

“ પણ રહે, તું તપાસ કરીને શું કહીશ ? તારે મારી ખાત્રી પણ કરી આપવી પડશે, હોં. ”

“ આપની ખાત્રી પણ કરી આપીશ; પછી છે કાંઈ ? પણ હવે આપ બહુ મુંઝાશો નહિ. ”

“ બસ, જા, હવે તને રજા છે. ” રામદાસ જવા લાગ્યો. બારણું ઉઘાડ્યું. શેઠ બોલ્યા : “ ધ્યાનમાં રાખજે તું મારો નિમકહલાલ નોકર છે. ”

“ હા સાહેબ ! હું તે નહિ ભુલું; આ પાંત્રીશ વર્ષ સુધી આપનું

લૂણ ખાધું છે તે હરામ નહિ કહું. ” એમ કહી રામદાસ ગયો. શેઠ ચિંતાતુર ચહેરે ત્યાં જ બેસી રહ્યા અને વિચારના ઘોડા ચુંથવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૨૮ સું.

હુથી તપાસ.

તે દિવસે સાંજસુધી રામદાસ નરોત્તમદાસ શેઠની નજરે પડ્યો નહિ. રાત્રે શેઠ રામદાસને બોલાવવા માટે નોકરને મોકલ્યો. તે પણ ખચર લાવ્યો કે હજી રામદાસ ક્યાંક ગએલો છે તે આવ્યો નથી. બીજા દિવસનું પ્રભાત થયું. દસ વાગ્યા. જમવાનો વખત થયો. શેઠ-શેઠાણી જમવા બેઠાં. શેઠ રસોઇઆને પૂછ્યું: “ કાલે રાત્રે રામદાસ ખાવા આવ્યોતો ખરો કે નહિ ? ”

રસોઇઆએ ના કહી અને વધુમાં જણાવ્યું કે “ આજે પણ અત્યાર-સુધી તે આવ્યો નથી. ”

શેઠ જમીને મીઠામાં ગયા અને એક વાગતાં પાછા બંગલે આવ્યા. શેઠ રામદાસને મળવા માટે તેની તપાસ કરાવી પણ હજી તે પાછો ફર્યો જણાયો નહિ. સાંજસુધી રાહ જોઈ પણ રામદાસ જણાયો નહિ. શેઠ તેને મળવાને તલપાપડ થઈ રહ્યા હતા એટલે હજીસુધી વેમને ચેન પડ્યું નહિ. મનની ગમગીની દૂર કરવાને ફરવા જવા માટે ગાડી જોડાવી. રાત્રે આઠ વાગતાં શેઠ ફરીને પાછા આવ્યા, પણ હજી રામદાસ આવ્યો નહોતો ! રસોઇઆએ ખચર આપ્યા કે “ રામદાસ આજે બિલકુલ જમવા આવ્યો નથી. ”

શેઠને રામદાસ માટેની એક વિશેષ ચિન્તા થવા લાગી. શું થયું હશે ? તે તપાસ કરતાં ક્યાંય ફસાઈ ગયો હશે ? આજે ખચર આપવાનું

તેણે મને વચન આપ્યું હતું, પણ અત્યારસુધી તે કેમ નહિ આવ્યો હોય ? એવા એવા અનેક વિચારો થવા લાગ્યા. રાત્રિના નવ વાગ્યા અને શેઠાણી શેઠની રજા લેઈ પોતાના પૃથક્ શય્યાગૃહ તરફ રવાના થયાં.

શેઠ દિવાનખાનામાં જ નેતરથી બરેલા એક વિરામાસનપર પડ્યા અને આંખો મીંચી વિચારમાં પડ્યા. શેઠાણીના વર્તનને માટે શંકા પડ્યા પછી શેઠનું ચિત્ત વેપાર-ધંધામાં જરા પણ ચોંટતું નહોતું. જ્યારે જ્યારે તે નવરા પડતા, ત્યારે ત્યારે મનોરમાના વર્તન બાબતની શંકાથી તેમનું મગજ ધણધણી ઉઠતું અને તે બાબત કેવી રીતે ખાત્રી કરવી તેની યુક્તિ શોધી કાઢવામાં સફળતા મળતી નહોતી. અત્યારે પણ શેઠ તે જ વિચારના ધ્યાનમાં પડ્યા હતા. ઘણા ઘણા ઘોડા ગુંથી જોયા. એક વાર એવો વિચાર કર્યો કે મનોરમાને ઘરમાંથી હાંકી જ કાઢવી; પછી બલ્કે કદાચ તે પવિત્ર પણ હોય. પરંતુ બીજી જ પળે વિચાર થઈ આવ્યો કે જો આ સધળો વહેમ ઠરે, તો ઘર ગંધેડે ચડે અને એક સુશીલ સ્ત્રીને અન્યાય મળે. બીજી યુક્તિ મનોરમાને શિક્ષા કરીને મન્યવવાની શોધી પણ તે વાજબી જણાઈ નહિ. આવી રીતે ઉપરાઉપરી અવનવા તરંગો ઉછળી રહ્યા હતા એટલામાં ઘડીઆળમાં દશ ટકોરા વાગ્યા, તે સાથે દિવાનખાનાનું બારણું ખખડ્યું. રામદાસ એકદમ અંદર ધસી આવ્યો અને વિચારના ધ્યાનમાં પડેલા શેઠની આંખો ઉઘડી ગઈ. શેઠ એકદમ ચમકી જઈને બોલ્યા : “ કેમ રામદાસ ? અત્યારસુધી તું ક્યાં હતો ? તેં શું ખબર આણ્યા છે ? ”

“ સાહેબ ! ‘ સાહેબ ’ કહેવા માટે મને માફ કરજો, મારી જીભ જો બાબુએ વળી છે તે બાબુએથી પાછી ફરી શક્તી નથી. હું ઘણા ઉપયોગી ખબર લાવ્યો છું. પણ આપણે હવે વાર કરવાની નથી; અહીંથી એક કલાકની અંદર નીકળી જવું જોઈએ. ”

“ એક વખત તું દવાનખાનાનાં બારણાં બંધ કર અને સઘળી ખબર મને વિગતવાર કહે. ”

રામદાસે બારણાં બંધ કર્યાં અને શેઠની પાસે એક ખુરશીપર બેઠક લીધી. શેઠ બોલ્યા: “ કહે રામદાસ ! તું શી ખબર લાવ્યો છે ? ”

“ સાહેબ ! હું આખાદ ખબર લાવ્યો છું. આપની શંકા ખરી છે. અત્યારે હું આપને નજરોનજર ખતાવી આપવા ઇચ્છું છું કે આપની શંકામાં જરા પણ અસત્ય નથી. ”

“ પણ તે કેવી રીતે ? ” શેઠે પૂછ્યું.

“ મારી સાથે ચાલો. હું કહું તેમ આપને વર્તવું પડશે. ક્રૂતા બે કલાક આપ મારા હુકમમાં રહો, પછી તો જીંદગીસુધી હું આપના જ હુકમમાં છું—આપનો જ ગુલામ છું. ”

“ બે કલાકસુધી હું તારો ગુલામ થવાનું કમુલ કરું છું. પણ આ દોઢ દિવસ તું દેખાયો નથી. જમ્યો ક્યાં ? સૂતો ક્યાં ? ”

“ એ કાંઈ અત્યારે પૂછવાની જરૂર નથી. કામ પરિપૂર્ણ થયે હું આપને જણાવીશ. ”

“ નહિ, પણ કહે, તેં ખાધું છે કે નહિ ? ન ખાધું હોય તો ખાધ લે. ”

“ સાહેબ ! મને માફ કરો. ખાવું તો હમેશનું છે અને અત્યારે ખાવા જેટલોએ વિલંબ કરવાનો નથી. ગઈ રાત્રે મેં નાસ્તો કર્યો હતો; આજનો ઉપવાસી છું, પણ હવે નિરાંતે કાલે પેટ ભરીને જમીશ—આપનું કામ પૂરું થશે ત્યારે. ”

શેઠ બોલ્યા: “ રામદાસ ! તેં આટલી બધી પીડા શું મારા માટે જ બોગવી છે ? અને તેના બદલામાં—તારી તનમકહલાલીના બદલામાં તું મારી પાસેથી કાંઈ પગાર પણ લેતો નથી ! ખરેખર, તેં મારા પર જે-

ટલો ઉપકાર કર્યો છે તેટલો ઉપકાર તો મારા જેવા ધનવાને પણ કોઈના ઉપર નહિ કર્યો હોય: ”

“ શેઠ! એ બધું નિરાંતે જે કહેવું હોય તે કહેજો. અત્યારે હવે આપ મારા હુકમમાં છો એટલું જરા ધ્યાનમાં રાખો અને આ સઘળાં કપડાં ઉતારી નાંખો. ” રામદાસે મન્દ સ્મિત કર્યું.

“ કારણ ? ” શેઠ ચમકીને બોલ્યા.

“ કારણ એ કે આપણે તપાસ છૂપી રીતે કરવાની છે, માટે વેશ બાદલો કરવો જોઈશે. ”

“ એટલે, તું મને કેવો વેશ પહેરાવવા ધારે છે ? ખેરીનો તો નહીં ને ? ”

“ ના, સાહેબ, ના. ” રામદાસ હસ્યો. “ આપ જુઓ કે, હું આપને કેવો વેશ પહેરાવવા ધારું છું. ” એમ કહી રામદાસે પોતાની બગલમાં રાખેલું પોટલું નીચે મેલ્યું અને તેમાંથી ખાદીનાં બનાવેલાં અર્ધા-પર્ધા મેલાં અને ફાટેલાં તુટેલાં કપડાં કાઢ્યાં. ’

શેઠ તો તે કપડાં જોઈને વિચારમાં પડી ગયા. થોડી વાર રહીને બોલ્યા: “ તું મને આ કપડાં પહેરાવીશ ? ”

“ જી હા. આપણે બન્નેએ આ કપડાં પહેરીને ગામડીયા માણીના જેવો વેશ કાઢવાનો છે. ”

“ પણ કોઈ જોશે અને ઝાળખશે તો મસ્કરી થશે. બાગના માણી નોકર એ બધા તો આપણને જોવાના જ. ”

“ તેની શીકર ન રાખો; મેં સઘળો બદોબસ્ત કર્યો છે. ” એમ કહી રામદાસે શેઠને એ લુગડાં પહેરાવવા માંડ્યાં. પગમાં ખાદીની ટુંકી બાંચની ચોપણી, શરીરે એક નાની બંડી અને માથે ખાદીનો જ ફેટો પહેરાવ્યો. હાથમાં કડીવાળી ડાંગ આપી. રામદાસે પણ પોતાનાં કપડાં કા-

દીને શેઠના જોવો વેશ પહેર્યો. તેણે પણ પોતાની સાથે ડાંગ રાખી લીધી અને પછી બન્ને જણ અંગલામાંથી બહાર નીકળ્યા. નીકળતી વખતે રામદાસ બોલ્યો: “આપ મારી સાથે ને સાથે ચાલ્યા આવજો. ઝોળખાઇ જવાની ધાસ્તી જરા પણ રાખશો નહિ.”

બન્ને જણ અંગલામાંથી નીકળીને બાગમાં આવ્યા. અંગલાની બાજુની સાંકડી કેડીએ થઇને તેઓ અંગલાની પાછળ ગયા. બાગના પાછળના બારણા પાસે પોતાની નાની ખાટલીપર બાગના માળીનો યુવાન છોકરો સૂતો હતો, તે હજી જાગતો હતો. રામદાસ અને તેની સાથે શેઠને જોતાં જ તે ખાટલીમાંથી બેઠો થઈ ગયો અને શેઠને પગે લાગીને બોલ્યો: “શામ ! મારા વાંકની હું આપની પાસેથી માફ માગું છું. રામદાસને મેં બધી ખરી વાત કહી છે.”

શેઠ જવાબ આપે તે પહેલાં રામદાસ બોલી ઉઠ્યો: “શેઠ તારો વાંક માફ કર્યો છે; પણ આજે તું શેઠાણીને હમેશની પેઠે ઝાંપો ઉઘાડીને જવા દેજો. અમે તારી ખાટલી નીચે સૂઈ રહીએ છીએ.”

“ખાટલી ઉપર જ સૂએને શામ !” માળીનો છોકરો વિવેક કરતો બોલ્યો.

“ના, અમે નીચે જ સૂઈશું. છાના સૂવાની જરૂર છે.” એમ કહી શેઠ અને રામદાસ ખાટલીની નીચે સૂતા. શેઠને નીચે કાંકરા ખૂંચવા લાગ્યા; પણ તે સહન કર્યા વિના ચાલે તેમ નહોતું. માળીનો છોકરો આમ તેમ ફરવા લાગ્યો; એટલામાં શેઠાણી આવ્યાં ! ખાટલી નીચેથી શેઠ પોતાની ખુદ્દો આંખે જોઈ રહ્યા; પરંતુ અત્યારથી ખુદ્દા પડવાથી સઘળો ખેલ બગડી જાય તેમ હતું. માળીના છોકરાએ ઝાંપો ઉઘાડી આપ્યો અને શેઠાણી બહાર નીકળ્યાં. તુરત જ રામદાસ અને શેઠ ખાટલી નીચેથી નીકળ્યા અને શેઠાણીની પાછળ ચાલ્યા. બન્ને જણ શેઠા-

શ્રીથી દૂર ચાલતા હતા એટલે ઓળખાઈ જવાનો કે શેઠાણીને સંશય પડે તેનો ભય નહોતો. બાગની દિવાલને ખૂણે ઊભેલા એક છોકરાની પાસે શેઠાણી ગયાં અને તેની સાથે કાંઈક વાતચીત કરીને બન્ને આગળ ચાલ્યાં. એક બાફતી ગાડી તેમની રાહ બેઠી રહી હતી. તેમાં શેઠાણી અને તેમની સાથેના પેલો છોકરો બન્ને બેઠાં.

શેઠ ગભરાઈને બોલ્યા: “રામદાસ ! આપણે બૂલ કરી છે, એ ગાડી ઉતાવળી જશે અને આપણે તેની પાછળ ને પાછળ કેવી રીતે રહી શકીશું ?”

“તે વાત ખરી છે; આપ જરા ઉતાવળે પગલે ચાલી શકશો ખરા ?” રામદાસ બોલ્યો.

“હું પાંચ દસ મિનિટ ઉતાવળો ચાલું ત્યાં હાંશી જઉં; પછી તો ચાલી શકાશે જ નહિ.”

“પણ ગાડી ઊભી છે, એટલામાં જરા ઉતાવળા ચાલો; આપણે તેની આગળ ચાલ્યા જઈએ.”

બન્ને ઉતાવળા ચાલ્યા અને ગાડીની બાજુએથી પસાર થઈ ગયા. થોડેક જતાં એક ગાડી સામે મળી. રામદાસે તુરત જ ગાડીવાળાના હાથમાં એક રૂપિયો મૂકી દીધો અને કહ્યું: “પાછળ જે ગાડી આવે છે, તેની પાછળ ને પાછળ ગાડી ચલાવજે અને તે બંધાં ઊભી રહે, ત્યાંથી થોડે દૂર ઊભી રાખજે.”

ગામડિયા અને ગરીબ જેવા દેખાતા માણસો પાસેથી એકદમ રૂપિયો મળ્યો, તે જોઈને ગાડીવાળો નવાઈ પામ્યો; પરંતુ પૈસા સાથે કામ હોય તેને વળી બેસનાર બાબત વધારે તપાસ શામાટે કરવી જોઈએ ? તેણે બન્ને જણને ગાડીમાં લીધા, એટલામાં પાછળની ગાડી બાજુએ

થઈને પસાર થઈ ગઈ અને રામદાસ તથા શેઠ પણ ગાડીમાં પાછળ દોડ્યા.

અર્ધા કલાક સુધી બન્ને જણુ ગાડીમાં ગોંધાઈ રહ્યા. એટલામાં ગાડીવાન ધામેથી બોલ્યો: “ પેલી ગાડી થોભી છે. ”

રામદાસ બોલ્યો: “ બસ, તું પણ થોભાવ. ” એમ કહેતાંની સાથે બન્ને જણુ ગાડીમાંથી ઉતરી પડ્યા, અને આગળ ઊભેલી ગાડી તરફ ચાલ્યા. ગાડીમાંથી શેઠાણી અને તેની સાથેનો છોકરો બન્નેને ઉતરીને પાસેના એક મકાનની ખડકીમાં જતાં તે બન્નેએ જોયાં.

રામદાસ બોલ્યો: “ હ્યો સાહેબ; જે જોવાનું હતું તે આપણે જોયું. તે મકાન કોનું છે તે હું જાણતો નથી; પણ એ ચોક્કસ સમજાય છે કે રોજ રાત્રે શેઠાણી અહીં આવતાં હોવા જોઈએ. ”

વાતો કરતાં કરતાં તેઓ આગળ ચાલ્યા અને ઇસ્પિતાલ પાસે આવતાં બન્ને અટક્યા. શેઠ બોલ્યા: “ આ તો આપણે ઇસ્પિતાલ પાસે જ આવ્યા. ”

“ જુ હા; આ ઇસ્પિતાલ અને સામે રહ્યું તે ભૂતિયું ખંડેર. ” રામદાસે ભૂતિયા ખંડેર ભણી આંગળી કરી અને તે સાથે જ રતિશંકર અને ડાક્ટરને ખંડેર ભણી ઉતાવળે પગલે જતા જોયા. તે બન્નેની ચાલ ઉપરથી કાંઈક ભયભરેલો વસંત સૂચિત થતો હતો, એ રામદાસ કળી ગયો. શેઠ અને રામદાસ પણ રતિશંકર અને ડાક્ટરની પાછળ ભૂતિયા ખંડેર ભણી ચાલ્યા.

પ્રકરણ ૨૯ સું.

ભેદ ખુલ્લો !

રતિશંકર, ડાક્ટર અને તેમની સાથે કુતુહલ જાણવાની જિજ્ઞાસાથી ગએલા રામદાસ અને નરોત્તમદાસ, એ પ્રમાણે ચારે જણા ખંડેરના ડાહ્યામાં પેડા. સર્વત્ર અંધકાર અને શૂન્યકાર પ્રસરી રહેલો હતો. ચારે જણુ ધીમે પગલે જતા હોવાથી માંહે ભરાએલા બદમાશો અથવા કહેવાતા ભૂતોના જાણવામાં રતિશંકર વગેરેની હીલચાલ આવી નહિ. આરણ્યોએની તીરાડોમાંથી તેઓ ચારે જણુ માંહે શું પ્રસંગ બની રહ્યો છે તે જોવા લાગ્યા.

એક ખૂણામાં મીણુખત્તીનો ઝાંખો દીવો બળતો હતો; તેની બાજુએ ભોંયમાં ખોસેલા એક ત્રિશૂળ પાસે કાલીપ્રસન્ન બિભો હતો અને ભોંયપર લગમગ ભેભાન અવસ્થામાં એક યુરોપિયન છોકરી પડેલી જોવામાં આવતી હતી. તેનો પોશાક જેતાં જ રતિશંકરને બહેમ આવ્યો. પોતે સાંભળેલો ‘પપ્પા’ શબ્દ તે વહેમનું દઢીકરણ કરવા લાગ્યો અને તે ભય સાથે આશ્ચર્યમાં પડ્યો. પાસે બિભેલા ડાક્ટરના કાનમાં તેણે કહ્યું: “સાહેબ ! આ સધળા ખરેખરા બદમાશો છે; લોંગ સાહેબની પુત્રી કેયરીનનું હરણુ કરીને અહીં તેના પર સીતમ ગુજારવાની તેઓની તૈયારી હોય તેમ જણાય છે; આ હરામખોરોને એકદમ પકડીને પોલીસને હવાલે કરવા જોઈએ, નહિતો તેઓ મોટો અનર્થ કરી નાંખશે.”

એટલામાં માંહેથી કાલીપ્રસન્ન બોલતો સંભળાયો: “એમાં હવે તું શું જોઈ રહ્યો છે ? મેં આટલું કામ કર્યું અને તારાથી હવે તેને અહીંથી વિંચકી જવાનું કામ નહિ થઈ શકે ? જા, જા, વાણીયાભાઈ ! આવો પકીકણુ ક્યાંથી થયો ?”

“પણ તું કહે કે હું આ વખતે તેને કેવી રીતે લેઈ જઈ અને લેઈ જઈને આં રાખું ?” પેલાએ જવાબ આપ્યો.

“તે વિચાર પહેલેથી કેમ કર્યો નહિ ? અહીંથી ગાડીમાં ધાલી સીધો સ્ટેશને જા, માંદી સ્ત્રી છે એમ જાહેર કરીને બંગાળામાં ઉતરી પડ; ત્યાં તને સહેજે પાંચ દશ હજાર રૂપિયા મળી જશે ! અંગ્રેજ છોકરીઓના તો ભારોભાર રૂપિયા ઉપજે છે !”

“પણ રેલ્વેમાં પકડાઈ તો ?”

કાલીપ્રસન્ન સ્ત્રીડાઘને બોલ્યો : “તો નસીબ ત્હારાં ! જા, તારા બા-અમાં ધન લખ્યું જ નથી; તું વાણીયો તો કોઠેન વેચી જાણે, તારાથી મદદીનાં કામ ન થાય તો ! લે આ છરી, તારે હાથે જ એ છોકરીના ગળા ઉપર ફેરવી દે અને અહીં જ ભોંયમાં ભંડારી દે; મૂર્ખા ! જો તારામાં આટલી હીંમત નહોતી, તો મને આટલી મહેનત શામાટે કરાવી ?”

રતિશંકર વધારે ચમક્યો. તેને ભય પેદા થયો કે જો એ હરામ-ખોરોને તુરત પકડવામાં નહિ આવે તો જરૂર તે અંગ્રેજ બાળાનો તેઓ ઘાત કરી નાંખશે. રતિશંકરે ડાકરના કાનમાં કહ્યું : “સાહેબ ! હવે વિ-લંબ નહિ કરતાં તુરત બહાર પડવું જોઈએ !”

એટલામાં એક છોકરો કાલીપ્રસન્ન ગભો હતો ત્યાં આવ્યો અને બોલ્યો : “શેડાણી આવી ગયાં.”

“અહીં મોકલ.” ગુરસે થએલા કાલીપ્રસન્ને કાંઈક સ્ત્રીડાઘેલા વદને જવાબ આપ્યો અને પોતાની સાથેના શપ્સને સંબોધીને તે પુનઃ બોલ્યો : “ચિન્તુલાલ ! તેં મને વ્યર્થ મહેનત આપી અને છેવટે કરી કમાણી ધૂળ મેળવવાનો વખત આવ્યો ! તું ખરેખર બહુ અવિચારી છે.”

એટલામાં મનોરમા શેડાણી મકાનની ઉંડાણમાંથી જ્યાં કાલીપ્રસન્ન ગભો હતો ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યાં. તે જ ક્ષણે રામદાસે બારણાંને

રામદાસે શ્રદાળીનો હાથ પકડ્યો તે સાથે જ શ્રદા
 શ્રદાળી ઉચ્ચરાજને

લાત મારી અને બારણું કડકડ કરતું તૂટી પડ્યું ! રતિશંકર અને ડાક્ટર પણ ચમક્યા અને એકદમ દોડીને માંહે પેઠા. કાલીપ્રસન્ન અને ચિન્તુલાલ બન્ને ગભરાયા. ચિન્તુલાલ નાસીને એક ખૂણામાં ભરાયો, પરંતુ કાલીપ્રસન્ન એકદમ ભોંયમાં ખોસેલું ત્રિશૂળ જેવી કાઠીને સામે થયો. બેભાન પડેલી કેથેરીનની પાસે દોડી જતા રતિશંકરને મારવાને તેણે ત્રિશૂળ ઉગામ્યું અને રતિશંકરને તે મારે તે પહેલાં તો ડાક્ટરે પોતાના હાથમાંની ડાંગનો એક મજબૂત ફટકો તેની ખાંધપર માર્યો અને તે સાથે જ તે ભોંયપર પડી ગયો. કાલીપ્રસન્નને સખ્ત ધા લાગ્યો હતો અને તેથી બેભાન બની ગયો હતો. સંતાપ ગએલા ચિન્તુલાલને હાથમાં બળતી મી-શુબ્તી લેધને ડાક્ટરે શોધી કાઢ્યો અને રતિશંકર તથા ડાક્ટરે મળી તે ગરીબ ગાય જેવા વાણીયાના હાથપગ બાંધ્યા !

રામદાસે શેઠાણીનો હાથ પકડ્યો તે સાથે જ શેઠે ક્રોધથી ઉશ્કેરાધને શેઠાણીને એક લાત મારી ભોંયપર પાડી દીધી ! ગામડીયા જેવા દેખાતા તે બન્નેને બેધને શેઠાણીથી બોલી જવાયું : “ કાણ છો તમે હરામખોરો ? ”

“ રાંડ ! તારા કાળ છીએ ! રાક્ષસી ! શું તું આટલી બધી હિંમત ચલાવી શકે છે ? ! ”

શેઠાણીએ પોતાના સ્વામીનો સ્વર તુરત જ ઓળખી લીધો. તે કાંઈ પણ બોલવા પામે તે પહેલાં આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ !

રતિશંકર અને ડાક્ટરે મળીને ચિન્તુલાલને હસ્તગત કર્યા પછી પછાડાયેલા કાલીપ્રસન્ન તરફ તેઓ ફર્યા. મીશુબ્તીના પ્રકાશમાં રતિશંકરે ધારી ધારીને બેયું તો આશ્ચર્ય સાથે તેને જણાવ્યું કે તે નૌતમલાલ-પોતાની કંઠી ઠગી જનાર બદમાશ પોતે જ હતો અને તેણે બાવાનો કૃત્રિમ વેશ ધારણ કર્યો હતો ! તેને ઓળખતાં જ રતિશંકર બોલી ઉઠ્યો : “ ડા-

કર સાહેબ ! આ બન્ને બદમાશોને મેં ઓળખી લીધા છે. જેને આપણે બાંધ્યો છે તે અહીંના કેકેનનો વેપારી છે અને આ એક મોટો ડગારો છે કે જેણે મારી કંઠી માત્ર થોડા દિવસ પહેલાં જ હાંપી લીધી છે ! અહા ! આજે હું એ બદમાશને મારે હાથે જ પકડેલો જોઈને આશ્ચર્ય સાથે આનંદ પામું છું. વિશેષ આનંદ એથી પામું છું કે એક નિર્દોષ બાળાને તેના બરાબર મરણના જ સમયમાં આપણે બચાવવાને ભાગ્યશાળી થયા છીએ. ”

માળીનો વેશ ધરીને આવેલા શેઠ નોકર તરફ ડાકર અને રતિશંકર ગયા. રતિશંકરને શેઠે તેના સ્વર ઉપરથી જ ઓળખી લીધો હતો, પરંતુ એ વેશમાં શેઠે ઉઘાડા પડવાનું ઉચિત માન્યું નહિ. રતિશંકર બોલ્યો : “ કેમ ભાઈઓ ! આ સ્ત્રી પણ આ બદમાશોમાં શામેલ છે કે ? ”

રામદાસ બોલ્યો : “ હા, સાહેબ ! પણ આ સમજાવે એક વાર આપણે પોલિસના હાથમાં પહોંચાડવાં જોઈએ. ”

મનોરમાએ શેઠના પગમાં માથું નાંખ્યું અને તે કરગરતી બોલી : “ નાથ ! મને માફ કરો ! મેં મોટી ભૂલ કરી છે; હું આપની દાસી છું; મને ઉભય કુળથી બ્રહ્મ ન કરો ! ”

શેઠ અત્યારે ક્રોધના અગ્નિથી ભડભડ બળતા હતા. તેમને તે રંડાના શબ્દોનો ઉત્તર આપવાની જ ઇચ્છા નહોતી, છતાં ક્રોધથી ભલુકા નાંખતાં નેત્રો સાથે તે બોલ્યા : “ રંડા ! તું પોતે જ તારા પાપમાં ફસાઈ છે; હું તને કેવી રીતે માફ કરું ? તને માફ કરીને શું હું દુરાચારને ઉત્તેજન આપું ? શામાટે તારા કકડા કરી નાંખવામાં આવવા ન જોઈએ ? ”

“ તો તમે અહીં જ મને મારી નાંખો અને મને-મારા પિતાના કુટુંબને અપકીર્તિમાંથી બચાવો. ”

રતિશંકર, મનોરમા અને નરોત્તમદાસ બન્નેનો સ્વર તુરત ઓળખી

ગયો. તેણે તરત જ રામદાસને ધીમેથી પૂછ્યું: “આ પોતે નરોત્તમ-દાસ તો નહિ?”

રામદાસે માથું હલાવીને હા કહી. દર્મ્યાનમાં ડાક્ટર દોડતા જઈને પોલીસનાં બે માણસો સાથે આવી પહોંચ્યા. હાથપગના બંધનમાં પડેલા ચિન્તુલાલ એક બાજુએ વિમાસણ કરતો બેઠો હતો. કાલીપ્રસન્ન-અરે નહિ, એ નૌત્તમલાલ ડાંગના ફટકાથી બેભાન થઈને પડ્યો હતો. કેથેરીન-એ સુક્રોમળ નિર્દોષ બાળા પણ ભયથી સંસ્કારિત થઈને પડી હતી. પોલીસે તેના શરીરની તપાસ કરી તો તેના હાથ અને પગ મજબૂત દોરડાવડે બાંધેલા હતા અને મ્હોંમાં રૂમાલનો ડુવો મારવામાં આવ્યો હતો. પોલીસનાં માણસોએ તેને બંધનમુક્ત કરી અને ભાનમાં આણુવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તે નિષ્ફળ ગયો. સિપાઈઓને આવેલા જોઈને મનોરમા ગભરાટમાં પડી હતી. આ સ્થિતિમાં શું કરવું તેનો પણ સિપાઈઓને ક્ષણવાર વિચાર થઈ પડ્યો. તુરત જ ટેલીફોન કરવામાં આવ્યો અને પા કલાકમાં પોલીસનાં બીજાં પાંચ માણસો તથા ઇન્સ્પેક્ટર હાજર થયો. ડાક્ટર અને રતિશંકરે કેથેરીનને ઇસ્પિતાલમાં સારવાર માટે લેઈ જવાનું ઉચિત માન્યું. નૌત્તમલાલ બેભાન હોવાથી તેને પણ ઇસ્પિતાલમાં જ રાખવામાં આવ્યો. ચિન્તુલાલ અને મનોરમાને ગેટપર લેઈ જવામાં આવ્યાં. ખંડેરની બાજુએ આવેલા મકાનની પણ રાત્રે ને રાત્રે તપાસ લેવામાં આવી, જ્યાં આગળથી એક છોકરો અને બીજા બે બદમાશો હાથ લાગ્યા, તેમને પણ રાત્રે ને રાત્રે ગેટપર લેઈ જવામાં આવ્યા. હતાશ થઈ ગએલા નરોત્તમદાસ અને રામદાસ રાત્રે પોતાના બંગલા તરફ પાછા ફર્યા! શેઠનું હૃદય પોકારી ઉઠતું હતું કે “ઓ રતિશંકર! મેં તને સાચો માન્યો હોત તો એ રંગને હું આટલી હદે કદાપિ પહોંચવા ન દેત!”

પ્રકરણ ૩૦ સું.

“બદમાશોનું મંડળ.”

તે અઠવાડિયાના એક વર્તમાનપત્રમાં “બદમાશોનું મંડળ” એવા મથાળા હેઠળ નીચેના લેખ જોવામાં આવતો હતો:—

“અમદાવાદમાં કેટલાક વખત થયાં હયાતી ધરાવતું “બદમાશોનું મંડળ” હાલમાં જાહેરમાં આવ્યું છે અને તપાસ કરતાં એવી વિગતો બહાર આવી છે કે એ બદમાશ મંડળે ધણાં ધણાં ભારી પરાક્રમે ક્યાં પછી બે દિવસ પહેલાં તે એક જુવાન બ્રાહ્મણની બાહોશીથી પોલિસને હસ્તક પકડાયું છે. વિગત એવી છે કે આ મંડળમાં ચાર પાંચ માણસો જોડાએલા હતા અને તેઓ શહેરના જૂદા જૂદા ભાગમાં લોકોને ઠગવાનો અને ફસાવવાનો ધંધો લેઈ બેઠા હતા. થોડા વખત પહેલાં તેમાંના એક શખ્સ નૌત્તમલાલ નામ ધારણ કરીને એક સુધારાવાળા તરીકે એક પોળમાં રહેવા લાગ્યો હતો. તેની પરજોતર સ્ત્રી પુનર્લક્ષ્મણી હતી એમ તે જણાવતો હતો. પરંતુ હાલમાં એવી વિગત બહાર આવી છે કે તે પણ એ બદમાશ મંડળમાં સામેલ થએલી એક નાપાક ચોરત હતી. સદરુ નામધારી નૌત્તમલાલે રતિશંકર નામના એક જુવાન ગામડીયા બ્રાહ્મણને (કે જે તેની પડોશમાં રહેતો હતો અને ધીમે ધીમે તે ડગારા નૌત્તમલાલથી તેના દુર્ભાગ્યે હળતો મળતો થઈ ગયો હતો) નોકરી અપાવવાને જુદી જુદી લાલચો આપી હતી. રતિશંકરને પહેલાં તેણે એક ગુપ્ત રીતે કોકેન વેચનાર વાણીયાને ત્યાં નોકર રાખ્યો, પરંતુ રતિશંકરને તેની ખરાબ નોકરી નહિ ગમવાથી તે એક જ દિવસમાં તેનાથી છૂટો થયો હતો. સદરુ કોકેન વેચનાર કે જેનું નામ ચિન્તુલાલ છે તે પણ હાલમાં પોલિસના કબજામાં છે. બીજા ચાર નૌત્તમલાલે એક મીલમાં

રતિશંકરને નોકરી અપાવવાની તજવીજ કરી. મીલના મેનેજર એક હિન્દુસ્તાની ગૃહસ્થની સાથે તે નૌતમલાલ કાંઈક પિછાણુ ધરાવતો માલૂમ પડવાથી રતિશંકરને નૌતમલાલની તજવીજમાં કાંઈક આશા ઉત્પન્ન થઈ હતી. મેનેજરને ૨૦૦ રૂપિયા લાંચના આપવા પડશે અને સારેજ તે નોકરી આપશે એમ રતિશંકરને સમજાવીને બદમાશ નૌતમલાલે તે બિચારા ગરીબ બ્રાહ્મણ પાસેથી તેટલી કીંમતની એક કંઠી મેળવી હતી જે લેખને તે એકાએક પોતાની સ્ત્રી સાથે ગુમ થઈ ગયો હતો ! રતિશંકર ઠગાવાથી ગભરાઈ ગયો હતો અને ગભરાટભરેલી અવસ્થામાં રસ્તે ચાલતાં તે એક મેટોરની અડફેડમાં આવી જવાથી ઇજા પામ્યો હતો. તે વખતથી તે હજીસુધી પણ ઇસ્પીતાલમાં પડ્યો છે અને હાલમાં તેની તબીબીયત સારી છે.

“રતિશંકરની કંઠી ડગી લીધા પછી આ બદમાશ મંડળે એક બીજો પ્રયત્ન ઊભો કર્યો. નૌતમલાલ વેશધારી દેવીભક્ત બાવો બન્યો અને તેણે પોતાનું નામ કાલીપ્રસન્ન ધારણુ કર્યું. સરખેજના માર્ગપર તેણે પોતાનો પડાવ નાંખ્યો અને તેના બદમાશ મંડળના મેમ્બરોએ ગામમાં એવી વાત ચલાવી કે કોઈ પરદેશી બાવો આવ્યો છે તે વાંઝીયાને પુત્રો આપે છે ! લોકો કેટલે સુધી ડગાય છે તે પણ જોવા જેવું છે. ઘણી વહેમી સ્ત્રીઓએ કાલીપ્રસન્નને પૈસા આપીને તેની અને તેની કહેવાતી દેવીની આશીષ મેળવી હતી કે જેથી દેવીનું ભોંયમાં દાટલું ત્રિશળ પોતાની પ્રતિજ્ઞા મુજબ હીલચાલ કરીને જવાબ આપે અને વહેમી જોનારાઓ તેને ચમત્કાર માનીને સમજે કે સાક્ષાત્ દેવી જવાબ આપે છે ! આ બદમાશની જાળમાં ખીજી સ્ત્રીઓ કરતાં અત્રેના એક આબરૂદાર વણિક ગૃહસ્થ શેડ નરોત્તમદાસનાં જીવાન પત્ની બાઈ મનોરમા વધારે પ્રમાણમાં સપડાયાં.

“જે હોસ્પીટલમાં રતિશંકર માંદગીને ખિંચાને પડ્યો હતો તેની સામે આવેલા અને શહેરમાં ભૂતિયા ખંડેરના નામથી જાણીતા થએલા ડહેલામાં આ બદમાશોનું મંડળ હમેશાં મળતું હતું એવી વાત બહાર આવી છે. ખંડેરની પાસેનું મકાન કે જે સદર્દુ ખંડેરથી જોડાએલું હતું જેમાંથી ખંડેરમાં સહેલાઈથી પ્રવેશ કરી શકતો હતો તે મકાનના માલિક પણ આ મંડળમાં શામેલ હતો અને તેથી તે ખંડેરનો ઉપયોગ કોઈ ભયંકર અને બદમાશીભરેલાં કામો માટે કરવામાં આ બદમાશોને ઠીક સગવડ મળતી હતી. તેઓ તેમાં આખી રાત પડી રહેતા, દારૂ પીને ધીંગામસ્તી કરતા, હલકી સ્ત્રીઓ પણ કોઈ કોઈ વાર તેમનામાં દાખલ થતી જણાતી તથા ચોરી કરવાના, કોઈને ઠગવા-ફસાવવાના તથા પૈસા મેળવવાના બીજા અવનવા પ્રયત્નો રચવાનાં કામો ત્યાં થતાં. પડોશીઓ અને લોકો તે બદમાશોની હીલચાલ કોઈ વાર જાણતા તો તેઓ તેને ભૂતચેષ્ટા માનતા અને વહેમની મજબૂત દોરડીથી બંધાએલા આપણા હિંદુ ભાઈઓ તે બાબત કાંઈ વધુ તપાસ ચલાવવાની હિંમત ધરી શકતા નહિ; અને તેથી લાંબા વખતથી બદમાશોને તે ખંડેર પોતાના એક ખાસ મકાન તરીકે જ ઉપયોગમાં આવતું.

“આ ખંડેરમાં બદમાશોનું મંડળ હમેશાં રાત્રે એકઠું થતું અને લોકો માનતા કે રાત્રે તેમાં ભૂતો અને ડાકણો રાસડા ગાય છે ! અમારા પ્રતિનિધિએ મી. રતિશંકરની લીધેલી મુલાકાત ઉપરથી અમારા જાણવામાં આવ્યું છે કે આ ભૂતોને જોઈને, હોસ્પીટલનો એક નોકર કે કે જેનું નામ લખમણ હતું તે સખ્ત રીતે બીધો અને તાવથી પટકાઈ પડ્યો હતો ! સદર્દુ ભૂતો બદમાશોના સ્વરૂપમાં જાહેર થયા અને લખમણની બહીક ઉડી ગઈ ત્યારે જ તે માંદગીમાંથી સાજો થવા પામ્યો છે. આ ખંડેરમાં થતી ભૂતલીલા લખમણે જ રતિશંકરને બતાવી હતી અને

પછી રતિશંકર તથા હોસ્પીટલના એક ડાક્ટરે તે બાબત પોતાની તપાસ આગળ ચલાવી હતી. જે બદમાશોની હીલચાલને લખમણ લાંબા વખતથી ભૂતલીલા માનતો હતો તે જ હીલચાલને રતિશંકર અને ડાક્ટર તેના ખરા સ્વરૂપમાં જોઈ શક્યા અને તેમણે રાત્રે ને રાત્રે તે ખંડેરની તપાસ લેવાનું ઠરાવ્યું. મી. રતિશંકર જણાવે છે કે એટલામાં તેમણે ‘પપ્પા’ એવી ખૂમ સાંભળી અને તેઓ વધારે ચમક્યા. બન્ને જણા ખંડેર તરફ ચાલ્યા, એટલામાં તેમની સાથે બે ગામડીયા માણી પણ જોડાયા. રતિશંકર અને ડાક્ટર પોતાની સાથે ખંડેરમાં આવતા અનુસયાઓને જોઈને નવાઈ પામ્યા હતા ખરા, પરંતુ બદમાશોને ખુશ્તી પાડવાને તથા વખત આવ્યે તેમની પણ સામે થવાને તેમને વધારે માણુસોની મદદની જરૂર હોવાથી તે ગામડીયાઓને મુંગા મુંગા સાથે આવવા દેવામાં કાંઈ વાંધો લીધો નહિ. ચારે જણાએ ખંડેરમાં પ્રવેશ કરીને ગુપ્ત રીતે માંહેનું ધમસાણુ જોયું અને તેઓ ખુશ્તી પડ્યા. મી. રતિશંકરના જણાવ્યા પ્રમાણે તેમણે મી. જોસેફ લોંગની પુત્રી મીસ કેથેરીનને બરાબર અણીને સમયે બચાવી હતી. વેશધારી માણી બીજા કોઈ નહિ પણ શેઠ નરોત્તમદાસ અને તેમનો એક નોકર હતો.

“બદમાશ કાલીપ્રસન્ને એક બાળુએ સ્ત્રીઓને ઠગવાનો ધંધો શરૂ કર્યો હતો, તે સાથે બીજા બાળુએ એક ધણો જ નીચ બીજે ધંધો શરૂ કર્યો હતો જે જીવવાન છોકરીઓને ઉપાડી જવાનો હતો. મી. જોસેફ લોંગની મોટી પુત્રી મીસ કેથેરીન એક રાત્રે વિક્ટોરિઆ ગાર્ડનમાં ફરીને પોતાના બંગલા તરફ એક આયાની સાથે પાછી ફરતી હતી, એટલામાં કાલીપ્રસન્ન અને તેના મિત્ર ચિન્તુલાલે તેનું હરણુ કર્યું હતું ! તેમણે આયાને મ્હોંમાં ડુચો મારી એલીસબીજની પગથીપરથી નદીમાં ફેંકી દીધી અને મીસ કેથેરીનના મ્હોંમાં ડુચો મારી એક ગાડીમાં નાંખી લીધી. બ-

દમાશોનો વિચાર આ બાબાને ઘણા દૂરના દેશમાં લેઈ જઈને નીચ પેશા કરનારી સ્ત્રીઓને વેચાતી આપવાનો હતો, પરંતુ ચિન્તુલાલ પાછળથી તેટલેસુધી પહોંચવાની હિંમત વિનાનો માલૂમ પડી આવવાથી એ બાબાને મારી નાંખીને તે ખંડેરમાં જ દાટી દેવાનો તેઓએ વિચાર રાખ્યો હતો. ખંડેરમાં બેભાન પડેલી બાબાને મારી નાંખવાની તૈયારીમાં જ તેઓ હતા, તેવામાં રતિશંકર અને ડાક્ટરે તેને બચાવી હતી ! ખરેખર તેઓને ધન્યવાદ ઘટે છે. એ રાત્રિ સુધી બદમાશોએ મીસ કેથેરીનને ખંડેરની પાસેના મકાનમાં એક અંધારાવાળા ઓરડામાં કેદ રાખી હતી અને અચ્ચારે તે કોમળ બાબા અડધી મરેલી હાલતમાં ધસ્તિતાલમાં પડી છે. બચથી તેનું હૃદય ઘડકી ગયું છે અને હજી પણ તે પૂરું પાકેલું બોલી શકતી નથી; જોકે ડાક્ટરોને તેને માટે પૂરતી આશા છે.

“ આ પ્રમાણે અમદાવાદમાં ભયંકર કૃત્યો કરનાર એક બદમાશ મંડળ જાહેરમાં આવ્યું છે અને કહેવામાં આવે છે કે તે ઘણે લાંબે વખતે પકડાયું છે. વર્ષો થયાં તે પોતાનો નીચ કારોબાર ચલાવતું આવ્યું છે પરંતુ શહેરના સદ્બાગ્યે જ તે પકડાવા પામ્યું છે. તેને શોધી કાઢીને ચોચાઈને પહોંચાડવાનું કામ પોલીસનું હતું પરંતુ જે તે આજસુધી કરી શકી નહોતી તે એક જીવાને અને ડાક્ટરે સાથે મળીને કરી બતાવ્યું છે. મીસ કેથેરીનને શોધી આપવા માટે તેના પિતા મી. લોંગે રૂ. ૫૦૦૦ નું જે મનામ જાહેર કર્યું હતું તે મી. રતિશંકર અને ડાક્ટરને મળશે જ; પરંતુ અમારા સ્વતંત્ર મત મુજબ સરકાર તરફથી પણ તેઓ બન્નેને કાંઈ ધનામ મળવું જોઈએ કે જેથી એવા જોખમભરેલા સાહસમાં પડતાં જે હિંમત તેમણે બતાવી હતી તેનો પૂરતો બદલો તેમને મળી ગએલો ગણાય.

“ બદમાશ મંડળના સંબંધમાં કાંઈ વિશેષ જણાવવાની જરૂર રહેતી નથી. તેનાં જે અપકૃત્યો હાલમાં જાહેર થયાં છે તે ભયંકર હોવા છતાં

ધણાં થોડાં છે અને વિશેષ તપાસ કરવામાં આવતાં તે વધારે પ્રમાણમાં બહાર આવવાનો સંભવ છે. પરંતુ જાહેર પ્રજાને અમે આથી ચેતવણી આપવા માંગીએ છીએ કે તેઓએ અજાણ્યા અને પરદેશી જેવા માણસો સાથેના સહવાસમાં એકાએક બેળાઈ જતાં ધણી સંભાળથી વર્તવું અને બદમાશોનું જોર વધતું જતું હોવાથી તેવાઓના હાથમાં નહિ ફાસાઈ પડવાની કાળજી રાખવી.”

* * * * *

“જ્યારે અમારું પત્ર મશીનપર જતું હતું ત્યારે ઘણે અસુરેથી અમેને અમારો રિપોર્ટર ખબર આપે છે કે શેઠ નરોત્તમદાસનાં પત્ની બાઈ મનોરમાએ પોતાના હાથમાંની હીરાની વીંટીને ચૂસીને પોલિસની હવાલતમાં જ આત્મઘાત કર્યો છે. મહુમ્મ બાઈ પુત્રપ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી આ બદમાશોના હાથમાં સપડાયાં હતાં અને તેથી થએલી ગેરઆખર નહિ સહન કરી શકવાને લીધે જ કદાચ તેમણે મરણને વધારે પસંદ કર્યું હશે. આ માઠા બનાવ ઉપર વધુ વિવેચન નહિ કરતાં પડેલો નાંખવો એ જ વધારે ઉચિત છે, અને મરનારને સ્વર્ગ નરકની પ્રાપ્તિ થાય તે તો તેની કરણોને અવલખીને રહે છે.”

પ્રકરણ ૩૧ સું.

દુર્ભાગ્યમાંથી ખીલેલું ભાગ્ય.

“મિસ્તર રતિશંકર ! હું ખરેખર તમારો આભારી થયો છું; મારા બદાનામાં બહાલા રત્નનો પ્રાણ તમે તમારા જીવને જોખમમાં નાંખીને બચાવ્યો છે, તેનો બદલો હું આ મૃત્યુલોકનો માનવી તો શું આપું? પરંતુ તે મહાન ખુદા તમારા પરોપકારને કદી ભૂલી જશે નહિ !” લોંગ

સાહેબે પોતાની સામે બેઠેલા રતિશંકરને કહ્યું.

રતિશંકરને થએલી ઇજા હવે સારી થઇ ગઇ હોવાથી તથા હોસ્પિટાલના મુખ્ય ડાક્ટરની સલાહથી તે આગલે દિવસે જ પોતાને ઘેર પાછો ફર્યો હતો અને અચાને તે લોંગ સાહેબને બંગલે માત્ર તેમને મળવાના હેતુથી જ ગયો હતો, તે વખતે સાહેબે તેને ઉપરના શબ્દો કહ્યા.

રતિશંકર ઉત્તર આપતાં બોલ્યો: “ સાહેબ ! આપ મારો આભાર માનો છો, પરંતુ તેમાં મેં મનુષ્યત્વની ફરજ બજાવવા ઉપરાંત વિશેષ શું કર્યું છે ? મારે તો ઇશ્વરના એટલા માટે આભાર માનવો જોઇએ કે માફ હૃદય કેવા પ્રકારનું છે તેની પરીક્ષા આપ કરી શકો તેટલા સાદુ ખુદાએ મને આ તકનો લાભ આપ્યો છે. એક વખત એવો હતો કે જ્યારે આપ એક નજીવી બાબતના સંબંધમાં મારી પરીક્ષા કરીને મને અપ્રમાણિક ઠરાવતા હતા. હું કમુલ કરું છું કે સારી નોકરીને માટે ધર્મ વેચવા જેટલી મૂર્ખતા દર્શાવવામાં મેં ભૂલ કરી હતી; પરંતુ સાહેબ ! એ ભૂલને આપે તે વખતે અપ્રમાણિકપણું માનવું જોઇતું નહોતું. મુશ્કેલીસ અવસ્થામાં આવી પડેલાં માણસો ધણી વાર દુઃખથી એટલાં બધાં ગમરાઈ ગએલાં માલૂમ પડે છે કે તેઓ નજીવી ભૂલને સમજી શક્તાં હોવા છતાં તેની દરકાર રાખતા નથી. તેનું કારણ એ નથી હોતું કે તેમને તે ગુન્હો કાંઈ ગણતરીમાં હોતો નથી; પરંતુ તે ગુન્હો તેમના દિલમાં દંશ દેતો હોવા છતાં તેમની સ્થિતિ તેમને નૈતિક કે ધાર્મિક ગુન્હો કરવાની ફરજ પાડે છે ! આપનો ચાહનો ખ્યાલો પીવાનું મેં કમુલ કર્યું, ત્યારે મારી પણ એ જ સ્થિતિ હતી ! ”

લોંગ સાહેબ સ્મિત કરીને બોલ્યા: “ મારી ભૂલ હું કમુલ કરું છું ! મનુષ્યના વર્તનની પરીક્ષા એવી રીતે ન ફરવી જોઇએ, તેનું શિક્ષણ મને તમારા દાખલા ઉપરથી મળ્યું છે. ”

ઐટલામાં મિસિસ લોંગ ત્યાં આવી ચડ્યાં. લોંગ સાહેબે રતિશંકરની ઓળખાણુ આપતાં કહ્યું: “આ ગૃહસ્થનું નામ મી. રતિશંકર છે; તેમણે જ આપણી કેથેરીનનો જીવ બચાવ્યો છે અને એઓ એક વાર આપણે ત્યાં નોકરી લેવા માટે આવ્યા હતા, તે યાદ છે કે ?”

મેડમે આશ્ચર્યથી આંખો વિકસાવતાં કહ્યું: “ઓ લો, મી. રતિશંકર! આઈ નો યુ વેલ! શું તમે જ મારી બહાલી કેથેરીનને પ્રાણુદાન આપનાર છો ?”

રતિશંકર સસ્મિત વદને ઊભો થઈને મેડમની સાથે હાથ મીલાવતાં બોલ્યો: “મેડમ! પ્રાણુદાન આપનાર પરમેશ્વર છે પરન્તુ તેનો સાધન-ભૂત હું થયો છું !”

મેડમે પોતાના કંઠમાંનો સોનાનો છેડો સત્વર રતિશંકરના કંઠમાં પહેરાવી દેતાં કહ્યું: “હું તમને અહીં જોઈને બહુ ખુશ થઈ છું. હું આશા રાખું છું કે મારા અંતરૂના ઉમળકાની આ ભેટનો અસ્વીકાર તમે નહિ કરો, જોકે એવી ભેટથી કાંઈ ઉપકારનો બદલો વળી જઈ શકતો નથી.”

“આપ મને આટલા બધા ઉપકારના બોજ તમે દાખો છો, પરન્તુ હું ગરીબ માણસથી આપના માયાળુ ઉપકારોનો બદલો કેવી રીતે વળી શકશે ?” રતિશંકરે કહ્યું.

સાહેબ બોલ્યા: “તમે અમારા ઉપર માત્ર એક જ ઉપકાર એવો કર્યો છે કે જેના બદલામાં અમારી આવી સેંકડો ભેટો કાંઈ વિસાતમાં નથી.”

મેડમે પોતાના પતિને અંભારી આપ્યું: “અને આપણે જાહેર પાંચ હજારનું ધનિામ આ ગૃહસ્થને આપણે મોકલાવ્યું કે નહિ ?”

“ધનિામના રૂપિયા મેં પોલિસને હવાલે કર્યા છે અને પોલિસની માર્કેતે જ તે મી. રતિશંકરને મળશે. કેમ, તમને મળી ગયા કે નહિ ?” સાહેબે છેલ્લો પ્રશ્ન કરતાં રતિશંકર તરફ જોયું.

“ ઘણું કરીને તે ઇનામના રૂપિયા મારી અને ઇસ્પતાલના ડાક્ટરની વચ્ચે વહેંચી આપવામાં આવશે, કારણકે અમે ખૂબ અન્નેએ એ કામ બજાવ્યું હતું. ”

“ નહિ, નહિ ! ” સાહેબ આશ્ચર્ય દર્શાવતા બોલ્યા : “ તે આખું ઇનામ તમને જ મળવું જોઈએ, કારણકે તમે પોતે જ ડાક્ટરને તે તરફ તેડી ગયા હતા અને ‘ પપ્પા ’ શબ્દ સાંભળીને ત્યાં બદમાશો હોવાનો વહેમ પણ તમને જ પહેલો આવ્યો હતો ! ”

રતિશંકર બોલ્યો : “ એ વાત ખરી, પરંતુ ખંડેરમાં જતી વખતે ડાક્ટર પણ મારી સાથે હતા તેથી તેમને પણ અર્ધું ઇનામ મળવું જોઈએ અને તે જ ન્યાય છે ! ”

સાહેબ મક્કમપણે બોલ્યા : “ નહિ, નહિ, તેમ ન જ થાય. તમને પૂરા પાંચ હજાર રૂપિયા મળવા જોઈએ. હું હમણાં જ પોલિસને લખી જણાવું છું કે જો કદિ ડાક્ટર અર્ધા ઇનામ ઉપર પોતાનો હક જણાવે તો હું બીજા ૨૫૦૦ રૂપિયા આપવા તૈયાર છું, પરંતુ તમને તો પાંચ હજાર રૂપિયા મળવા જ જોઈએ. ”

“ નહિ સાહેબ; મારે માટે આપને વધારે ભોગ આપવાની જરૂર નથી. અર્ધા ઇનામથી પણ હું સંતોષ પામીશ. ”

“ ઠીક છે, પોલિસ ઇનામની શું વ્યવસ્થા કરવા ધારે છે તે જાણ્યા પછી તે સંબંધે વાત; પરંતુ મી. રતિશંકર ! મારી ઓફીસની કેસરની જગ્યા ખાલી છે અને મારી માંગણી છે કે તમારે મારી ઓફીસમાં સો રૂપિયાના પગારથી જોડાવું. ”

રતિશંકર ઉપકારથી વશ થઈને મસ્તક નમાવતો બોલ્યો : “ સાહેબ ! આપની ઉદારતા તથા માયાગુતાને માટે હું આપનો આભારી થયો છું; પરંતુ મારે માટે એક જૂદી જ વ્યવસ્થા થઈ છે. ”

“ તે શું ? ” સાહેબે પૂછ્યું.

“ મોટાર નીચે કચરાવાથી મને ઇન્ન થઈ હતી એ વાત તો આપ જાણતા હશે. તે માંદગીમાંથી હજી ફક્ત બે દિવસ પહેલાં જ ઉઠીને હું ઘેર આવ્યો છું. કાલે શેઠ નરોત્તમદાસને મળવા ગયો હતો. નરોત્તમદાસ શેઠને ત્યાં હું થોડા દિવસ નોકર રહ્યો હતો, પરંતુ શેઠને મારા પ્રમાણિકપણા ઉપર શક જવાથી મને તેમણે રજા આપી હતી. છેવટે તેમનો તે શક દૂર થવા પામ્યો છે અને તેથી શેઠે મારાપર સારી ચાહના બનાવી છે.”

“ એટલે શું તમે તેમને ત્યાં નોકર રહેવા ઇચ્છો છો ? ”

“ ના જ; તેમની ઇચ્છા એવી છે કે હું તેમની મદદથી ઈંગ્લાંડ જઈ અને ઈચ્છી જાતનું કાપડ બનાવવાના હુન્નરને લગતો અભ્યાસ કરું તથા અનુભવ મેળવું. નરોત્તમદાસ શેઠ ઉદ્યોગની ખીલવણીને માટે હમેશાં શોખ તથા લાગણી ધરાવે છે અને તેથી મારા અભ્યાસનું સધળું ખર્ચ આપવા તેમણે તૈયારી બતાવી છે.”

“ તો તે ઉત્તમ યોજનાનો લાભ લેતા તમને અટકાવવાનું હું વાજબી માનતો નથી; પરંતુ તમારા ઉપકારનો બદલો વાળી આપવાની મને જે કાંઈ ઇચ્છા હતી તેમાં નિરાશ થવાથી મને દુઃખ થાય છે.”

“ સાહેબ ! આપ એ શું કહ્યો છો ? મેં આપના ઉપર કાંઈ જ ઉપકાર કર્યો નથી અને જે કાંઈ સ્વરૂપ કર્યું છે તેના બદલામાં આપની માયાળુતાને માટે હું આભારી થયો છું.”

“ પણ ઈંગ્લાંડ તમે ક્યારે જશો ? ”

“ જેમ બને તેમ જ્યાં જવું એવી શેઠની ઇચ્છા છે.”

“ તો હું તમને ઈંગ્લાંડમાં કાંઈ મદદ મળી શકે તેટલું તો કરીશ જ. હું માનું છું કે ઈચ્છી જાતનું કાપડ નીપજાવતાં શીખવાનો હુન્નર અને

તેનો વ્યવહાર અનુભવ ઈંડિલાંડની મીલોમાંથી મેળવવાને તમે સમર્થ નહિ થાઓ ! ”

“ હા, કારણકે અંગ્રેજ મીલમાલેકો તે સામે વાંધો ઉઠાવે તે સ્વાભાવિક છે અને તેથી તેઓ મને મીલોમાં પેસવા દે તેવો સંભવ પણ નથી. ”

“ ત્યારે તે બાબતમાં હું તમને મદદ કરીશ. મારો એક મિત્ર માંચેસ્ટરની એક મીલનો માલેક છે અને તેના ઉપર હું તમારે માટે બલામણનો પત્ર લખીશ કે જેથી તે હુન્નરનું જ્ઞાન મેળવવામાં તે તમને મદદ કરશે. ”

“ તો હું આપનો મોટો આભારી થઈશ. ”

ખીજી કેટલીક વાતચીત કરીને રતિશંકર ઘેર આવ્યો. ઘેર આવતાં જ તેને માલુમ પડ્યું કે પોતાની સાસુ પોતાને સાંજે થઈને ઘેર આવેલો સાંભળીને તખીયત જોવા માટે આવ્યાં હતાં અને પાંચ હજાર રૂપિયાનું ઇનામ મળ્યાની વાત સાંભળીને રામભટ્ટ તથા તેમનો પુત્ર કામેશ્વર મુઆરકબાદી દેવાને (કે પછી દક્ષિણા લેવાને !) આવ્યા હતા ! વૃદ્ધ સાસુએ હસતે મુખે જમાઇનાં આવારણાં લીધાં અને કહ્યું : “ કેમ, શરીરે તો સાજા છો ? હાથેપગે ઇજા થઈતી તે હવે ઠીક છે ને ? ”

“ હા, હવે ઠીક છે. ”

“ અને તમને પાંચ હજાર રૂપિયાનું ઇનામ મળ્યું તે વાત ખરી ? ” સાસુએ આનંદ પામતાં પૂછ્યું.

“ હા, ખરી વાત. ”

“ મને તો કિશોરીએ કાગળ લખ્યો ત્યારે ખજાર પડી કે તમે ઈસ્પીતાલેથી ઘેર આવ્યા છો અને તમને ઇનામ મળ્યું છે. ”

એટલામાં રામભટ્ટ ઊભાં થઈને બોલ્યા : “ નમસ્કાર છે રતિશંકરજી ! નમસ્કાર છે ! કેમ, શરીરે તો કુશળ છો ને ? ”

“હા ભટ્ટ! શરીરે કુશળ છું; પણ આ ઘરમાં આવવાથી તમે અપવિત્ર નહિ થાઓ કે?” રતિશંકરે સ્મિત કર્યું.

ભટ્ટ શરમાઈ ગયા, તોપણ મ્હોં ઠાવકું રાખીને બોલ્યા: “તમે પવિત્ર છો એમ ખાત્રી થઈ એટલે જ હું આ ઘરમાં પેઠો છું, અને તમારા જેવા સુમિત્રની પવિત્રતા માટે મને વિશ્વાસ હોય તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી. પ્રભાણુસિદ્ધ વચન એવું છે કે ન વિશ્વસેત્ કામનં તુ એટલે કુમિત્રનો વિશ્વાસ કરવો નહિ, પણ સુમિત્રનો વિશ્વાસ તો કરવો જ જોઈએ.”

“પણ તમે મને દારૂ પીવા માટે ન્યાત બહાર મુકાવવાના હતા તેનું કેમ થયું?”

“અરે, એવો અન્યાય તે કેમ થવા દઉં? પૂછોને તમારી સાસુને, તમારે માટે તો ન્યાતના પટેલ સાથે અને સગા છોકરા સાથે વેર કર્યું પણ તમને ન્યાત બહાર મેલાવા દીધા નહિ!”

કામેશ્વર આગળ આવીને બોલ્યો: “રતિશંકરભાઈ! હું તમારી મારી માણું છું હોં! મેં તમને દારૂવાળાની દુકાનમાં જ પેઠેલા માત્ર જોયા હતા, પણ દારૂ પીતા જોયા નહોતા.”

રામભટ્ટ છોકરાની સામે આંખો કાઢતા બોલ્યા: “સાળા જેવકુદ્ધ! ત્યારે નજરોનજર દારૂ પીતાં જોએલ એ તો તું જૂહું જ બોલ્યો કે? શિવ! શિવ! શિવ! સત્યમેવ જયતે નામૃતમ્! સત્યનો જય છે—અસત્યનો નહિ! જો, તારા જૂહૂનો વિજય થયો?”

કામેશ્વર બોલ્યો: “પણ તમારા જૂહૂનો તો વિજય જ થયો! બિચારાં રામબાઈની કંઠી ખાઈ ગયા એ જ તમારું સત્યવાદિત્વ કે?”

ભટ્ટ ખટ પડી ગયા! રતિશંકર ચમક્યો અને બોલ્યો: “શું! ભટ્ટ! તમે આવો અનર્થ કર્યો છે? તમારું પેટ ભરવાને તમે સાચાં જૂહૂં કરવામાં જ ધર્મ સમજો છો? પણ કંઠી આપનાર કેવાં?”

બટલ શરમીદા પડી ગયા ! રતિશંકર પાસે ઉંચું મ્હોં લેધને બોલવા જેવું ન રહ્યું. બટલએ હાથ બેડીને કહ્યું: “ ત્યારે શું કરીએ બા-ધસાહેબ ? આ પેટનું પૂરૂં તો કરવું જ ને ? ”

“ પણ ગરીબ માણસપર આટલો જુલમ કરતાં તમે ડરતા નથી ? જરા પ્રભુનો તો ડર રાખો ! ”

“ માફ કરો રતિશંકર ! હવે જે થયું તે ન થયું થનાર નથી; બ્રાહ્મણનો છોકરો કંઠી પહેરશે અને આશીર્વાદ આપશે તો તેનું પુણ્ય પણ તમને જ છે ને ? હવે પ્રભુએ તમને ઘણું આપ્યું છે તો અમ જેવા બ્રાહ્મણને સંતુષ્ટ કરજો ! આશાએ આવ્યા છીએ ભાઈ ! ”

રામબાઈએ આ પંચાતમાં પડીને રતિશંકરને શાંત કર્યો અને કહ્યું: “ હશે હવે, જે થયું તે થયું ! ” એમ કહી ડોસી રતિશંકરને જરા આશ્વે લેધ ગયાં અને ધીમેથી બોલ્યા: “ કિશોરી કહે છે કે તમે વેલાત બ-ણવા જાઓ છો ? ”

“ હા. ”

“ કેટલા વરસે પાછા આવવાના ? ” .

“ બે વરસે. ”

“ પણ જુઓ, આપણુ બ્રાહ્મણથી તો વેલાત ન જવાય. ત્યાં તો દારૂ પીવો પડે અને પરમાટી ખાવી પડે; અને તેવું ન ખાય તો માણસ મરી જાય ! ”

રતિશંકર હસીને બોલ્યો: “ તેવું કાંઈએ નથી ! તમે શાને ચિંતા કરો છો ? હું અહીંથી એક રસોઈઓ સાથે લેધને જઈ છું. જે શેઠ મને વિલાયત મોકલે છે તે માફ અને મારી મા વગેરેનું ખર્ચ આપશે એટલે તે બાબતમાં તો કાંઈ ઉચાટ જેવું નથી. બે વરસ પછી હું આવીશ એટલે મને નોકરી પણ સારા પગારની મળશે. માટે બે વર્ષ સુમે દુઃખે નિભાવી લીધા વિના ચાલે તેમ નથી. ”

“ ડીક; મન તો માને નહિ પણ જેમ તેમ કરીને મનાવીશું; પણ વેલાત જનારને તો ન્યાત બહાર મેલે છે તેનું કેમ ? આ રોયા બ્રાહ્મણો સાથે મૂઆ છે તે ન્યાતને હીલેળે ચડાવ્યા વિના રહેશે નહિ. મને એ બાબતની બહુ ચિંતા થવા લાગી છે ! તમે રામભટ્ટને ગુસ્સે કરો છો પણ બહુ ચીડવશો નહિ; તમે વેલાત જશો તો એ રોયાનું બહુ કામ પડશે, સમજ્યા ? ”

“ ડીક છે; પણ એ બાબત આપણે હવે નિરાંતે વાતચીત કરીશું. ”
જેમ કહી રતિશંકર ઉઠી ગયો.

પ્રકરણ ૩૨ મું.

લટકી રહેલું વિરહદુઃખ.

સાંજ પડવાને હજી થોડી વાર હતી. કિશોરી પોતાના પતિ અને માતા વચ્ચે થતી ધીમી વાતચીત સાંભળતી ઓરડાના ખૂણામાં બેઠી હતી, એટલામાં સાસુ પાસેથી ઉઠીને રતિશંકર ઓરડામાં પેડા બેઠેલી કિશોરી ઊભી થઈ ગઈ. પતિને પોતા બણી જ આવતા જોઈને તે ત્યાં ઊભી રહી અને કાંઈક શોક તથા ગુસ્સાની મિશ્રિત લાગણીથી બોલી : “ ત્યારે શું તમે વિલાયત જવાનું નક્કી જ કર્યું છે ? ”

રતિશંકરે મંદ સ્મિત સાથે ઉત્તર આપ્યો : “ હાસ્તો; કેમ કાંઈ હરકત છે ? ”

“ હા, વળી; હું તમને જવા દેનારી જ નથી; કેટલી કેટલી મુશ્કેલીઓ પડશે, તેનો તો કાંઈ વિચાર જ કરતા નથી; માતૃશ્રીની વૃદ્ધ અવસ્થામાં તમે હજારો ગાઉ દૂર જઈને બેસો તે સાઈ દેખાય ? અને વળી તે તમને રળ પણ આપવાનાં નથી. ” કિશોરી બોલી.

“ તેમની પાસેથી રળ મેળવવી એ મારા હાથમાં છે; તારે તેની ચિંતા કરવાની જરૂર નહિ પડે. ”

“ પણ હું તમને રળ આપવા દેનારી જ નથી. તમે વિલાયત જાઓ અને પાછળ મારા ભોગ ! ” કિશોરીની આંખમાં જળ ભરાયું.

“ એમાં ભોગ શાના ? નરોત્તમદાસ શેઠ પાસેથી તને દર મહિને ખર્ચ જોગા રૂપિયા મળશે; વળી પાંચ હજારના ધનામમાંથી ડાક્ટરનો ભાગ જતાં મને અઢી હજાર રૂપિયા મળશે, તે પણ તારી જ મીઠકત છે; તું અને માતૃશ્રી બન્ને સાથે રહેજો અને આનંદ કરજો ! ”

“ બહુ સાફ; ક્યો આનંદ અને ભોગવું સુખ ! પાછળ ન્યાત મને, મારી માને અને તમારી માને સૌને ન્યાત બહાર મેલશે, એટલે પછી આનંદ કરી વાળ્યો ! ”

રતિશંકર હસીને બોલ્યો : “ અરે ઘેલી ! ન્યાત બહાર થવાની ચિંતા તું શામાટે રાખે છે ? જોને, હમણાં હું આ રામભટ અને કામભટનું મ્હોં જ દાખી દઉં છું ને ! સાળાઓ પૈસાના પૂજારી છે; પૈસો મળે તો મ્હોંમાં ચુંકવા દે તેવા જ એ ન્યાતના આગેવાનો છે ! કહે, ન્યાત બહાર મેલવાની ચિંતામાંથી તું મુક્ત થાય તો પછી તને કાંઈ વાંધો છે ? ”

“ હજી તો બહુએ વાંધો છે. ”

“ ત્યારે તે કહી દે એટલે હું તેનો ખુલાસો કરું. ”

“ મારે તમારો એ ખુલાસો જોઈતો નથી, હું સાફ સાફ કહું છું કે તમે ગમે તેટલું કહેશો તોપણ હું તમને વિલાયત જવા દેનાર નથી. ”

“ એ કામ ન આવે તો ! અમને વિદ્યા મેળવવામાં તમે સ્ત્રીઓ અંતરાયભૂત થાઓ, તો પછી તમે અમને સુખ આપનારી કે દુઃખ આપનારી ? પુરૂષો સુખને માટે લગ્ન કરે છે, અને વળી તારા જેવી બહેલી અને ડાહી સ્ત્રી જો મને આમ પજવે તો શું તે સાફ કહેવાય ? ”

“મારા કલ્યાણની વિરૂદ્ધ તમે સઘળું કરો છો, તો બસ; તેમાં હું અ-
બળાનું તમારી પાસે શું જોર ચાલનાર છે? પણ તમે વિલાયતથી પાછા
ફરશે ત્યારે હું જીવતી નહિ હોઈ એ નક્કી માનજો! મારે હવે તમને
વધારે કંઈ કહેવું નથી; આ અવસ્થામાં હું એકલી કેવી રીતે દિવસ ગુ-
જારી શકીશ, તેનો વિચાર તમારા જેવા કંઈ હૃદયના પુરુષને ક્યાંથી
હોય?” ગદ્ગદ કંઠમાંથી નીકળેલા એ શબ્દો અર્ધા પર્ધા સાંભળતો—ન
સાંભળતો રતિશંકર ઓરડાની બહાર ચાલ્યો ગયો.

* * * * *

રાત્રિ પડી. સૌએ વાળુ કર્યું. રામભટ્ટ જમી ઉઠીને તંબાકુ ચાવતા
પેટપર હાથ ફેરવતા બેઠા. રામબાઈ અને રતિશંકર તેમની પાસે આવીને
બેઠાં. કામેશ્વર પણ આવીને પોતાના પિતાની બાજુમાં બેઠો. ભટ્ટ શા-
સ્ત્રનો વિનોદ કરવાની વાત કાઢતાં બોલ્યા: “રતિશંકરજી! તમે સંસ્કૃત
તો બરાબર ભણ્યા છો; કહો જોઈએ આપણા દેશની પ્રાચીન રાજ્યપ્ર-
ણાલીમાં બ્રાહ્મણોનું કેટલું માન હતું તે તમે જાણો છો?”

રતિશંકર બોલ્યો: “આગળના બ્રાહ્મણો હાલના બ્રાહ્મણોના જેવા
નહોતા, એટલે પછી તેઓનું માન હોય તેમાં શું નવાઈ? અગ્રે અગ્રે
વિપ્રઃ, વિપ્રવાક્યં જનાર્દનમ્ એવાં શાસ્ત્રવચનો પણ તેવા ઋષિમુનિ સરખા
બ્રાહ્મણોના સંબંધમાં જ સાચાં માનવાં; આજકાલના બ્રાહ્મણો સંબંધે નહિ.”

ભટ્ટ બોલ્યા: “તમે ખરું કહ્યું. આગળના બ્રાહ્મણો ઉપર રાજ્યએ
એટલા તુષ્યમાન રહેતા કે કહેવાની જ વાત નહિ. બીજા સર્વ વર્ગનાં
માણસોનાં ખૂન થાય, ગુન્હો કરે તો ફાંસી મળે, પણ બ્રાહ્મણોને તે
કંઈ શિક્ષા નહિ. કહ્યું છે કે:—

અવધ્યા બ્રાહ્મણા ગાવો, જ્ઞાતયઃ શિષ્યવઃ પ્રિયઃ ।

યેષાં વાગ્મામિ શુદ્ધીત, યે ચ સ્પુઃ સરજાગતઃ ॥

“એટલે કે બ્રાહ્મણોને પણ ગાયો, ગાતિઓ, બાળકો, સ્ત્રીઓ, અન્નદાતા અને શરણાગત વગેરેની પેઠે મારવાં નહિ અર્થાત્ તેઓ અવધ્ય છે, પણ આજકાલ કળતુગ આવ્યો એટલે એક ઠાકરડાને સળ ચાય તેવી સળ સરકાર પવિત્ર બ્રાહ્મણોને પણ કરે છે !” ભટ્ટએ શોક દર્શાવ્યો.

“પણ ભટ્ટ મહારાજ ! બ્રાહ્મણો ઠાકરડા જેવા થયા છે પછી તેવી સળ કેમ કરે નહિ ?” રતિશંકરે કહ્યું.

“ખરૂં છે, રતિશંકરભાઈ ! બધો જમાનો જ બદલાઈ ગયો છે ! બ્રાહ્મણો બગડ્યા છે કારણકે કળતુગ આવ્યો છે; જુઓને અમે બ્રાહ્મણ; અમારા બાપદાદાએ લાખો ગાયોનાં દાન આપેલાં પણ અમારે તમારી પાસે આજ દક્ષિણા માંગવા આવવું પડ્યું છે !”

રતિશંકર ભટ્ટને પોતાના મુદ્દાની વાતપર ઢળી પડતા જોઈને આશ્ચર્ય દર્શાવતો બોલ્યો : “મારી પાસેથી વળી દક્ષિણા શાની ? હું પણ તમારા જેવો બ્રાહ્મણ છું ને ?”

“પણ ભાઈશ્રી ! આજ તમારો દિવસ ફર્યો છે. મોટા મોટા સાહેબોની તમારાપર મહેરબાની થઈ છે અને તમને પાંચ હજારનું ધનામ મળ્યું છે; પછી અમ જેવા ગરીબ બ્રાહ્મણો તમારી પાસે ચાચવા ન આવે તો કોની પાસે જઈએ ? મેં પણ આપની કાંઈક સેવા બજાવી છે તે બૂલી જશો નહિ. અમારા દોષને બૂલીને હંસની પેઠે ગુણને યાદ કરજો. હંસો હિ ક્ષીરમાદત્તે તન્મિથા વર્જયત્યપઃ એવું પ્રમાણસિદ્ધ વચન છે.”

“તમે મારી સેવા એટલી જ બજાવી છે કે મને ન્યાત બહાર મેલાતો અટકાવ્યો છે, પણ તેનો બદલો તો તમે મારી સાસુ પાસેથી મેળવી ચૂક્યા છો.”

“હા, હું તેની ના કેવી રીતે કહી શકું ?”

“હવે બીજી કાંઈ સેવા બજાવો તો હું તમને દક્ષિણા આપું.” ર-

તિશંકર મનમાં બોલ્યો: “ દક્ષિણા શેની ? લાંચ જ તો ! આ ભટ જેવા હરામખોર માણસને લાંચ આપવી તે તેને બહેકાવવા બરોબર છે અને ખરેખર તે પ્રભુનો ગુન્હો છે, પણ જ્યાં નાતીલાઓ મૂર્ખ હોય ત્યાં એવો નાનો ગુન્હો કરીને પણ આપણે આપણું કાર્ય પાર પાડવું જોઈએ; શું કઈ ? હું તો ન્યાત બહાર મેલાઉં તેની કાંઈએ પરવા કઈ નહિ, પણ કિ-શોરીના મનને ન દુભાવવાની ખાતર લાંચ આપવાનું પાપ કરવા તૈયાર થવું પડે છે ! ”

“ આપની ગમે તેવી સેવા બજાવવા તૈયાર જ છું, સાહેબ ! દક્ષિણા મળવી જોઈએ ! સર્વે ગુણાઃ કાંચનમાશ્રયન્તે એવું પ્રમાણસિદ્ધ વચન છે. ”

“ ત્યારે સાંભળો; હું થોડા દિવસમાં વિલાયત જનાર છું. સાથે બ્રાહ્મણ રસોઈઓ લઈ જઈ છું એટલે કાંઈ આભડછેટ જેવું નથી, પણ તમે સમજો છો ને કે કેટલાક પેટના બળ્યા ગામ બાળવા નીકળે છે અને ન્યાતને એક ટંક લાડુ મળે તેટલા માટે પરદેશગમન કરનારને ન્યાતબહાર મેલે છે. હું ન્યાતબહાર ન મેલાઉં તો તમને રૂપિયા સો દક્ષિણાના આપું ! ”

ભટજી ખુશખુશ થતા જોરથી બોલ્યા: “ કબૂલ છે, કબૂલ ! કોના બાર છે કે તમારું નામ પણ દષ્ટ શકે ? ”

કામેશ્વર બોલ્યો: “ પણ રતિશંકરભાઈ ! મારા જેવા ગરીબનું પણ કાંઈક થવું જોઈએ ! ”

ભટજી ક્રોધ કરીને છોકરા સામે નજર કરતા બોલ્યા: “ મૂર્ખો છો કે શું ? બાપને મળ્યું તે દીકરાને મળ્યા બરાબર જ છે ને ? ”

“ ના; ના; રામબાઈની કંઠી તમે એકલા ગળી ગયા અને મારા થીએ દગો રમ્યા તે હું ભૂલી ગયો નથી તો ! ”

રતિશંકર બાપ-દિકરાની વચ્ચે પડીને બોલ્યો: “ કામભટ ! તમને પણ હું ખુશ કરીશ; પછી શાને ચિંતા રાખો છો ? ”

“ વાર, ભાઈ સાહેબ ! ધધર તમારૂં કલ્યાણ કરશે. ”

રતિશંકરે ભટજીને લાલચ આપીને મુશ્કેલીને દૂર કરી. થોડા સમયમાં મળેલા જૂદા જૂદા અનુભવોથી રતિશંકર સત્યને ચાહનારો બન્યો હતો અને રામભટ્ટને લાંચ આપવામાં તે મોટો દોષ સમજતો હતો; પણ હાલનાં જ્ઞાતિબંધારણોની શિથિલતા તેના ધ્યાનમાં હતી. સત્યમાં રહેવાથી ન્યાયથી વિમુખ ન્યાતો અને તેના આગેવાનો અનર્થ કરે છે એમ તે જાણતો હતો અને તેથી તેણે આ યુક્તિનો આશ્રય લીધો હતો. ન્યાત બહાર રહીને ચલાવી લેવા જેટલું નીતિબળ પણ રતિશંકરમાં હતું, પરંતુ કિશોરી, વૃદ્ધ સાસુ અને વૃદ્ધ માતા જેવાંનાં મન ઉદ્ધિમ ન થાય, અને પોતાને તેઓ વિલાયત જવા માટે રજા આપવામાં આનાકાની ન કરે, તેટલા સાર ન્યાત બહાર મેલાવા બાબત નિર્ભયતા પ્રાપ્ત કરી લેવાની તને જરૂર પડી હતી.

* * * * *

રાત્રે શય્યા તરફ જતાં જ રતિશંકરે કિશોરીને કહ્યું: “ જો, તારે માટે જ આ બામણાઓને લાંચ આપીને ન્યાતબહાર મેલાવાનો ભય મારે દૂર કરવો પડ્યો છે; માટે હવે તારે કાંઈ ચિન્તા કે ઉચ્ચાટ રાખવાની જરૂર નથી. ”

કિશોરી મુંગી રહી. તેને પોતાના સ્વામીની વિલાયત જવાની વાત ગમતી નહોતી. કોઈ પણ રીતે તે વિલાયત ન જાય અને પોતાને વિરહદુઃખમાં સમડવું ન પડે એ જ તેની એકની એક ઇચ્છા હતી. તેણે જુદાં જુદાં કારણો બતાવીને રતિશંકર વિલાયત જતો અટકે તેમ કરવાને પ્રયત્ન કર્યો હતો પરંતુ રતિશંકરે તે પ્રયત્નને સફળ થવા દીધો નહિ.

કિશોરી તરફથી કાંઈ પણ જવાબ નહિ મળતાં રતિશંકર બોલ્યો: “ કેમ બોલતી નથી ? હું વિલાયત જઈં તેમાં તને જે કાંઈ વાંધો હોય તે મને કહી દે, એટલે હું તેનું નિવારણ કરું. ”

કિશોરી આંખમાં આંસુ ભરતી અને આજીજી કરતા સ્વરે બોલીઃ
 “નાથ ! મને વાંધો તો કાંઈએ નથી; ન્યાતબહાર મેલાવાનોએ મને ભય
 નથી, અને બીજી કાંઈ અડચણ નથી. મારી માંગણી માત્ર એટલી જ છે
 કે તમે મારાથી જુદા ન પડો !”

“ઘેલી રે ઘેલી ! એમ તે બને ખરું ? જો, સ્ત્રીઓએ એટલાં વર-
 ઘેલાં થવું જોઈએ નહિ કે જેથી સ્વામીની ઉન્નતિમાં તેઓ હરકત કર-
 નારી થઈ પડે ! એ વાત ખરી છે કે પરસ્પર મળી ગએલાં મન બૂદ્ધાં
 પડતાં દુઃખી થાય છે અને તેને જ કેટલાકે ખરો પ્રેમ કહે છે, પણ
 બહાલી ! પ્રેમ એટલામાં જ સમાઈ રહેતો નથી ! આપણો પ્રેમ ચિરંજીવી
 બને અને વધારે મીઠો બને તેટલા માટે એ વરસનો વિરહસમય બહુ ઉ-
 પયોગી થઈ પડશે; માટે મારી અને તારી બન્નેની સ્થિતિ ભવિષ્યમાં
 સુખી નીવડે તેટલા ખાતર વિરહના દુઃખને મનમાંથી કાઢી નાંખ અને
 પૂરા આનંદથી મંગલ આશીષ સાથે મને જવા માટે રજા આપ !”

કિશોરીએ સ્વામીના શબ્દોનું મનન કર્યું. પોતાના મનના દુઃખથી સ્વામીનું
 મન પણ દુઃખાય છે એમ તે જાણી ગઈ અને સમજી કે મનને મારીને ત્રિયોગ
 વેઠ્યા વિના ચાલશે નહિ. તે બોલીઃ “નાથ ! તમારી અભિલાષામાં હું એક
 અમળા અંતરાયભૂત થઈ એવી મારી ઇચ્છા નથી. પરંતુ માઈ કોમળ ચિત્ત
 કેવી અવસ્થા પામશે તે હું કહી શકતી નથી. ભલે તમે તમારી અભિલા-
 પાને પરિપૂર્ણ કરો-મારી ચિંતા કરશે નહિ. હું આનંદથી-” આગળ બોલવા
 જતાં કિશોરીથી રડી જવાયું. તેનાં અશ્રુઓએ રતિશંકરના બાહુને ભીનો
 કર્યો. રતિશંકરનું હૃદય પણ દુઃખથી ભરાઈ ગયું. તે પોતાની મુસાફરીના
 તથા કિશોરીની સ્થિતિના વિચાર કરતો ધ્યાનમાં પડ્યો અને હુસકાં ભરતી
 ગૃહસુંદરી તેના બાહુદ્વયમાં જ સ્વપ્નનિદ્રા અનુભવવા લાગી.

પ્રકરણ ૩૩ મું.

ડાક્ટરની લાયકી.

સ્થવારના સાત વાગ્યા છે. રતિશંકર, રામભટ અને કામભટ વિવિધ પ્રકારની વાતો કરતા મ્હોંમાં દાતણ ધાલી ઓટલાપર બેઠા છે. ઘરમાં મા-દીકરી રસોઈની તૈયારી માટે સ્નાન કરે છે. ઓટલામાં એક સિપાઈ રતિશંકર દુર્ગાશંકરનું ઘર પૂછતો આવી પહોંચ્યો અને રતિશંકરે પોતાની ઓળખાણ આપતાં જ તે બોલ્યો: “સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબ તમને બોલાવે છે.”

“મને બોલાવે છે?” રતિશંકરે પ્રશ્ન કર્યો અને આગળ પૂછ્યું: “ક્યાં આગળ છે?”

“ત્રણ દરવાજાની ગેટપર.” ઉત્તર મળ્યો. સિપાઈ જવા લાગ્યો અને જતાં જતાં બોલ્યો: “તુરત આવજો; સાહેબ રાહ જોતા જ બેઠા છે.”

રતિશંકરે ઉતાવળે દાતણ કાઢીને સ્નાન કરી લીધું. તુરત જ કપડાં પહેરીને તે પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટની પાસે જવાને નીકળ્યો. ભૂતિયા ખંડેરના બદમાશોને પકડ્યા પછી રતિશંકરને પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ તથા કેટલાક કોન્સ્ટેબલોની સાથે ઓળખાણ થઈ હતી. અત્યારે પોતાને બોલાવવાનું કારણ રતિશંકર એવું માનતો હતો કે સાહેબ પોતાને ધનામના રૂપિયા સોંપવા ઈચ્છતા હશે.

થોડી વારે રતિશંકર ગેટપર જઈ પહોંચ્યો. સુપરિન્ટેન્ડન્ટને સલામ કરીને તેમની સામે તે ઊભો રહ્યો અને બોલ્યો: “સેવકને શું આજ્ઞા છે સાહેબ?” એવો પ્રશ્ન કરતાં “રતિશંકરની આંખો પાસે બેંકલા ડાક્ટરપર પડી અને સરિમત વદને તેનાથી બોલી જવાયું: “ડાક્ટર સાહેબ! આપ પધાર્યા છો કે?”

“હા, મી. રતિશંકર ! કેમ ! તમારે હાથે પગે હવે તો સારી પેઠે સુવાણુ છે ને ? ” ડાક્ટરે રતિશંકરના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા.

“ જી હા; સુવાણુ છે, આપની કૃપાથી. ” રતિશંકરે કૃતજ્ઞતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો. એક સિપાઇએ એક ખુરશી લાવીને તેની પાસે મેલી અને રતિશંકરે તેપર એક લીધી.

સુપરિન્ટેન્ડન્ટે વાતની શરૂઆત કરતાં કહ્યું : “ મીસ્તર રતિશંકર ! મીસ્તર લોંગે પોતાની પુત્રીને શોધી આપનારને માટે રૂ. પાંચ હજારનું જે ઇનામ વર્તમાનપત્રોમાં જાહેર કર્યું હતું, તે ઇનામનાં નાણાં તેમણે મારી પર મોકલી આપ્યાં છે અને તેટલા માટે મેં તમને જોલાવ્યા છે. ”

“ અને ડાક્ટર સાહેબને પણ તેટલા માટે જ જોલાવ્યા હશે. ” રતિશંકરે અનુમાન કર્યું.

“ હા, તેમ જ છે. જે અમે એક સરકારી અધિકારીની દૃષ્ટિએ જોઈએ, તો એ ગુન્હે તમે અને ડાક્ટર સાહેબ બંનેએ મળીને શોધી કાઢ્યો અને તેટલા માટે તે ઇનામ પર તમારો બંનેનો હક લાગે છે. ” સુપરિન્ટેન્ડન્ટે પોતાનું મત ઉચ્ચાર્યું.

“ એ ખરી વાત છે સાહેબ ! તે ઇનામનો અર્ધ હિસ્સો ડાક્ટર સાહેબને પણ મળવો જ જોઈએ, કારણકે અમે બંનેએ એક સરખી રીતે તે જોખમ વેડવાનું માથે લીધું હતું. ”

સુપરિન્ટેન્ડન્ટના મનમાં રતિશંકરની લાયકીને માટે માત્ર એક જ ક્ષણમાં ઉચ્ચ અભિપ્રાય બંધાયો. અડી હજાર રૂપયા જેટલો હિસ્સો બીજા માણસને આપવામાં તૈયાર થનાર એ યુવકને તેણે મનમાં જ ધન્યવાદ આપ્યો અને કહ્યું : “ મીસ્તર રતિશંકર ! તમારા એ ઉંચા વિચારોને માટે હું તમને ધન્યવાદ આપું છું; પરંતુ આજે અત્યારમાં જ મી. લોંગ તરફથી મને એક પત્ર મળ્યો છે અને તેમાં તેમણે એવી ઇચ્છા જણાવી છે કે

પાંચ હજાર રૂપિયાનું તે આખું ધનામ તમને જ મળવું જોઈએ; અને જો કદિ ડાક્ટર સાહેબ ધનામના અર્ધા હિસ્સાપર દાવો કરતા હોય તો પોતે અઢી હજાર રૂપિયા વધારે આપવાને તૈયાર છે એમ પણ તેમણે જણાવ્યું છે. મારે હવે શું કરવું તે બાબત હું મુશ્કેલીમાં પડ્યો છું.”

“આપને મુશ્કેલીમાં પડવાની કાંઈ જરૂર નથી સાહેબ !” રતિશંકરે કહ્યું : “અને લોંગ સાહેબને અઢી હજાર રૂપિયા વધારે આપવાની પણ જરૂર નથી. તે ધનામમાંથી ડાક્ટર સાહેબને અઢી હજાર રૂપિયા મળેલા જોવાને જ હું આતુર છું. પાંચ હજારની રકમ સ્વીકારવાને હું તૈયાર નથી.”

ડાક્ટર અત્યારસુધી મૌન બેસી રહ્યા હતા, તેમણે હવે મૌન્યમંગ કરવાનું ઉચિત માન્યું અને કહ્યું : “મી. રતિશંકર ! પણ આપણે આ બધી મુશ્કેલીમાં શામાટે પડવું જોઈએ ? હું ધનામના હિસ્સા ઉપર દાવો કરવાને બિલકુલ ખુશી નથી, એટલું જ નહિ, પણ પાંચ હજાર રૂપિયાની આખી રકમ તમને મળેલી જોવાને જ ઇચ્છું છું; તો પછી તમારે શામાટે મુંઝવણમાં પડવું જોઈએ ?”

રતિશંકર ડાક્ટરના આ ઉદ્દગાર સાંભળીને ચમક્યો અને બોલ્યો : “નહિ, સાહેબ ! આપની એ લાયકીને માટે હું આપનો આભારી છું, પરંતુ ધનામનો અર્ધ હિસ્સો આપને ન મળે તેવો અન્યાય તો હું નહિ જ થવા દઉં.”

આ વાતચીતમાં સુપરિન્ટેન્ડન્ટ વચ્ચે પુરાયા અને બોલ્યા : “મીસ્તર રતિશંકર ! મારું સાંભળો. ડાક્ટર એક સારી સ્થિતિના ગૃહસ્થ છે, તેથી ઉલટું તમે ગરીબ છો; વળી આખું ધનામ તમને આપવામાં આવે તેથી બે માણસોનાં મન સચવાય છે; એક તો ડાક્ટર સાહેબનું અને બીજું લોંગ સાહેબનું; અને એક ખાનગી વ્યક્તિ તરીકે હું પણ તમને ધનામ મળે તે જોવાને વધારે આતુર છું.” એમ કહેતાં જ સુપરિન્ટેન્ડન્ટે ૩૩૩

ગીની અને ૫ રૂપિયાથી ભરેલી કોથળી ટેબલના ડ્રોઅરમાંથી કાઢીને રતિશંકરના હાથમાં મૂકી.

રતિશંકર કિંચિત્ ગભરાયો. સૌ કોઈને પોતાને જ આખું ધનામ લેવાનો આગ્રહ કરતા જોઈને અને પોતાને એટલી બધી અગત્ય આપવામાં આવતી જોઈને મોટા મોટા અમલદારોના પરિચય વિનાનો એ યુવાન આદ્યેણુ કાંઈક ગભરામણમાં પડ્યો અને શું બોલવું તે તેને સંજ્ઞું નહિ. ડાક્ટર અને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ બંનેની સારી લાગણીના ઉપકારના બોજ તળે તેનું હૃદય દબાઈ ગયું હતું અને તેથી કેટલીકવાર સુધી તેના મુખમાંથી કાંઈ પણ શબ્દો નીકળ્યા નહિ. થોડી વારે તે શરમાતો અને સંકોચાતો બોલ્યો: “ સાહેબ ! આપના આટલા બધા આગ્રહ પાસે હું કેવળ લાચાર બની ગયો છું. ડાક્ટર સાહેબ ! આપની એ માયાળુતાને માટે પણ હું ઉપકૃત થયો છું. ”

ડાક્ટરે કહ્યું: “ તમારે આભાર માન્યા વિના જ ધનામનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. તમે તમારી માંદગીમાં પણ જે જોખમ વેઠીને બદમાશોની તપાસમાં ભાગ લીધો હતો તે તમને એકલાને જ ધનામને લાયક કરાવે છે. ”

“ હું આપનો આભારી છું. ” રતિશંકરે હસતે મુખે ઉત્તર આપ્યો. પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટે પોતાના ટેબલમાંથી એક સોનાની કંઠી કાઢીને કહ્યું: “ અને મી. રતિશંકર ! આ કંઠી તો તમારી નહિ કે ? ”

રતિશંકર કંઠી જોતાં જ આશ્ચર્ય પામ્યો અને આંખો વિકસાવતો બોલ્યો: “ હા, સાહેબ ! તે કંઠી મારી જ છે; પેલો બદમાશ નૌતમલાલ મારો પાંસેથી ઠગી ગયો હતો; આપની પાસે તે ક્યાંથી ? ”

“ તે બદમાશ મંડળના મકાનની જડતીમાંથી ધરેણું અને રોકડ મળીને લગભગ વીસેક હજારનો માલ મળી આવ્યો છે, તેમાં આ કંઠી

પણ હતી; અને તે કંઠી તમારી પાસેથી જ નૌતમલાલે હાગી લીધી હતી તેમ તેણે પોતે કબૂલ કર્યું છે; જોકે તમે તો તે હાથ બાબત પોલિસને ખબર આપી જ નથી !”

“ હા સાહેબ ! પોલીસને મેં ખબર આપી નથી એ મારી ભૂલ થઈ છે, તેમ જ તે હાથથી જ બહારો બની જવાથી હું અકસ્માતનો ભોગ થઈ ઇસ્પતાલમાં પડ્યો હતો અને તેથી મને ફરિયાદ કરવાની સગવડ મળી નહોતી; પરંતુ આજે આ કંઠી જોઈને હું બહુ આનંદ પામું છું; મારી મીલકતનો એ છેલ્લો અંશ હતો, મારી સ્ત્રીનું એ છેલ્લું સાધન હતું અને તે છોડતાં માફ અને મારી સ્ત્રીનું અંતઃકરણ બેદાઈ ગયું હતું, પરંતુ નોકરીની લાલચથી તેનો ભોગ આપવા પણ હું તૈયાર થયો હતો. સાહેબ ! તે કંઠી મને અત્યારે જ પાછી મળી શકશે કે નહિ ? ”

“ ના. ગુન્હેગારોને સજા થયા પછી આ દાગીના તમારો છે એમ સાબીત થયે તે તમને સોંપવામાં આવશે, પરંતુ તેની તમને અત્યારે જરૂર છે ? ”

“ જરૂર એટલી જ છે કે તે મારી સ્ત્રીને પાછી સોંપી તેના બેદા-ચેલા હૃદયને પુનઃ સાંધીને સુખી કરવા ઇચ્છું છું. પોતાની કંઠી-પોતાના પિતૃગૃહની તે એકની એક પ્રસાદીના પુનઃ સંયોગથી હું તેને અંતોષ આપવા ઇચ્છું છું. ”

“ તો હું તમને તે સોંપીશ, પરંતુ એ શરતે કે ટ્રાઈ જોવા માંગે ત્યારે તમારે તે કંઠીની સાથે હાજર થવું જોઈશે. ”

“ ધણી જ ખુશીથી. ” રતિશંકરે કહ્યું અને પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટે તે કંઠી રતિશંકરના હાથમાં મૂકી. તેના સુખદ સ્પર્શ રતિશંકરના મ્હોંને સ્મિતમય બનાવ્યું અને પોતે ક્યારે ઘેર જઈને તે કંઠી પુનઃ કિશોરીના કંઠમાં આરોપે તેને માટે તે તલપાપડ થઈ રહ્યો.

ખીજીનું કાંઈ પણ કામ હવે નહિ હોવાથી રતિશંકરને સુપરિન્ટેન્ડન્ટે રજા આપી અને ડાક્ટર પણ તેનાથી છૂટા પડ્યા. રતિશંકર ઘેર આવ્યો. એક ગરીબ ગામડીયો બ્રાહ્મણ નોકરીને માટે લાંબા વખતસુધી કાંકાં મારીને નાસીપાસ નીવડ્યા પછી પાંચ હજાર રૂપિયાની એક મોટી રકમ સાથે ઘેર આવ્યો, તે સમયના કુટુંબના આનંદનું વર્ણન કરવા કરતાં ગરીબીના અનુભવી વાચકો જ તે પ્રસંગની કલ્પના કરી લે તે વધારે ઉચિત છે.

* * * * *

“ત્યારે શું તમે મારી કંઠી એ મીલવાળાને લાંચમાં આપી નહોતી અને નૌત્તમલાલ ઠગી જ ગયો હતો કે?”

“હા, તેમ જ.”

“ત્યારે તે વાત પણ તમે મને અલારસુધી કહી નહિ?” કિશોરી હસતી હસતી બોલી.

“કહેવાથી શું લાભ? તને તેથી વધારે દુઃખ થાત. પણ નૌત્તમલાલ આપણા પડોશમાં હવે રહેતો નથી એ તને ખબર નથી?”

“ખબર છે; પણ મારા મનમાં એમ કે તે કાંઈ ગામ ગયો હશે; અને વળી તમારી માંદગીની ચિંતામાં મને ખીજે કોઈ વિચાર કરવાનો અવકાશ પણ મળ્યો નહોતો. અહો! કેવો લુન્ચો-મીઠાબોલો-ઠગારો?”

“તેની ઠગવિધાને હું સમજી શક્યો નહિ અને વળી તારૂં કહેવું માન્યું નહિ.”

“હશે; ભાતી હોય તેમ બન્યાં કરે છે; મારી કંઠી-મારી બહાલી કંઠી મને મળી એટલે હવે સંતોષ થયો; પણ નૌત્તમલાલની સાથે પેલી ચંડ મીઠાબોલી અંદ્રમતી હતી તે ક્યાં ગઈ?”

“તે તો ક્યાંય જોવામાં આવી નથી, પણ એ બદમાશોના મંડળની

સાથે એક બે સ્ત્રીઓ પણ પકડાઈ છે તેમાં કદાચ તે હશે.”

એટલામાં ઓરડામાં રામબાઈ આવ્યાં અને વાતચીત બંધ પડી.

પ્રકરણ ૩૪ મું.

વિલાયતમન અને પૂર્ણાહુતિ.

નરોત્તમદાસ શેઠ અને રતિશંકરે વિચાર કરીને રતિશંકરને વિલાયત જવા માટેનો જે દિવસ ઠરાવ્યો હતો તે દિવસ જોતજોતાંમાં આવી પહોંચ્યો. તે દરમિયાન રતિશંકરે અમદાવાદ ખાતેથી પોતાનું થાણું ઉઠાવી લીધું હતું અને કિશોરીને સાથે લેઈને તે પોતાને ગામડે ગયો હતો. કિશોરી સ્વામીની મુસાફરીમાં વિદ્ન લાવવા ઇચ્છતી નહોતી. તે સમજતી હતી કે સ્વામી બે વર્ષ પરદેશમાં રહેશે તે બંને વર્ષ પોતાને બે યુગ જેવા જ લાગશે, પરંતુ ભવિષ્યના સુખની જે ચળકતી આશાઓ આકાશમાં પોતાની રેષાઓ ખતાવતી હતી તેથી લલચાઈને તેણે તે દુઃખ સહન કરી લેવાનું ઉચિત માન્યું હતું. વિરહના ટૂંકા ટૂંકા સમયના અનુભવવાળી બાળા વિરહના લાંબા વખતના દુઃખની કલ્પના કરી શકી; પરંતુ તે કલ્પનાની ઊંડાણમાં પેસતાં તે પોતા જેવી બીજી સ્ત્રીઓની સ્થિતિને સરખાવીને સંતોષ પામી.

“હે ઇશ્વર ! મને ભલે દુઃખ આપજે, પણ દુઃખમાંએ સંતોષ મળી લેતાં શિખવજે. સ્વામીનો વિરહ ધણીએ બિચારીઓ વેઠે છે; ધણીએ બિચારીઓ નાનપણમાં વિધવા થઈ હોય છે, તેઓનાં દુઃખનો તો પાર જ ક્યાં છે ? પણ બિચારી વિરહિણી બાળા હોય, ઘેર નણુંદ અને સાસુ સંતાપતી હોય, પીએરમાં પગ મેલવાનું ઠેકાણું ન હોય, મારા જેવી ગરીબડી હોય અને સાસુ સામે બાકરી બાંધી લડવાડ કરવાની આવ ન

હોય, તે બિચારી ગરીબડીઓની શી દશા ? હું તો હજી સુખી છું; માસુ બિચારાં બલાં, સગી માના જેવું બહાલ રાખનારાં, દિયર નહુંદ કોઈએ નહિ, પીએરમાં મા, તે બિચારીનો હું એકલી ઉપર આધાર; સ્વામીનો વિરહ એ દુઃખ તો ખરૂં, પણ બીજી બિચારીઓના જેટલો સંતાપ નહિ એટલો સંતાપ અને દુઃખની તીવ્રતાને ઓછી કરનારૂં કારણ ! હે ઇશ્વર ! હું તો એટલું કહું છું કે તેમને હેમક્ષેમ પાછા ઘેર પહોંચાડજે એટલે મારે મન મને સંસારમાં સ્વર્ગ જ મળ્યું લેખીશ.”

આવા આવા વિચારો કિશોરી વારંવાર કરતી અને ચાલુ પરિસ્થિતિમાં સંતાપ માનીને રહેતાં શીખતી. પોતાથી ઉતરતી સ્થિતિની એટલે પોતા કરતાં વધારે તીવ્ર વિરહદુઃખ ભોગવતી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સાથે પોતાની સ્થિતિની તુલના કરીને તે સુખ માનતી.

સ્વામીને પરદેશ નહિ જવા દેવાની પહેલાં હઠ લેધને જ્યારે તેણે જોયું કે પરદેશ જવાનો સ્વામીનો દંડ નિશ્ચય થયો છે ત્યારે તેણે અનુકૂળ બુદ્ધિથી પોતાની હઠ મેલી દેવામાં કૃતકાર્યતા સમજવાનું ઉચિત માન્યું. આ લેખક કિશોરીની સાથે હાલની હઠીલી હેડંબાઓની અને સુધરેલી કહેવાતી સુંદરીઓની સરખામણી કરવા ઇચ્છતો નથી; પરંતુ એટલી કલ્પના તો તેનાથી સહજ કરી જવાય છે કે આવી અનુકૂળ બુદ્ધિથી ગરીબ સંસારની શ્રેણીએ ચઢતાં સ્વર્ગનું સુખ અનુભવનારી આર્ય સ્ત્રીઓ આપણા આર્ય સંસારમાં કેટલી હજી, તેની ગણતરી કોઈ આંગળીના વેદા ઉપર કરી બતાવશે ?

વૃદ્ધ માતાને સમજાવીને વિલાયત જવા માટે તેની અનુમતિ લેવામાં મુશ્કેલી નહોતી એમ રતિશંકર માનતો હતો. પોતે જે દિવસે માતાની પાસે આવ્યો તે દિવસે જ સાંજે પોતાનો સધળો વૃત્તાંત કે જે પત્રમાં લખાણથી તે લખી શક્યો નહોતો તે રતિશંકરે પોતાની માતાને ચિગ-

તવાર કહી સંભળાવ્યો; વૃદ્ધ માતાએ દુઃખ, આશ્ચર્ય અને છેવટે સંતોષની લાગણી સાથે તે સધળો વૃત્તાંત સાંભળ્યો અને છેવટે વિલાયત જવાની વાત રતિશંકરે કાઢી ત્યાં તેનાથી હીબકી જવાયું ! “ ના મા ! આપણે વળી વેલાત શું કરવા જવું પડે ! એ પરાયો દેશ, આહાર વહેવાર ફેર, ત્યાં આપણાથી ન જવાય ! ”

રતિશંકરે માતાને વધારે વિસ્તારથી વિલાયત જવાના લાભ કહી સંભળાવ્યા, ન્યાત તરફથી કાંઈ હરકત નડશે નહિ તે બાબત તેને હિંમત આપી, પોતે દેશી રસોડા સાથે લેખને જાય છે એમ પણ જણાવ્યું તો- પણ તે વૃદ્ધાએ તો છેવટે એ જ જવાબ આપ્યો કે “ એ બધુંએ ખરું પણ તું હજારો ગાઉ દૂર જાય એ સાંભળીને તો માઈ કાળજી જ ઉડી જાય ! ના મા, જાડી પીતાં પાતળી પીશું, ઝાઝાને બદલે થોડું કમાઈશું, પણ તને હું ક્યાંય દૂર તો નહિ જવા દઉં ! ”

રતિશંકર નિરાશ થયો. રાત્રિ બહુ ગઇ હોવાથી તે ઓરડામાં જઈને સૂઈ રહ્યો અને વૃદ્ધ માતાને કેવી રીતે સમજાવવી તેનો વિચાર કરતો છાપરાનાં નેવાં ગણવા લાગ્યો. કેટલીક વારે કિશોરી આવી. સ્વામીના મુખપર હવાઈ રહેલી ચિંતાતુરતા કાંઈ છૂપી રહી શકી નહિ. ચતુર કિશોરી તુરત જ તે કળી ગઇ અને જરા મનક કરતી બોલી : “ વિલાયત જઈને કેમ રહેવું, કેવાં કપડાં પહેરવાં, કેવો રવાના રાખવો તેનો જ કાંઈ વિચાર કરતા હશો, કેમ ? ”

“ અરે, નહિરે કિશોરી ! પણ આજે હું એક મોટી ચિંતામાં આવી પડ્યો છું, અને તે ચિંતા દૂર કરવાનું તારા જ હાથમાં છે. ”

“ હું અબળા, તમારી ચિંતા દૂર કરવાની મારી શી ગુંજશ ? પણ કહો તો, તમારી ચિંતા શું છે ? ” કિશોરીએ ઠાવકે મ્હોંએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ તને કહીશ; પણ એક વાર મને વચન આપ કે તું મને તેમાં અવશ્ય મદદ કરીશ.”

“ હાં, હાં, સમજી ગઇ છું; માતૃશ્રી રજા આપતાં નથી એ જ ને ? અમદાવાદમાં કહેતાં તા કે ગમે તેમ માતૃશ્રીને સમજાવીને રજા લેઈશ; હવે સમજાવેને ! મારી મદદની વળી શી જરૂર છે ? ”

“ હવે મક્કરી કરવી છોડી દે; મેં ઘણું સમજાવ્યું પણ સમજતાં નથી. તું કહીશ તો સમજશે. જો, તું સમજે છે; મારે ગયા વિના ચાલે તેમ નથી અને માતૃશ્રી રજા નહિ આપે તો મને દુઃખ થશે ! ”

“ ઠીક ઠીક; હું તમને રજા અપાવું, તમે વિલાયત જાઓ અને હું અહીં એકલી રહું ! એવી કોણુ ઘેલી હોય કે પોતાના જ પગપર કુહાડો મારે ? ”

“ ત્યારે શું તું પણ મારી સામે થઈશ ? ” રતિશંકરનું મોં આશ્ચર્યાળું ગઇ ગયું. તે બોલ્યો : “ માતૃશ્રીની આજ્ઞાનો લોપ કરીને હું જઈ શકીશ નહિ અને નરોત્તમદાસ શેઠને એક વાર વચન આપ્યા પછી મારાથી ફરી બોલી શકાશે નહિ; ત્યારે હું શું કરું ? કિશોરી ! બહાલી ! ભલી થઈને માતૃશ્રીને સમજાવ; મને આમ દુઃખી કરવાથી તને શો લાભ છે ? ”

સ્વામીના હૃદયની ખરી સ્થિતિ બહાર આવી જોઈને કિશોરીએ હાંસી કરવાનું છોડી દીધું. સ્વામીને વધારે દુઃખ નહિ આપતાં તે કંઈ બાંધી પડી અને બોલી : “ નાથ ! તમે જરા પણ ગભરાશો નહિ; કાલે માતૃશ્રીને હું સમજાવીશ અને તમને રજા અપાવીશ; મને તો તેથી ગેરલાભ છે કારણકે હું રજા અપાવું તો મારે જ ત્રિયોગદુઃખ વેઠવું પડે તેમ છે; પણ તમારું દિલ દુભાય તેવું હું નહિ થયા દઉં.”

રતિશંકરને શાંતિ વળી. ગમગીની હોડી ગઇ અને સ્મિત સ્ફુર્યું બીજે દિવસે રાત્રે સાસુવહુ વાતચીત કરતાં બેઠાં હતાં એટલામાં કિશોરીએ

પોતાના સ્વામીના વિલાયત જવા વિષેની વાત કાઢી અને સાસુને કહ્યું:
 “સાસુજી! ત્યારે એમને હવે ખુશીથી રજા આપોને; જ્યારે ગયા વિના
 ચાલે તેવું નથી, ત્યારે રોકી રાખવામાં શો લાભ?”

ડોસીને આ ભલામણ સાંભળતાં આશ્ચર્ય થયું. તેણે કુતૂહલપૂર્વક નજર
 કરીને કહ્યું: “વહુ! તમે શું કાંઈ બેલાં થયાં છો? તમારું કાળજી આ-
 ટલું કઠણ આંધી?”

“મારું કાળજી કાંઈએ કઠણ નથી, પણ એમનું મન બહુ દુખાય
 છે એટલે હું શું કરું? મને એ બાબત કહેતાં કેમ જીવ ચાલે? પણ તેમ
 કર્યા વિના છૂટકો નથી. શેઠને કબૂલત આપી અને વળી કાંઈ પારકાને
 માટે થોડું જ વિલાયત જવું છે? તેમાં પણ આપણો પોતાનો જ લાભ
 સમાએલો છે.”

“ખરી વાત કહી, દિકરી! મારો દિકરો છે અને તમારો ધણી છે;
 તમારું મન માનતું હોય તો ભલે રજા છે; હું તો ફક્ત તમારે માટે જ
 ના કહેતીંતી! તમને જોઈને મારી આંખો ટાઢી; તમારું મન દુઃખાય એ-
 ટલે મને દુઃખ અને તમે આનંદમાં હો એટલે મને સુખ.” એટલું કહે-
 તાંમાં ડોસીની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં.

ડોસીને દુઃખ થયું પણ કિશોરીના આગ્રહથી રતિશંકરને રજા આપ્યા
 વિના ચાલ્યું નહિ. બે દિવસ માતાના સ્નેહભર્યા સહવાસમાં રહીને રતિ-
 શંકર પોતાની સાસુને કંકાવટીએ મળવા ગયો. એક દિવસ ત્યાં રહીને
 સાસુનો આશીર્વાદ મેળવી તે પાછો અમદાવાદમાં આવ્યો.

શેઠે રતિશંકરને પોતાની પાસે બે-ત્રણ દિવસ રાખ્યો અને વિલા-
 યતમાં તેણે ખાસ કરીને કઈ કઈ બાબતોનો અભ્યાસ કરવાનો છે તે
 બાબત સૂચના કરી. શેઠે વધારામાં કહ્યું: “મીલના ઉદ્યોગનું પ્રાથમિક
 જ્ઞાન તમે અહીં અગર મુખ્યમાં મેળવી લીધું હોય તો સારું એમ હું

પહેલાં માનતો હતો પરંતુ વળી કેટલાક અનુભવીઓએ મને એવી સલાહ આપી છે કે શરૂઆતથી સઘળું જ્ઞાન તમે ઇંગ્લાંડમાં જ મેળવો તો વધારે સારું અને તેથી તમે ત્યાં જ ધ્યાન દઇને એ ધંધાનું ‘ થીઅરેટીકલ ’ અને ‘ પ્રેક્ટીકલ ’ જ્ઞાન મેળવજો. ”

“ વાર; લોંગ સાહેબે પ્રેક્ટીકલ જ્ઞાન મેળવવામાં મને મદદ મળે તેટલા માટે પોતાના એક મિત્રપર બલામણનો પત્ર લખી આપ્યો છે. ”

“ તો વળી વધારે સારું; જુઓ, ખર્ચને માટે મુંઝાશે નહિ; મારી સઘળી મિલકત હવે મેં ધર્માદા ખાતા પાછળ અને દેશમાં હુન્નર ઉદ્યોગનો વધારો થાય તે પાછળ ખર્ચવાનો ધરાદો રાખ્યો છે. તમારી મા તથા સ્ત્રી વગેરેને પણ કાંઈ અડચણ નહિ પડે તે બાબત ખાત્રી રાખજો અને નિશ્ચિંત રહીને અભ્યાસ કરજો. ”

“ વાર. ”

“ આવતી કાલે હું મુંબઈ જઈ છું; તમે મારી સાથે જ આવજો, અને આ અઠવાડિયામાં જ રવાના થઈ જાઓ; કેમ ? ”

“ જી હા. ” રતિશંકર પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

* * * * *

શનિવારનો દિવસ છે. વિદ્યાવતની મેઘલિ સ્ટીમરપર ચડવાને ઉતા-રૂઓ જૂઠી જૂઠી સ્ટીમલોંઓમાં રવાના થાય છે. નરોત્તમદાસ શેઠ પણ રતિશંકરને વળાવવા માટે પોતાના કેટલાક મિત્રોની સાથે બંદરપર આવ્યા છે. સૌ આનંદમાં છે. ફક્ત રતિશંકર જ કિશોરી અને વૃદ્ધ માતાના સ્મરણથી કાંઈક મ્હાન મુખવાળો જણાય છે. વખત થતાં પોતાના સર-સામાન સાથે રતિશંકર નરોત્તમદાસ વગેરેને હર્પાશ્રુ સાથે વંદન કરી વિદાય થયો.

ઉપસંહાર.

રતિશંકર વિલાયત ગયો. ત્યાં તેણે પોતાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. મી. લોંગે પોતાના જે મિત્ર ઉપર ભલામણનો પત્ર લખી આપ્યો હતો તેણે રતિશંકરને અભ્યાસમાં સારી મદદ કરી અને હાલમાં તે વિલાયતમાં અભ્યાસ કરવા ઉપરાંત મીલ ઉદ્યોગના અનુભવને લગતું જ્ઞાન પણ હીક મેળવી શકે છે.

કિશોરી દેવસો ગણ્યા કરે છે અને દર શનિવારે કાગળની રાહ જુએ છે. રામભટ્ટને રૂ. ૧૦૦ મળી ગયા છે અને કામભટ્ટને હજી કાંઈ મળ્યું નથી પણ તેને આશા છે કે રતિશંકર વિલાયતથી આવશે એટલે તેને અવશ્ય કાંઈક દક્ષિણા આપીને ખુશ કરશે. રામભટ્ટની કરડી આખથી કંકાવટીના બ્રાહ્મણો રતિશંકરના પરદેશગમન વિષે ચૂં કે ચાં કરતા નથી !

* * * * *

નૌતમલાલને પાંચ વરસની સખ્ત કેદની સજા થઈ છે. ચિન્તુલાલ ત્રણ વર્ષની સજા પામ્યો છે. તેના બીજા સાક્ષીઓએ પણ પોતપોતાના ગુન્હા કબૂલ કર્યા હોવાથી તેઓ વધુ ઓછી સજા પામ્યા છે. ચંદ્રમતી બદમાશોની સાથે શામેલ રહેવા માટે ૬ માસની સાદી કેદ ભોગવી આવી છે અને હવે તો તે અમદાવાદમાં રહેવા ઇચ્છતી નથી. તેનો વિચાર મુંબઈ જઈને સોનેરી ટોળીના મેમ્બર થવાનો હોય તેમ જણાય છે. નૌતમલાલ પાંચ વર્ષ કેદમાંથી છૂટીને આવે ત્યાંસુધી તે રાહ જોવા ઇચ્છતી નથી. લાલા રામચરણદાસ મીઠાબોલાઓમાં નહિ લોભાઈ જવાનું નવું શિક્ષણ પામ્યા છે. મીસ કેથેરીન બદમાશોની કેદમાંની પોતાની સ્થિતિ

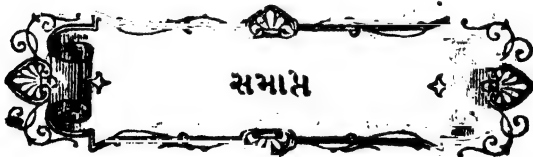
સંભારે છે ત્યારે અત્યંત બચાતુર બની જાય છે. લોંગ સાહેબની આયા માંદગીના બિછાનેથી ઉઠીને હવે તો ઘોડા જેવી થઈ ગઈ છે.

* * * * *

ડાક્ટર આનંદ કરે છે. રતિશંકરને તે બૂલી શકતો નથી. લખમણે ખૂતનો વ્હેમ વિસારી દીધો છે અને રતિશંકરને ઘણી ઘણી વાર સંભારે છે. રતિશંકરના ઇતિહાસથી ઘણા માણસો કાંઈક નવું નવું શીખ્યા છે પરંતુ નોકરોને ગુલામ ગણનારા શેઠ સાહેબો અને મોટાર ચલાવનારા લાલસાહેબો તો તેવા ને તેવા જ રહ્યા છે ! તેઓમાં કાંઈ ફેરફાર થયેલો જણાતો નથી ! કાળની એ ખૂબી !

* * * * *

નરોત્તમદાસ મરણ પામેલી મનોરમાને કોઈ કોઈ વાર સંભારે છે પરંતુ તે વખતે તેમને તિરસ્કાર સ્પુરી આવ્યા વિના રહેતો નથી. રામદાસ એક્સરખી નિમકહલાલીથી શેઠની નોકરી કર્યા કરે છે. શેઠ પોતાના ઉદ્યોગને વધારવા અને ખીલવવા ઇચ્છે છે, પણ તેનો સંપૂર્ણ આધાર હવે રતિશંકર વલાયતથી અભ્યાસ કરીને આવે તે ઉપર જ રહ્યો છે.

યુનીસાલ વર્ધમાન શાહનાં પુસ્તકો.

ગુજરાતની ગર્જના (ઐતિહાસિક નવલકથા)	૩૧. ૧૧
વસંધનો ઘેરા	૩૧. ૧૧
પાટણની પડતીનો પ્રારંભ	૩૧. ૧૧
સોમનાથનું શિવલિંગ	૩૧. ૧૧
સિંધ ઉપર સ્વારી	૩૧. ૧૧
ધારાનગરીનો મુંઝ	૩૧. ૧૧
અદારમી સદીનું મહારાષ્ટ્ર	૩૧. ૧૧
હારમીર અને ફસરી	૩૧. ૧
પ્રમોદા યાને દિલેર દિલ્લાશમ	૩૧. ૦૧૧૧
વિમળા (સામાજિક નવલકથા)	૩૧. ૧
નોકરીનો ઉમેદવાર	સચિત્ર ૩૧. ૧૧
પિશાય-મંદિર ભાગ ૧-૨	સચિત્ર ૩૧. ૪
ભાગ્યચક્રનો મહામંત્ર	સચિત્ર ૩૧. ૧૧૧
સુધરેલી રંગીતા...	૩૧. ૧૧
લતા અને લલિતા ભા. ૧-૨-૩-૪,	સચિત્ર ૩૧. ૪
વિદ્યાસાગર ભાગ ૧ તથા ૨	૩૧. ૦૧૧૧
બાદશાહ બારેબાદર	૩૧. ૦)
ચાંપરાજ હાડો અને સોનરાણી (નાટક)	૩૧. ૦૧૧૧
બંજનગૃતિ (નાટક)	૩૧. ૦૧૧૧
કાન્તા (નાટક)	૩૧. ૦)
કામરૂ દેશની કુટિલ કામિની (ડિટેક્ટીવ) સ.	૩૧. ૧૧
ભક્તામર-મંત્ર-માહાત્મ્ય (જૈન સ્તોત્ર)	૩૧. ૧
નવ-દંપતીને શિખામણ (આરોગ્યનો ગ્રંથ)	૩૧. ૧૧૧
કર્ણવૃ-કૌસુકી (નીતિબોધક)	૩૧. ૦૧
બૂતળ વિદ્યા (શાળોપયોગી)	૩૧. ૦)
સુબોધક કથાપંચક (નીતિબોધક)	૩૧. ૦૧

યુનીસાલ વ. શાહ-સારંગપુર-અમદાવાદ.

પ્રત્યેક સ્ત્રી પુરૂષે મનન કરવાયોગ્ય ગૃહસંસારની
શિખામણોનો અપૂર્વ ગ્રંથ

નવ-દંપતીને શિખામણ

સુધારા વધારા સાથેની ખીછ આવૃત્તિ.

પૃષ્ઠ ૩૦૦, સોનેરી પાકું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૧૫,
વી. પી. પોસ્ટેજ ૩ આના.

અજ્ઞાન, વહેમ, ખરાબ સોખમ, કુટેવો, વિહારનો અતિયોગ, સ્ત્રી-
ઓની આરોગ્ય સંબંધી અણુસમજ, વાંઝીયાપણું, જીવાન વયમાં થતાં અ-
નેક ભયંકર તથા ગુપ્ત દર્દો, ગર્ભસંચાર, પ્રસવ અને બાળકની માવજત
સંબંધી અજ્ઞાન ઇત્યાદિ કારણોને લીધે અનેક નવ-દંપતીઓના ગૃહસ્થા-
શ્રમ જીવતાં નરકાવાસ ભોગવવા જેવો દુઃખજનક જણાઈ આવે છે. નવ-
દંપતીઓ પોતાના ગૃહસ્થાશ્રમના પ્રારંભથી જ અને ખીજાઓ “ભૂલ્યા
ત્યાંથી ફરીથી ગણો” એ કહેવત પ્રમાણે સવેળા જે કેટલીક ઉપયોગી
શિખામણો મેળવી લે, તો તેઓ પોતાનું ભવિષ્ય સુખમાં વ્યતીત કરે,
એટલું જ નહિ, પણ સંસારમાં તેઓ નળનાદા, હિસ્ટિરિયા, વાંઝીયાપણું,
દુર્બળ અને રોગિષ્ઠ સંતાનો ઇત્યાદિ દોષોથી સંતાપ પામ્યા કરે છે તે સત્વર
દૂર થવા પામે. આવી સર્વ પ્રકારની શિખામણો, આહારવિહારના સ્પષ્ટ નિ-
યમો, દર્દોનાં લક્ષણો અને તેની સમજ, દર્દોના ધરગથ્ય ઉપાયો વગેરે સર્વ
કોઈ વિષયો નવ-દંપતીને શિખામણ નામના પુસ્તકમાં બે સ્ત્રીઓના
સંવાદરૂપે સ્ત્રીઓ પણ સમજે તેવી સરલ ભાષામાં સમાવેલા છે. સમજીતી
એટલી સ્પષ્ટ છે કે ઓછું ભણેલાઓ પણ સમજી શકે અને જે કાંઈ ઉપાયો
આપેલા છે તે એટલા સરલ છે કે નાના ગામડામાં પણ કરી શકાય.

મળવાનું સ્થળ,—ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ,

સારંગપુર, અમદાવાદ.

અને જાણીતા બુકસેલરો.

પ્રમોદા

જાને

દિલેર દિલારામ.

ઐતિહાસિક નવલકથા.

બીજી આવૃત્તિ.

લેખક—ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.

ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતી આ એક નવલકથા છે. સામાન્ય ઇતિ-
હાસ એવો છે કે કરણની રાણી કમળાદેવી અને તેની પુત્રી દેવળદેવી બાદશાહ
અલાઉદ્દીનના ઝનાનામાં રહી હતી; પરંતુ આ કથામાં એવું દર્શાવવામાં
આવ્યું છે કે અલાઉદ્દીનના ઝનાનામાં રહેલી સ્ત્રીઓ ખરી કમળાદેવી અને
દેવળદેવી નહોતી પણ બે વેશધારી મુસલમાન માતા અને પુત્રી હતાં કે જેમને
કમળાદેવી અને દેવળદેવીનો વેશ પહેરાવીને મોકલવામાં આવ્યાં હતાં.
આ મુસલમાન સ્ત્રીઓ દિલારામ અને તેની પુત્રી લાલાં હતી. ખરી
કમળાદેવીને કરણની સાથે સંતી થએલી દર્શાવવામાં આવી છે. એકંદર
રીતે આ કથા વાંચનારાઓને ચમત્કારપૂર્ણ અને નવીન જ દેખાય છે.

થોડાં પ્રકરણો—(૧) આત્મઘાત; (૨) અલુધારી મદદ; (૩) કતલ;
(૪) પાટણમાં ખળભળાટ; (૫) માધવ દિલ્હીમાં; (૬) પશ્ચાત્તાપ; (૭)
ગુજરાતપર ચઢાઈ; (૮) રણુગમન; (૯) પંચાયન; (૧૦) અલેક્ષાનો
પાટણમાં પ્રવેશ. ઇત્યાદિ. એકંદર પ્રકરણો ૨૦.

મુંદર પ્રાકું પુઠું. પૃષ્ઠ ૧૫૦; મુદ્રણ રૂ. ૦-૧૪-૦ વી. પી. પોસ્ટેજ
૨ આના.

મળવાનું સ્થળ

ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

સારંગપુર-અમદાવાદ.

અને જાણીતા બુકસેલરો.

કામરૂ દેશની કુટિલ કામિની.

(સચિત્ર હિટકટીવ વાર્તા.)

લેખક—ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.

‘ જુમેલિયા ’ નામની જાહુષ વિદ્યા જાણનારી કામરૂ દેશની કુટિલ કામિની ખૂનો કરીને એક સ્ત્રીની સધળી મીલકત પચાવી પાડે છે અને દેવેન્દ્રવિજય નામનો ચતુર હિટકટીવ અમલદાર તેની તપાસમાં ફરે છે. ‘ જુમેલિયા ’ દેવેન્દ્રને હંફાવે છે અને તેને આપત્તિમાં ફસાવવાને અનેક પ્રયત્નો કરે છે પરન્તુ તે તેમાં ફસાતો નથી. જુમેલિયા કે જેનું બનાવટી નામ મનોરમા છે તે આત્મઘાત કરે છે. તેને કબરમાં દાટવામાં આવે છે; પરન્તુ પુનઃ તેમાંથી તે ઊવતી થાય છે અને ઘણા માણસોનાં ખૂન કરે છે ! છતાં દેવેન્દ્ર પોતાની ખંત અને બહાદુરીથી તેને મારી નાંખે છે અને નામ મેળવે છે. આખી વાર્તા ચમત્કારોથી ભરપૂર છે અને વાંચનાર પ્રકરણે પ્રકરણે અજાયબીમાં ગરક બની જાય છે. વાર્તાના કેટલાક પ્રસંગોનાં ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો ચતુર આર્ટિસ્ટને હાથે તૈયાર કરાવીને ખાસ આપવામાં આવ્યાં છે. પૃષ્ઠ ૨૫૦, ફોટોગ્રાફિક સુંદર ચિત્રો, પાકું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૧૧. વી. પી. પોસ્ટેજ ૩ આના.

મળવાનું સ્થળ

ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

સારંગપુર, અમદાવાદ.

અને જાણીતા બુકસેલરો.

[બોધસાચક સચિત્ર નવલકથા]

ભાગ્યચક્રનો મહામંત્ર.

લેખક:—ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.

મૂલ્ય રૂ. ૧૫, વી. પી. પોસ્ટેજ ૩ આના વધારે. પૃષ્ઠ ૩૫૦, ઉંચા ઝેઝ કાગળ, સોનેરી પાકું પૂઠું, ચાર ફોટોગ્રાફિક સુંદર ચિત્રો.

દુર્ભાગ્યના ચક્રમાં અટવાએલો અને સંસારમાં માતાપિતાથી હીન બની ગએલો એક નવયુવક એકાએક પોતાનું ધન ગુમાવીને નિર્ધન બને છે, અને ધનિકતાને જ મનુષ્યની લાયકી સમજનાર એક કેળવાએલો જુવાન પોતાની ભગિની કે જે તે નિર્ધન યુવકની પ્રિયતમા હતી તેની સાથેનો વિવાહ તોડી નાંખી પ્રિયતમ-પ્રિયતમાના વિશુદ્ધ પ્રેમ ઉપર કાતિલ છુરીનો ધા કરે છે ! એ ધાની વેદના વેડતાં એ બન્ને પાત્રો ત્યાર-પછી જીવનની જે જે કસેડીઓપર ચડે છે અને એક દુષ્ટ જનના કાવતરાથી તેઓને શિરે જે આપત્તિઓનો વરસાદ વરસે છે તેનું ચિત્ર વાચકના હૃદયને દ્રવીભૂત કરી નાંખે છે. એ કાવતરાથી નાયિકાના પિતાનું ખૂન થાય છે અને એ ખૂનના કાવતરાની શોધમાં એક ચતુર ડિટેક્ટીવ જે ભૂલથાપમાં પડે છે અને છેવટસુધી ગુન્હેગારને શોધી શકતો નથી તે વસ્તુમંકલના અદ્ભુત છે.

મળવાનું સ્થળ

ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

સારંગપુર, અમદાવાદ.

અને બહારીતા બુકસેલરો.

